

II

TRAGIČAN OPROŠTAJ

ao da je orkan besneo kanjonom Sutjeske. Drveće ispreturano, grane potkresane, leševi ljudi — naših i Nemaca — i leševi konja na sve strane. Juriši se neprekidno ponavljaju. U prvom obračunu, posle prelaska Sutjeske, već su mnogi ostali tu da svojom krvlju natope vrleti ovog kanjona. U umirućem ropcu je i Rašo Janjušević, drug koji je do malopre s nama jurišao. Mučno su u nama odjekivale njegove iskidane reči:

— Drugovi, nema potrebe da se zadržavate. Pred vama je neprijateljski obruč. Ne vredi da pokušavate... Creva su mi van.... Poslednja usluga za koju vas molim jeste: uskratite neprijatelju da se naslađuje mučeći me ovako nepokretnog. Vaša je dužnost da mi tu pomoć pružite.

Stajali smo nad njim i nismo mogli da nađemo reči. Pri svakom pokušaju da mu nešto kažemo, glas je zastajao u grlu. A za razmišljanje nije bilo vremena. Želja da mu pomognemo bila je neograničena — mogućnosti nikakve.

— Radoje, ne treba oklevati. Molim te... — obrati se drhtavim glasom svom školskom drugu.

Pogledao sam u Radoja. Lice mu se orosilo. Nemo je podigao pušku. Ruke su drhtale i — cev je klonula.

— Ne! Kako da... druga, glas mu je zamukao.

— Drug si mi ako mi uskratiš muke, rekao je Rašo previjajući se od bolova. Umoran sjaj tekao je iz njegovih očiju. Lik mu se menjao i pretvarao u grč tužnog osmeha.

Još jednom pogled je zastao na Radoju. Ovaj je okretao glavu i repetirao pušku. Ali, ruka je ponova klonula u trenutku kad smo pogled skrenuli sa ranjenog druga.

Kad sam htio da okinem obaraču, u svesti su mi odjeknule reči: „Naša Partija ceni čoveka iznad svega. U njoj vlada nerazrušivo jedinstvo i ljubav druga prema drugu. To je zaloga jedinstvu i veri u snagu Partije. Komunisti moraju biti spremni da ginu jedan za drugoga, da su uvek u prvim borbenim redovima i primerom izdržljivosti i junaštva rukovode borbom. Naša cilja mora da bude takva, da vaspitava borce u tom duhu...“ — govorio je kasnije Radoje, sećajući se tog potresnog momenta. Bile su to ustvari reči koje je Rašo, inače naš sekretar cilje, često podvlačio na sastancima komunista.

U neposrednoj blizini „šarci“ su još bešnje bljuvali neprekidne lance zrna. Streljački stroj Nemaca se približavao. Borba je besnela na sve strane. Oklevanja više nije smelo da bude. Svuda su zasipale čelične kugle. Gomile grana i lišća padaju sa drveća.

— Slabo, cena moje smrti su vaši životi. Molim te, nađi toliko snage... Ne dozvoli... — obrati se Rašo komesaru, čiji je on pomoćnik, a ranije školski drug.

U magnovenju njegov život je iskršavao preda mnom. U svest su navirale misli i sećanja na sastanke aktiva SKOJ-a kome je Rašo prisustvovao: „Mladost izgubljena u borbi nije izgubljena, jer borba za slobodu to je borba za večnu sreću i mladost...“

Dah nam je zastao u grlu. Jeziva scena se ponavljava. Ovoga puta Slobo je podigao pušku. Lice mu je prebledelo, oči se ovlažile. Ali, ni on nije bio u stanju da puca.

Streljački stroj neprijatelja već je na koju stotinu metara od nas. Vri kao u kazanu. Naši i Nemci biju se prsa u prsa. Ko zna koji je to već okršaj za sat-dva borbe. Za nekoliko minuta mogu stići tu.

Svesni smo da ranjenog druga ne možemo spasti, ali snage nije bilo da mu želju ispunimo. Kao da smo očekivali da mu se povrati snaga, da ponovo krene u juriš s nama.

— Nisam imao snage da gledam u lice svog druga i pucam u njega. Osećanja su bila snažnija od svesti. Pred očima mi je stalno zaledeo vedar Rašov lik iz školske klupe. Nisam mogao zamisliti da ga vidim mrtvog i to od moje ruke. Ne! To nisam mogao — sećao se Slobo svega onog što je preživljavao u tom času.

Dok su bolovi razdirali njegovu poslednju snagu, neprijateljski streljački stroj se sve više približavao. Ali pucanj iz ruku bilo kog od nas na svog druga nije se oglašavao.

Koliko su beskrajni ti minuti ropca. Koliko uspomena treba savladati dok se odlučimo.

Shvatili smo da su to otsudni dani za prelaz jedne epohe u drugu, iz jedne mladosti ropstvom ponižavane u novu mladost

slobodom i radošću zadojenu. Iz napora volje narastale su naše unutrašnje snage. Osetili smo se jaki i postajali gospodari nad smrću.

— Znam da vam je teško. Ali, nemojte me živa ostaviti neprijatelju. A spasti me ne možete. Krenite da osvetite mnoge koji su ovde ostali. Vidim da nemate snage. Dajte mi pištolj. Sam ču... bile su mukle i isprekidane reči ranjenog druga.

Komesar je izvadio pištolj iz okrvavljenе futrole, što je ležala pored Raša. Repetirao...

— Poslednji pozdrav drugovi... i zamro je titrav glas Rašov.

Bio je to glas, jedan od mnogih, koji je davao moralnu čvrstinu do smrti.

Natopili smo suzama bledo lice ranjenog druga, i to je bilo sve što smo tada mogli.

Pred nama se gubila još jedna mladost, ali nju nisu uništile godine, nju je uništila čelična kugla potekla iz neprijateljske ruke. I to saznanje kao da je ulivalo novu snagu da mi moramo još živeti da osvetimo drugove, da izvojujemo slobodu za novu — srećniju budućnost.

Još bismo mu hteli reći neku reč, ali glas više nije bio poslušan. Nismo hteli da plačemo. Plakala su naša srca.

Mirko VRANEŠ

IZ DNEVNIKA

edmi jun... Danas je petnaesti dan kako sam ranjen. Osjećam se dosta dobro. Po savjetu lje-kara, grupa ranjenih u noge, među kojima sam i ja, posljednjih dana trenira pješačenje, po nekoliko sati dnevno. Ovo će nam dobro doći pošto svakog momenta očekujemo pokret.

Čujemo borbu koja se vodi s one strane Pive, iako bolnica već nekoliko dana nema nikakvih vijesti o situaciji.

Sinoć kasno saopštio nam da čemo danas i mi krenuti. Već su napravljeni spiskovi ranjenika prema težini povreda: najteži treba da pođu u Centralnu bolnicu, srednji da ostanu u diviziskoj, a oni lakši — u brigadnim bolnicama. Jutros je saopšten i raspored. Određen sam za Centralnu bolnicu. Nisam zadovoljan rasporedom — tražio sam da idem u brigadu. Ljekar nije htio da čuje. Bio je uporan. Ljut sam na njega. Ipak sam odlučio da idem u brigadnu bolnicu po svaku cijenu... Smatrao sam da mi treba još samo nekoliko dana pa da budem potpuno sposoban za jedinicu. Prvi put otkako sam u partizanima odbio šam naređenje.

Jutros rano došli su novi ranjenici. Ima ih i iz mog bataljona. Rekoše mi da naša brigada vodi svakodnevne borbe sa Njemcima, kojih ima više nego ikad dosad...

Oko 8 časova pokret. Vrijeme cénimo po suncu, jer sata nema niko. Naš pravac kretanja je Vojinići-Jeremići-Zajići-Rudine. Nekoliko drugova mi u povjerenju rekoše da i oni neće u Centralnu bolnicu već u jedinicu. Lakše mi je što nijesam sam.

Ivan Šubić: BORBA — linorez

Pješačili smo cio dan. Imali smo samo nekoliko kraćih odmora. Noge nas dobro drže i evo praktično dokazuju da smo sposobni za odlazak u brigadu.

Seljaci žive po zbjegovima. Sele se nekud naprijed sa stadićima ovaca. Izgleda ni sami ne znaju kuda.

Negdje poslije podne susretoh se sa Rajkom Gagovićem, mojim školskim drugom iz nikšićke gimnazije. Nijesmo se vidjeli od početka rata. Mojoj radosti nije bilo kraja. Nijesmo više samo školski već i ratni drugovi, saborci. Zadržasmo se u kraćem razgovoru, jer nijesam smio ostajati dugo van kolone. Rajko mi nabrzinu reče da je situacija vrlo ozbiljna, naročito zbog sve većeg broja ranjenika koje je teško transportovati.

U prvi mrak stigli smo u selo Rudine. Kolona je na putu dobro prošla. Nije bilo većih zastajanja, iako smo imali samo nekoliko konja koje su, na smjenu, koristili teži ranjenici.

Izgleda da ćemo ovdje i prenoći. Tu su smještene neke dalmatinske jedinice¹. Pošto smo se malo odmorili, ušao sam u štab Prve dalmatinske brigade da se raspitam za moju Petu crnogorsku. Komesar brigade mi objasni kako da se sa njom povežemo. Predložio je da ako hoćemo ostati sa njima do izlaza iz ove situacije. Zahvalio sam mu izjavivši da mislim da je ipak najbolje da idemo u svoju brigadu.

Večerali smo ječmenog skroba koji su nam dali Dalmatinci. To nam je danas bio jedini obrok. Nabavili smo nešto malo slame i legli napolju da se odmorimo.

8 jun. Slabo smo spavali, jer je bilo hladno, naročito pred zorou.

Dalmatinci ostaju u selu. Ima izgleda da će poslije podne krenuti ka Pivi i dalje na Vučevu. Opet sam bio u štabu da čujem ima li kakvih promjena u vezi sa Petom brigadom. Komesar mi predloži da sa njihovim jedinicama pređemo Pivu, pošto će Peta crnogorska tek sjutra morati da pređe Pivu i vjerojatno usiljenim maršem izbije na Vučevu. Mi iz Pete brigade odlučisemo da do Vučeva pođemo sa Dalmatincima i da tamo sačekamo našu brigadu.

Pokret oko 2 sata poslije podne. Malo teže hodam nego juče, ali to traje samo dok se noge ne zagriju. Dolje u dubini ukaza se Piva. Provlačila se kao konac kroz kanjon obrastao u zelenilo. Da nije surovog rata, drukčije bi čovjek doživljavao ljepotu prirode. Ovako gledamo Pivu očima umornih i gladnih ljudi i mislimo šta nas čeka pri njenom prelazu. Kažu da se

¹ Dalmatince sam posebno zavolio od jeseni 1942 godine, kada ih je veći broj došao u našu Petu brigadu. Bili su dobri drugovi i dobri borci. Brzo smo se sprijateljili, a u danima gladovanja mi smo pričali o kačamaku, a oni o ribi i vinu. Posebno im se sviđala ona njihova kapa sa »tri roga« koja se sve ređe viđa.

dolje normalno stiže za nekoliko sati. A koliko li će nama trebati? A koliko li će tek trebati vremena da se popnemo na drugu stranu? Kolona se pôlako spušta strmim krvudavim puteljkom. Blato je pa se stalno klizamo. Natovareni konji u koloni kvare ionako slabu stazu. Odmora nema, ni onoga kratkog zastoja, bar pet minuta. Ah, da mi je da se bar malo oslonim o kakvu bukvu!

Spuštamo se vrlo sporo — ispred nas je neka bolnica. Bilo ih je na konjima na nosilima; a i oni što su nosili nosila izgledali su gore od nošenih. Oni što idu pešice pridržavaju se rukama za žbunje, kamenje, pomažu se štapovima i nekakvim od grana napravljenim štakama. Za ovu strminu potreban je dvostruki napor. Treba koračati i održati se da se ne stropoštaš u provaliju. Tu su i tifusari. Nabili čebad na glavu i jedva se kreću. Teško je s njima ići, a još teže ih je gledati. Za njih ne važi disciplina. Kad zastanu teško ih je ponovo pokrenuti. Začas nalože vatru, brže nego što su to činili kad su bili zdravi. Gledam ih. Treba im najmanje dva mjeseca liječenja i oporavka pod najboljim uslovima. A ovako . . .

— Vidi tamo ispod onog drveta — reče mi neko. Pogled mi pade na tri druga. Izgleda da spavaju. Priđoh da ih probudim da ne bi ostali. Gurnem jednog, on se ne miče. Uhvatim ga za ruku, — a on hladan, drugi isto, a treći kao da gleda. Ima lijepo zelene oči. Učini rukama nekoliko slabih trzaja pa i on završi svoj životni put. Pokrismo ih sa nekoliko grana. To su bili prvi koje smo danas vidjeli, a takvih je do rijeke bilo još mnogo i mnogo.

Na nosilima pored staze teški ranjenici. Jedan, na oko tri metra dalje od staze, moli nekog iz kolone da dođe do njega. Žali se da su ga tu ostavili Italijani zarobljenici i da su pobegli u šumu. On je teško ranjen; slomljena mu ruka i nogu još prije nekoliko dana. Pored noge lokvica krvi. Neko doveđe druga dva Italijana i naredi im da ga nose. Teško da će on ovo izdržati. Njegova nosila, kao i sva druga, poseban su problem. To su dva, malo deblja drvena koca sa jednom poprečnom daskom u visini i slabo zategnutim, gotovo prozirnim čebetom, na kome leži ranjenik. To je zaista strašno.

Nailazimo na četiri Italijana koji su naložili vatru, peku kosti i jedu. Vide da ih mrko gledamo, jer je vatru zabranjeno ložiti. Jedan od njih podiže nagorelu kosku i više mi: „Buona mangioria komesario!“ Rasturismo im vatru.

Bilo je još mnogo teških i tužnih prizora.

Već je počeo da pada mrak kada smo stigli do rijeke. Eh da ima makar malo odmora — bar pola sata ili još manje! A Piva?! Zar je tako brza i duboka? Zašto tako ječiš? Zar si i ti protiv nas? I ti se ispriječila kao velika smetnja na našem putu...

Malo dalje vidi se mostić. Naši su ga napravili. To je podvig ravan borbenom. Most je vrlo uzak, jedva nešto oko 80 sm. Disciplinovano na određenim oststojanjima prolazi drug za drugom. Pod malo većim teretom sredina se utapa u vodu. To je vrlo opasno, jer ionako ga talasi zapljuškuju.

Na drugoj strani dosta je hladno. A usto i ne vidi se gotovo ništa. Tu je neka mala ograđena zaravan, obrasla travom. Naložene su velike vatre. Računamo da smo sigurni od avijacije po ovakvoj pomrčini. Prviput poslije desetak dana, sjedimo pored vatre.

Odoh do mosta da vidim kako prolazi začelje kolone i da se napijem vode. Za jelo i tako neće biti ništa. Sa donje strane mosta je pristupačnije. Oslonih se rukom na nešto crno i meko. Zar i ovdje? Izgleda da se neki od bolesnih drugova napio vode i više nije mogao ustati. Malo niže još jedan. Otkud su tu? Vjerovatno iz ove naše kolone, iz ove bolnice koja Pivu prelazi zajedno s nama. Na gornjoj strani mosta ista slika. Pozvao sam nekoliko drugova, izvukli smo iz vode umrle drugove, sklonili malo dalje i „sahranili“ ih, pokrili travom i zelenim bukovim granama.

Prikupilo se dosta drugova. Gotovo svi sjede oko vatre. Niko ne spava. Neki drugovi mi rekoše da je Sava Kovačević tu. Ja ga nijesam vido.

Ovdje smo ostali do zore. Malo smo spavalii sjedeći.

9 jun. Doručkovali smo mladog bukovog lišća sa ponekim zrnom ovsa.

Pokret oko osam časova. Pravac Vučevac. Kolona se polako formira. Penjemo se krivudavom blatnjavom stazom. Sporo, vrlo sporo odmičemo. Čelo kolone je krenulo ima već pola sata, a još nije odmaklo ni stotinak metara. Ne znam šta je teže, peti se ili spuštati. Pa ipak, što smo bliže vrhu sve smo sigurniji. Vrućina je. Javiše se i prvi avioni, proklete „Štuke“. Našu kolonu ne uz nemiravaju, nijesu nas opazili. Čujemo da spuštaju svoj teret tamo negdje iza Vučeva. Nije daleko. Kolona ide bez zastoja i odmora. Sve je strmije pa više pužemo nego što idemo. Kolona je razdijeljena na tri dijela. Neki drugovi još uvijek nijesu krenuli, vide se dolje u podnožju. Nekoliko drugova ide brže, presijecaju našu vijugavu kolonu. Jedan je komesar čete; ne poznajem ih. Kratak odmor.

Pored staze ponavlja se jučerašnja slika. Bolesni drugovi polako zaostaju.

Na Vučevac smo stigli oko podne. Sve je pusto. Tamo u dalmajini vide se neke kolibe.

Najednom, tišinu proloži jaka eksplozija. Oblak prašine i sitnih parčića čelika i kamenja zasu sredinu kolone. To je bio početak. Znači, čekali su da se kolona protegne čitavom svojom

dužinom. Legosmo u slabe zaklone. Čekamo desetak minuta i ponovo kolona krenu, ali sa mnogo većim rastojanjem. Još se nijesmo ni sredili, kad otpoče strašno bombardovanje cijelog platoa. Razvili smo se u streljački stroj sa namjerom da se tako prebacimo do šume, kako bar ne bismo bili na oku neprijatelja. Tuku nas bacačima. Sada shvatih da je situacija vrlo teška i da je naš „slobodan prostor“ vrlo mali.

Jedan avion kruži iznad Vučeva. Bombarder je, ali ga se ne bojimo. U posljednje vrijeme ne napada nas po jedan, pa valjda neće ni ovaj. Prebacili smo se pojedinačno do obližnje šume. Njemci se nešto učutaše, valjda misle da je ovo zasad dovoljno.

Tek što smo posjedali uz jelova debela stabla, prvo nejasan a zatim čistiji i reskiji zvuk najavi dolazak „Štuka“. Ima ih više, od pet. U letu se rasporediše. Jedna pikira u kanjon Pive, vjerovatno na mostić, dve prema Volujaku i Magliću, a druge dve su „dodijeljene nama“. Lete vrlo nisko. Sjetih se Četvrte ofanzive na Neretvi. Bili smo na položaju kod Konjica u daljini gledamo kako dva aviona bombarduju našu bolnicu. Tukla ih je naša protivavionska artiljerija. Radujemo se crnim lopticama koje eksplodiraju ispod, i iznad aviona. Sad je neprijatelju lakše. Spusti se nisko samo pazi da ne zakači krilima ove naše jele i borove. „Štuke“ pikiraju uz onaj jezivi urlik sirena.

Sručiše veliki tovar bombi ali tamo gdje smo bili prije jedan sat. Poslije otpočeše mitraljiranjem. Zaklanjamo se iza debelih stabala i okrećemo oko njih suprotno od kruženja aviona. Ipak smo ovo bombardovanje lakše podneli, jer smo bili u šumi. Puni smo prašine i sitnih iglica od četinara. Poslije izvjesnog vremena sve se utišalo. Dobro smo se sačuvali. Nije bilo žrtava, bar ovdje kod nas.

Večeras ostajemo tu. Sjutra dolazi moj bataljon. Koliko se tome radujem! Sjutra će ponovo vidjeti svoje drugove. Neke vjerovatno i neću, jer je bilo dosta gubitaka. Sjutra idemo naprijed. I to je dosta.

Za večeru smo dobili malo sirove konjetine.

10 jun. Spavali smo nekoliko sati. Okolo smo imali dosta stražarskih mjesta i veći broj patrola. Iza ponoci je bilo vrlo hladno te na spavanje niko nije ni mislio. Zaplamalsala bi samo poneka vatra, ali bi je odmah ugasili oni koji su za to bili zaduženi.

Oko 10 sati stigao je moj 3-ći bataljon. Našao sam političkog komesara Nikolu Lješkovića koji mi je ispričao ukratko o stanju u bataljonu i njegovim akcijama za posljednjih desetak dana. Imali su gubitaka i dosta ranjenih. Odlazim u svoju četu. Drugovi prilično raspoloženi. Šale se na račun mog dnevnika i karte Jugoslavije na kojoj sam redovno ucrtavao slobodnu te-

ritoriju. Kažu da mi je sada lako ucrtati slobodnu teritoriju, a ja im odgovaram da sam to već uradio što sam na mjesto gdje se nalazi Vučeve stavio jednu tačku i povezao je najtanjom linijom sa Zelengorom.

Prije podne avioni su u dva navrata mitraljirali cijelo ovo područje, kao i juče. Poslije podne pokret pravcem Prijevor-Suha. Kolona je ponovo tučena topovskim granatama.

Dobio sam naređenje da sa jednom desetinom sačekam brigadnu bolnicu koja se nalazi negdje iza nas. Čekali smo cijelu noć i za to vrijeme se dva put vraćali po nekoliko kilometara, ali nijesmo pronašli nikoga. Možda su prošli drugim putem, ili su mnogo zaostali.

11 jun. U bataljon smo stigli oko 11 sati. Bez prekida smo putovali od osam sati. Dvije čete našeg bataljona bile su na položaju. Ostali drugovi su sjedeli u gustoj bukovoj šumi pored staze kojom treba ići dalje.

Neki pričaju da su se ostale jedinice probile iz obruča. O tome nemamo tačnijih podataka. Svi znamo da je situacija vrlo teška, ali nas vjera u pobjedu snažno goni. Njemci nas preko letaka pozivaju na predaju. Kad bi oni znali koliko se naši pušači raduju lecima, pogotovu ako je bolji papir — nikada ih više ne bi bacili. Na račun ovih letaka bilo je šale da je to pušaćima „pomoć iz vazduha“. Razgovaramo o svemu.

Neki drugovi dolaze sa položaja koji je tu blizu, na kosi iznad nas. Kažu da Njemci nijesu preduzimali jače napade. Bilo je nekoliko sukoba patrola. Izgleda da ispituju teren.

Nikola Lješković politički komesar našeg bataljona reče da postoji mogućnost da večeras, a najkasnije do sjutra uveče, pregazimo Sutjesku. Pored ostalog napomenuo je da ima izgleda da su Prva i Druga proleterska divizija već iza Zelengore, da su na jednom mjestu razbile vrlo jaka njemačka uporišta. Uzgred me upozori da ovu vijest ne upisujem u dnevnik i da o njoj nikome ne govorim.

Bliži se noć, a noći su obično mirnije. U gustoj šumi mrak je kao tijesto. Pokreti su veoma otežani i ograničeni, zato se Njemci nerado kreću. Mi to ipak možemo. U svakom slučaju bolje se snalazimo od njih.

Konačno zasad ostajemo tu. Noć kao i svaka druga u posljednje vrijeme. Tišina. S vremena na vrijeme Njemci se oglase sa svojim „šarcima“, a nešto oko pola noći primjetisemo dva puta po dvije bijele i po jednu crvenu raketu iz pravca Tjeništa.

I ovaj dan je prošao bez hrane.

12 jun. Oko deset sati pokret ka Sutjesci. Poslije dva sata stali smo i počeli pripreme za prelazak rijeke. Trebalo je sače-

kati dok se naše dvije čete vrate sa položaja i dok se prikupe još neke jedinice Pete brigade.

Danas već nije mirno kao juče. S jedne i druge strane našeg prolaza štekču „šarci“, a i odjeci eksplozija bombi sve su češći. Otstojanje između nas i neprijatelja nije veliko. Naš je zadatak da sačuvamo prolaz bar do noći, kada je predviđeno da svi pređemo Sutjesku.

Oko 3 sata poslije podne ponovo pokret. Kolona se brzo formira i kreće. Kolonom se prenosi neko obavještenje. Pre-nijeh ga i ja bez razmišljanja: „Otvoren drugi front na Siciliji“ Tek sada...? Opsovah i to glasno. Drug ispred mene pripita me šta kažem. Ponovih psovku još glasnije i zamolih ga da to ne prenosi dalje. Ljuti smo na saveznike što nas ne pomažu, što ne prihvate bar najteže ranjenike.

Kolonom se prenosi nova poruka. „Prva i Druga proleter-ska divizija probile obruč na Zelengori“. Ova je najmilija dosada. Čini mi se da nijesmo tada osjećali ni glad, ni umor, ni nesanicu. To je bila radoš u trenutku kad nas šibaju rafali, zaglušuju učestale eksplozije i dok svakičas gine neko od naših drugova iz kolone.

Čelo kolone je stalo. Pristižu oni sa začelja. Možda ćemo ovdje ostati do mraka. Stigli su i neki sa položaja. Ima i lakše ranjenih. Jedna manja kolona tifusara se približava. Opet stvar: vatrica zadimi prije nego što su svi posjedali. Jedan okreće prazan štap pored vatre i kaže da će ubiti onoga ko ga digne prije nego što ispeče meso. Drugom opet viri ispod čebeta po-duža konjska kost, bez trunke mesa. Ko zna otkad je nosi. Jadni naši tifusari...

Drugarica Danica Đukanović vidi da na nogama imam samo vunene čarape, pa kaže da bi mi vrlo brzo napravila opanke, samo ako tu ostanemo bar pola sata. Imao sam sreću i dobio sam ih, napravljene od tanke sirove kože.

Spušta se noć. Tišina. Tu smo pored obale rijeke. Čekamo početak prelaska. Sutjeska je vrlo brza. Preko nje je zategnuta žica. Svi čutimo ili šapatom razgovaramo. S druge strane rijeke izgleda da nema nikoga.

Zagazili smo u plahovitu Sutjesku. Ispod nogu je klizavo da se jedva održavamo uz pomoć tanke žice, koja se urezuje u dlanove. Okliznuti se, značilo je smrt. Iz našeg bataljona je ovog momenta prešlo malo drugova. Ostali će tek stići. Na drugoj strani kratak zastanak, posljednji dogovor pred pokret. Nešto šira staza vijuga pored obale. Još uvijek se ne čuje ništa. Tišina koja sluti na najgore. Nijemci su tu negdje, vjerovatno nas čekaju tamo gdje misle da je najpovoljnije. Nikola Lješković priča da su ovdje Prva dalmatinska i naš Pivi bataljon vodili teške borbe. Upali su u njemački logor, pa se borba vo-

dila za svaki šator. Bilo je mnogo žrtava s obje strane. Njemci su se kasnije sredili i našima nanijeli teške gubitke.

Krećemo. Uspon nije tako veliki, ali je strašno blato da jedva vadimo noge iz njega. Moji novi opanci nisu mogli izdržati. Opet sam u čarapama. I tako idemo do zore, bez zastoja. Obavještenja se prenose tiko.

Pred zoru nam otežali kapci pa se oči same zatvaraju. Nije ni čudo, tolike noći smo spavali samo malo ili nimalo. Idem i sanjam neke lijepе snove...

Jedan drug u koloni se muči sa natovarenim konjem. Otkud sad taj konj?! Davno smo ih ostavili ili pojeli. Drugu je stvarno teško. Ako na konju nije nešto mnogo važno, onda bi ga trebalo ostaviti. Pa mi ni onako nećemo proći sa konjem!

13 jun. Sviće. Već nekoliko dana mislimo još samo danas. Ali sada je to ono pravo — još samo danas, još samo ovaj probaj!

Pala je gusta magla pa se jedva ocrtavaju siluete okolnih vrhova.

Čelo kolone umornih boraca je zastalo. Još je sve mirno. I Sava je tu! Ne znam da li je cijelu noć išao na čelu kolone. Iznenadio sam se kad sam ga video. Sada nam je lakše, jer je komandant sa nama.

Onda je počelo... Odjednom sa svih strana iz neposredne blizine zaštektaše mitraljezi i puške, grunuše bombe... Ne znam šta se prije dogodilo — da li je Sava prije viknuo: „Juriš kuriri, juriš!...“ ili je prije zapucalo... Sava je kao vihor, uz ono svoje „Juriš“, pojurio naprijed...

Pored mene, od prvog rafala pao je mladi Savin kurir Dragan Kovačević. Sava to nije mogao ni vidjeti iako je bio nekih desetak metara daleko, sa naše lijeve strane. Dragana sam poznavao od ranije. Bio sam školski drug njegove sestre Vjere. Na moje pitanje šta je sa Vjerom, jer sam pretpostavlja da je i ona negdje tu ne stiže da mi odgovori...

Tu u blizini našlo se tog trenutka više kurira štaba divizije. Ništa se ne čuje od jačih eksplozija bobni i granata. Bukve cijepaju kao gromom pogodjene, a lišće i granje pada kao pošteno. Ja i kurir (mislim da se zavo Pero) našli smo se iza jedne bukve i gotovo četvrt sata nijesmo bili u mogućnosti da krenemo ni koraka. Činilo nam se da će ako ovako nastave, rafali ovu bukvu pretesteriti. U tom trenutku na nekih dvadeset metara ispred nas odjeknu strahovita eksplozija. „Šarac koji je dotad sipao vatru u pravcu nas najednom učuta. Pojurismo naprijed i upadosmo u rov, gdje je pored oštećenog „šarca“ ležao unakaženi Njemac.

Računali smo da se prebacimo bar stotinak metara naprijed. Taj „plan“ ubrza mitraljeski rafal sa naše lijeve strane i

mi zadosmo u gotovo neprohodno žbunje. Osvrćemo se plašeći se da ne nađemo na Njemce. Na, oko pedeset metara izbismo na ivicu šume. Pred nama je mali proplanak, a iznad glava brišu rafali. I ne pomišljamo da pretrčimo preko proplanka. Pero predloži da nabije njemački šlem na glavu i da tako pretrči, ali mu rekoh da bi tako opremljen mogao poginuti i od naših i od Njemaca. Najzad se dogovorismo da se pojedinačno prebacimo na drugu stranu i da se sastanemo na ugovorenom mjestu. Pola puzeći, pola na nogama, stigao sam dosta brzo na određeno mjesto. Čekao sam, ali Pera nije bilo. Nikad više o njemu nijesam ništa saznao.

Ostao sam potpuno sam. Mitraljeski rafali su nešto ređi. Spazih južnom stranom proplanka kolonu od desetak Njemaca koju odjednom zasu rafal naših sa onog mjesta na kome smo se Pero i ja rastali. Pošao sam nazad k njima, kroz šumu, da bih se priključio našima. Kad sam tamo stigao nije bilo više nikoga. Pogriješio sam. Da sam otišao preko proplanka, vjero-vatno bih se sa njima sastao. Dolje ka Sutjesci čuju se kraći rafali i pojedinačni pucnji. Kuda će sad? U blizini nikoga, kao da je sve u zemlju propalo. Došao sam blizu mjesta gdje je jutros počelo. Bilo je naših mnogo, mnogo mrtvih. Od rata smo se navikli na mrtve, ali ovoliko na jednom mjestu, bilo je zaista strašno videti. Izgleda da je najviše ranjenika koje su Njemci streljali.

Dok sam prolazio ovim razbojištem neko me iz blizine zovnu. Spazih jednog druga koji je lakše ranjen u petu, ali ne-pokretan. Molio me je da ga ubijem. Sklonio sam ga u jedan žbun i ostavio mu pušku, neka mu se nađe. Rastali smo se tužnih pogleda.

Nešto dalje nađoh na desetak drugova. Među njima je bio i Petar Perutović, od koga saznadoh da je Sava poginuo.

Blizu je 11 sati. Rekao sam drugovima da poznam ovaj teren i predložio da se odavde što prije izvučemo, preko teško neprolaznih stijena koje nijesu bile daleko. Pretpostavljaо sam da se Nijemci nijesu mogli popeti. Međutim, poslije gotovo dva sata povlačenja i penjanja uz litice, vidjesmo da su Njemci i ovdje stigli. Drugovi se ljute na mene, a meni je mnogo krivo. Morali smo se kriti iza stijena, jer su nas Njemci osjetili, i svako dalje kretanje bilo bi vrlo rizično. Ostali smo ovdje do mraka. U Prvi mrak spustili smo se ponovo na Sutjesku. Po mraku je pregazismo i to na istom mjestu gdje i sinoć. Sada bez one žice, za koju smo se tako grčevito držali. Udaljismo se od obale u gustu šumu. Tu sam previo ranu na nozi koja je posljednji put previjena prije sedam dana. A zatim krenusmo dalje . . .

Radivoje MAKSIMOVIĆ

RECITE OCU DA GA NISAM OSRAMOTIO

emci su izjutra napali naše položaje (2 četa 2 bataljona Prve proleterske) na desnoj obali Sutjeske. Kao i svaka u ovoj bici i ova je borba bila vrlo teška. Najteže nam je to što su naše zalihe municije vrlo male, a neprijatelj je imao koliko mu treba. Začutao je i naš puškomitrailjez na desnom krilu. Ostalo mu je možda još svega 5—10 metaka. Do municije se može doći samo ako je otmemo od neprijatelja. Svaki naš borac to zna i na to misli. U jednom trenutku Mileta Popović primeti dva Nemca kako se približavaju jednom jaružicom. Kad su bili na domaku ručne bombe nije više čekao. Posljednjom bombom učutkao je obojicu, a odmah zatim iskoči iz zaklona i polete njima. Ali, nije još ni sitgao da se dohvati municije, pao je pokošen rafalom nemačkog automatskog oružja. Pao je bez jauka. U pravcu mesta na kome je pao Milet izvršili smo juriš i uspeli da ga izvučemo. Kada smo ga stavljali na nosila, izgovorio je naprežući se „Drugovi, ako mi nekad neko od vas vidi oca, recite mu da ga nisam osramotio“.

Milisav PERIŠIĆ

DANI SAMOĆE I UŽASA

očetkom juna ešalon tifusara kretao se sjevernim padinama Durmitora. Kod Sušičkog Jezera susreo sam svoju jedinicu. Imala je odmor. Odvojio sam se od tifusara i prišao starim drugovima. Kao da sam se vratio kući! Srdačno smo se pozdravili. Mnogih nije više bilo. Poginuli, ranjeni ili oboljeli od tifusa. Prišao sam komandantu bataljona Anti Miliću. Prva mu je briga bila da me nahrani. Naisao je i komesar, pa se naš razgovor otegao više od jednog sata.

Kad sam upravo htio da zapitam gdje mi je četa, komesar me preduhitri:

— Lovre, jesи ли donio otpusnicu iz bolnice?

— Nisam ni znao da to treba, druže komesaru. Ne trebam je, ja sam potpuno zdrav i mogu da se borim.

Ali, svu moju radost i veselje on je prekinuo:

— Ne smijemo te primiti bez otpusnice iz bolnice. Takvo je naređenje.

Odmah sam ustao.

— Donijet će brzo, druže komesaru.

Požurio sam da sustignem tifusare. Već je bila noć kad sam ih našao. Razmjestili su se u šumi pored vatre. Tražio sam liječnika, ali ga nisam našao. Mislio sam: naći će ga ujutro, pa sam tako ostao uz jednu od vatri i zaspao.

Prije svanuća pripremao se novi pokret. Odmah sam potražio i našao liječnika. Bila je to neka drugarica, čijeg se imena ne sjećam. Tražio sam otpusnicu, rekavši joj da mi je jedinica blizu. No po njenoj ocjeni ja još nisam bio zdrav. Molbe nisu pomogle. Zato odlučih da se na svoju ruku vratim u jedinicu.

Uputio sam se u pravcu Sušičkog Jezera, gdje sam, prethodnog dana našao moj bataljon. No, na moje zaprepašćenje, ovdje više nikog nije bilo. Ostao sam tog dana sam. Tu sam i prenočio.

Slijedećeg jutra naišao je jedan ešelon tifusara. Pridružio sam im se. Malo kasnije otkrila nas je neprijateljska avijacija i zasula bombama. Bilo je mnogo mrtvih i ranjenih. U nekom selu ostali smo jedan dan i tu smo, poslije dugo vremena, primili toplo jelo. Ujedno, to je bilo i posljednje dijeljenje hrane u ovom ešelonu — 8 juna krenuli smo dalje. Već u prvim jučarnjim časovima prošli smo pored sela Rudine, koje je za to vrijeme u nekoliko naleta bilo bombardovano, zatim smo silazili u kanjon Pive.

Dobro se sjećam ovog marša. Bio sam već u stanju da pomognem onima koji nisu mogli hodati. Našao sam se nekako pored jednog borca koji se zvao Mile. Rodom je bio iz Banije. Onako iznemogao očajavao je i htio se ubiti, ali nije imao čime. Sam je sebe tukao štapom, ali ni za to nije imao dovoljno snage. Vukao sam ga čitav jedan dan. Bezbroj puta mi je ponovio: „Druže, ubi me, više ne mogu“.

Neke Italijane, zarobljenike, koji su se nalazili u našem ešelonu, zadužio sam da se staraju o najiscrpenijim drugovima. Odupirali su se tome. Pomogla mi je jedna drugarica bolničarka, koja je imala pištolj. Italijani su u svojim rančevima nosili crijeva uginulih konja. To nam je sutradan bila jedina hrana. Mile nije mogao jesti, nije znao za sebe. Ukrzo je umro. Nedaleko od jedne kolibe možda još stoji kamen nad humkom gdje je pokopan Mile iz Banije, za čije se puno ime vjerovatno nikad neće saznati.

*

Nezaboravna je slika kada je pokraj nas prolazila uz Vučevu kolona Pete crnogorske brigade. Mi smo sjedeli pored puta, a oni su išli brzo. Tužni pogledi tifusara, sada samo ljudskih sjenki, pratili su pokret zdravih boraca. Ti pogledi su bili puni neke nezlobne zavisti i klizili su po „šarcima“ i ručnim bombama koje su nosili ovi borci. A zar su zdravima ovi pogledi lako padali? To im je davalo novu snagu da tamo gore, na Magliću, odbiju juriše neprijatelja, omoguće slobodan prolaz svojim drugovima ka Sutjesci i tako se oduže onim nemim pogledima. Oni se nisu na nas ljutili što smo svuda, pri najmanjem odmoru, palili vatre iako je to bilo najstrože zabranjeno. Nama je vatra trebala da nam ublaži drhtavicu i da nekako „pripremimo hranu“. Razumijevali su nas.

Nikada da se dokopamo grebena Vučeva. Bila nam je potrebna čitava noć i sjutrašnji dan do podne pa da pređemo svega desetak kilometara. Noć je bila potpuno mračna. Noga nagazi na mrtvog tifusara. Bilo je lješeva na putu. Izgladnio, iscrpen i iznemogao tifusar samo malo sjedne, pa se više ne digne. Pokušavao bi da ustane, ali je to većinom bio uzaludan napor. Često su se čule eksplozije bombi popraćene uzvicima bolničarki: „Tko mu je dao bombu“.

U kolibama na Vučevu ostali smo do kasno uveče, a zatim smo nekako užurbano krenuli prema Magliću. Išli smo dosta brzo. Kolonom se prenosio glas da moramo žuriti, da je situacija opasna. Čitavu noć nismo stali. Kiša je padala, a put po kamenitom Magliću bio je naporan. Mnogi iznemogli drugovi izostajali su iz kolona. Niko im nije mogao pomoći. Kad se razdanilo, „Štuke“ su nas nadlijetale i zasipale bombama, tako da se brojno stanje tifusara sve više smanjivalo.

U popodnevним časovima prolazio je užurbano pored nas bataljon Prve dalmatinske brigade. Govorili su nam da se ništa ne brinem, da su naši probili neprijateljski obruč i da će nam oni omogućiti prolaz.

— Idemo na Sutjesku, samo žurite — dovikivali su nam u prolazu. Neki rukovodilac nam je tada saopštio:

— I drug Tito pita za vas. Samo tišina i žurite, a Savina divizija je s vama.

A mi smo, pokrenuti tada nekom nevidljivom snagom, klicali: „Živeo drug Tito“, zaboravljajući na glad, bolest i umor. Išli smo naprijed osjećajući uz nas Tita.

Kolonu Dalmatinaca nismo mogli pratiti. Spuštala se noć kad smo prolazili pored vrha Maglića. Producili smo niz strme i kamenite padine prema kanjonu Sutjeske, iz kojeg su se čuli rafali „šaraca“ i eksplozije granata.

Dan je već dobro svanuo. Pučnjavu mitraljeza koja se prenijela negdje u daljinu zamijeni huk Sutjeske. Uskoro smo bili na njenoj desnoj obali. Sakupilo se nekoliko stotina ranjenika i tifusara. Neki su u grupama, držeći se za ruke, prelazili rijeku, a neki su se kolebali, jer je mnoge prije njih ponijela sobom brza i hladna Sutjeska. Trgnu me plač jedne drugarice. Ne zna da pliva. Ponudih joj konja, jedva je pristala. Nekako predosmo. Prikupljali smo se na jednoj zaravni nedaleko od obale na koju smo maločas prešli.

Bilo nas je mnogo. Ranjeni i bolesni, iscrpeni, gladni i mokri, neki su na nosilima ili na zemlji ležali i grijali se uz vatru. Čekali smo naređenje za pokret, ali ono ovaj put nije došlo. Zavladala je bila za te dane neuobičajena tišina, bez nleta rojeva neprijateljske avijacije, eksplozija artiljeriskih gra-

nata, rafala mitraljeza i praska ručnih bombi. Ni užvika „ura“ nije bilo. Mislili smo da je još rano, iako je već bilo jutro.

Kraj jedne vatre sjedelo je nas desetak. Među nama i jedan ranjenik, čiji je zavoj oko glave još natapala krv. Naslonio se na nekakav sanduk. Na titovki, usrijed crvene petokrake, izvezen srp i čekić. Bio je to proleter. Tu, s nama, bila je i ona drugarica koju sam na konju prebacio preko Sutjeske.

Pod nama je hučala rijeka. Čuli smo je, ali ne za dugo. Njen huk ubrzo priguši uraganska vatra mitraljeza, artiljerije, bombi, bruhanje avionskih motora i rafali njihovih mitraljeza. Neobična tišina pretvorila se začas u pakao.

Našim „logorom“ užurbano su prolazile grupe boraca — Crnogoraca i Dalmatinaca. Nekoliko Dalmatinaca iz Prve dalmatinske zasta malo kod nas i dadoše nam malo srijemuše. Rafali i prasak bombi sve su se bliže čuli. Proleter sa zavojem diže ranjenu glavu, otvori sanduk i svakom podijeli po neku bombu.

Rafale mitraljeza poneće daljinu, a za njima uslijedi prasak bombi i bruhanje avionskih motora. Onda opet ona gluha tišina na koju nismo navikli. Pod nama se jasnije začu Sutjeska. Nekoliko bolesnih i ranjenih podiglo se od okolnih vatri. Nijedan se borac više nije video. U svakom od nas neki unutrašnji nemir. Nas petnaestak podijelimo se u nekoliko grupa i podosmo na razne strane kao u neko izviđanje, s namjerom da uhvatimo vezu bilo sa kim i vidimo šta je. Ja i još jedan drug pošli smo ka Sutjesci, a zatim nekim puteljkom uz njenu obalu. Nigdje nikog. Na suprotnoj obali ležalo je tridesetak bolesnih i ranjenih drugova. Zvali smo ih. Nikakvog odgovora. Muči nas usamljenost. Požurimo k „logoru“ da vidimo da li su drugi „izviđači“ donijeli kakvu vijest. Ali u njemu i dalje ona uznemiravajuća tišina.

Odjednom sa svih strana našim „logorom“ razleti se vojska u zelenoj uniformi i sa šljemovima. Nastade panika. Vrlo malo se čulo vatreno oružje. Štedeli su municiju. I psi, kao i njihovi gospodari, razdirali su meso nemoćnih ranjenika na nosilima. Zaklan je bio i ranjeni proleter, ali je svoje dvije „kruške“ bacio među krvlju uprskane Njemce. Nije preživjela ni ona drugarica koju sam preveo preko rijeke.

U opštoj panici uspio sam da se popnem na jedno stablo. Gledao sam užas i drhtao, ne od straha, već od izmješanih osjećaja groze, bespomoćnog revolta i neizvjesnosti. Dok sam se pentrao istrgla mi se torbica sa bombama i pala na zemlju. Do mene su dopirali jauci i vapaji. Kada je pokolj završen opet je zavladala ona jeziva tišina, povremeno prekidana batom koraka njemačkih patrola i lavežom pasa.

Bilo je sigurno podne kada sam ugledao nekoliko drugova. Sišao sam sa stabla i uzeo torbicu sa bombama. Bilo nas je oko petnaestak koji su na sličan način izbjegli sigurnoj smrti. Zamakli smo u neko gusto žbunje. Uskoro nas se prikupilo oko tridesetak. Svi smo bili naoružani. Uglavnom bombe. Ja sam ih imao pet. Bilo je i desetak pušaka, nekoliko automata i jedan „šarac“. Komandu je preuzeo neki drug s oznakom komandira čete, koliko se sjećam zvali su ga „Smokva“. Naišli smo na njemački rov. Zasuli su nas vatrom. Odgovorili smo bombama. Bilo ih je mnogo, kao da su nas očekivali... Nekoliko drugova je poginulo. I tu sam jedva izbjegao skoro sigurnu smrt. Vidio sam kako odvode nekolicinu boraca, među kojima Slobodu i Veljka Jelaska. Zastao sam u nekom žbunjtu i razmišljao šta da radim. Imao sam još dvije bombe. Najzad krenuh uz gusto pošumljenu i strmu padinu. Usput nađoh na ubijenog njemačkog vojnika, skinuh s njega automat i torbicu s okvirom municije i produžih dalje.

Preda mnom je bio vrh grebena i otuda mi se učini da čujem neki nerazumljiv govor. Oprezno puzeći primicao sam se. Nedaleko od mene stajalo je šest Nemaca. Rafali mitraljeza, a zatim patrole sa psima razljetele su se na sve strane. Trčao sam nekoliko stotina metara i odjednom se našao na jednoj zavrni među lješevima. Stablo je i ovog puta bilo moj zaklon i spasilac. Do u duboku noć ostao sam na drvetu. San me mučio. Najzad sam sišao. Da se ne bih izlagao opasnostima, odlučih da legnem među lješeve ubijenih partizana. Odmah sam zaspao. Probudio me neki žamor i lavež. Kroz poluzatvorene kapke video sam svjetlost bateriskih lampi, nekoliko njemačkih vojnika i jednog psa koji je njuškao lješeve... Ostao sam neprimjećen. Kada su otišli dalje osjećao sam se strahovito zamoren i ponovo zaspao.

Kada sam se probudio sunce je uveliko otskočilo. Tišinu je narušavao samo huk Sutjeske Provlačeću se kroz gusto šikarje krenuo sam ka rijeci. Šikarje je uskoro postalo neprolazno, te sam se morao vratiti. Preda mnom se u nedogled ispriječila gusta šuma. Obilazeći neprolazne djelove, udaljavao sam se od Sutjeske. Stigao sam do jedne gole, vrlo strme i kamenite padine. Kada sam puzeći izbio na vrh kamenjara opazio sam jednu njemačku patrolu. Sačekao sam dok prođe, a zatim oprezno, skrivajući se među stijene, pošao naprijed. Odjednom ugledah istu patrolu kako se vraća. Pritajih se i oni prođoše svega petnaestak metara od mene. Čim su me malo mimošli, utrčah u još gušću šumu. Čuo sam nekoliko puta uzvik „Halt“, a zatim puškomitraljeski rafal. Trčao sam dok sam imao snage. Uskoro je došlo veče i noć — još jedna noć puna neizvjesnosti. Koliko

se sjećam izgleda tog zemljišta i upoređujući ga sada sa kartom, najvjerojatnije je da sam se penjao ka D. Barama.

Ujutro sam nastavio put. Spuštao sam se opet niz neke hrđine i prešao neki veći, dosta brz potok. U jednom trenutku zastao sam pored jednog manjeg izvora. Do ušiju mi dopre nerazumljivo dozivanje, koje se sve više približavalo. Neko je stalno zvao nekog Gaja. Poslije svih preživljelih užasa i samoće, ovo dozivanje me razveseli, mada nisam bio siguran da li se radi o našima ili nekom Gaji koji je možda u njemačkoj legiji. Međutim uskoro se pojavi desetak naoružanih ljudi i zaustaviše se kod izvora da piju vodu. Prođe nekoliko minuta i pojavi se još jedno lice. Njega sam prepoznao. Bio je to Gajo Rafaneli, borac Prve dalmatinske brigade.

Izađoh iz zaklona.

Lovro REIĆ

SUSRET SA „GLUVIM“ SELJACIMA

sumrak 11. juna naša Druga proleterska brigada stigla je u Ratkovac¹. To je planinska visoravan nedaleko od s. Zakmura na kojoj je zjapilo nekoliko napuštenih koliba, bez vrata i sa polomljenom ogradom.

— Ej, braćo moja, sve li je pusto kud prolazimo, kao da je kuga pomorila ovaj narod — promrmlja više za sebe Savo Sirogojno, borac 4 bataljona.

— Dakako, moj bato, pametan svet pa se čuva, a ne kao ti, moj Sirogojno, okačio tu pušku i zametnuo se tom glavinom kao kurjak u svako doba dana i noći, te budiš ovaj narod, uz nemiravaš decu, dražiš pse po selima i još trista šteta pričinjavaš ovim ljudima, pa bi hteo da te čekaju sa spremnjom večerom — dobaci uvek spremam na šalu Jova.

Postavili smo obezbeđenje, a zatim je svaka jedinica dobila svoj zadatak i raspored za prenocište. I tek što smo legli da se odmorimo kad Neđu Vujanovića, puškomitraljsce i mene, njegovog pomoćnika, pozva pomoćnik komesara 1-ve čete 4 bataljona Mirko i reče:

— Drugovi, nas trojica smo određeni u patrolu u pravcu sela Miljevine sa ciljem prikupljanja podataka o neprijatelju. Krenućemo sutra zorom, jer su podaci potrebni bataljonu najdalje do 5 časova posle podne. A sad prikupite u četi malo municije za puškomitraljez i na spavanje.

¹ Autor ovog napisa bio je najpre komandir Čete pratećih oruđa u Trećoj dalmatinskoj brigadi, ali je posle Vučeva, kad je brigada raspromirana, prešao u Drugu proletersku brigadu

U ranu zoru 12 juna krenuli smo na izvršenje postavljenog zadatka. Počeli smo se spuštati niz strme padine od Ratkovca prema Miljevini po lošoj i isprekidanoj stazi koju meštani koriste za izvlačenje šume. Staza krivudava, pokrivena muljem i granjem što su nanele zimske kiše i bujice, gubila se povremenno te smo morali lutati dok je opet ne pronađemo. Visoka šuma otežavala je i približnu orientaciju. Bili smo još visoko na planini kada su nas obasjali sunčevi zraci. Sa proplanka na koje smo nailazili videli smo voćnjake i zelenilo u Miljevini. Obasjane sunčevim zracima, male seoske kuće, gledane sa planine, izgledale su u tom dekoru vrlo lepe. No uskoro je ta divna okolina prekrivena maglom i oblakom, a nešto kasnije počela je i kiša.

Teren kojim se krećemo neispitan je i na svakom koraku očekujemo susret sa neprijateljem. To nam je već prešlo u naviku pa zato pažljivo idemo jedan za drugim na potrebnom otstojanju. Imali smo i sreću što smo bili takoreći bosi te smo se nečujno provlačili ovim pošumljenim padinama. Ubrzo se naplači i poče kiša. Magla se kretala istim kravcem kao i mi, čineći nam teškoće u pogledu orientacije. Često smo presecali staze ugažene nemačkim cokulama, što nam je nalagalo da povećamo budnost i osluškujemo. Svakog momenta mogli smo biti iznenadjeni, a to nismo smeli dozvoliti. Znali smo da naše podatke očekuje bataljon, naša Druga proleterska brigada, a možda i... To nam je sve nalagalo da budemo uporniji u izvršavanju postavljenog zadatka.

Fizička iznemoglost bila nam je stalan saputnik, jer smo već nekoliko desetina dana na oskudnoj hrani i bez odmora. Trava, bukovo lišće i ostale divlje biljke, a neredovno i po malo konjskog mesa bili su jedino što smo jeli, a danonoćne borbe i marševi crpli su postepeno našu snagu. I kao što smo to svi usput činili, Neđo je, naišavši na zeleni žbun skoro prolistale bukve, ispružio ruku da ubere lišće. U tom trenutku u neposrednoj blizini začu se dečji glas. Zastali smo sva trojica pažljivo osmatrajući. Otkuda tu deca? Glas se ponovi te oprezno podnosmo u tom pravcu. Pred nama se pojavi veći proplanak, obrastao travom, na kome se igralo petoro dece čuvajući goveda. Krivudavi potočić presecao je livadu. Dok smo u nedoumici razmišljajući šta da radimo pojavi se sed, poguren starac s torbom na leđima, dođe do onog potočića, isprti torbu, duboko odahnu, stavi gunj na travu i sede. Dok smo se odlučivali na koji način da stupimo u vezu sa starcem, iznad naših glava začu se huka aviona, a odmah zatim pojaviše se tri „Meseršmita“. Bacali su letke. Šareni papirići privukli su pažnju dece i, tek što su dograbili prvi letak, doneše ga starcu. On ga uze u ruke, dobro zagleda, a zatim pogužva i baci niz potok. Pozvali smo

ga k sebi. Došao je bled i uplašen. Zaključimo da je uplašen od četnika i Nemaca. Kad se posle desetak minuta nešto pribrao, reče da je iz Miljevine i da je doneo deci nešto hrane, da „ima neka vojska dole u Miljevini, a noćas ih je bilo i u okolnim selima, a koja je to vojska ja, braćo, ne znam“. Posle takve „informacije“ preostalo nam je jedino da nastavimo put. Kad smo hteli da podemo starac se odjednom trže, kao da se rastretio, pa reče: „Da li ste gladni — imam nešto hleba“. Brzo otrča do torbe, otseće parče i trčeći za nama reče: „Uzmite, vi ste gladni“. Uzesmo parče hleba, zahvalismo se i produžismo. Kiša nas je i dalje pratila, a vetar bio u lice, što nam je otežavalo kretanje i budnost. Lavež pasa i galama čuli su se sve jasnije i otkrivali da je selo u neposrednoj blizini.

Na samoj ivici šume sreli smo stariju ženu koja kao da se nije plašila vojske. Polako joj se približimo očekujući da će nam nešto reći o neprijatelju za koga smo pretpostavljali da je u selu. Nažalost, na sva naša pitanja stara je samo slegala ramenima. Pomislismo da je gluva i produžismo dalje. Slično je bilo s jednim starcem koji je čuvao stado. Međusobno smo se pogledali. Vreme je kratko, podaci su potrebni, put dalek, a rezultati ... Hteli ili ne, morali smo povesti starca u obližnju kolibu i vikati u sav glas da bismo nešto saznali. I dalje smo bili ubedeni da se radi o gluvom čoveku. Prvih nekoliko minuta nije bilo nikačvih rezultata, ali kad smo ga uverili da smo partizani, reče: „Deco moja, ja sam mnogo puta ovako prevaren od četnika i zbog saradnje s partizanima ubili su mi dvoje dece, pa me to nateralo da se pravim gluvim“.

— Dobro, stari, pričaj nam koje je ovo selo i ima li u njemu Nemaca, ili kakve druge vojske?

— Ovo je Rataj, deco, a Nemaca i četnika ima dole u selima, celu su noć dolazili iz Foče, a kod mosta u Miljevini ukopavaju se ima nekoliko dana. Tamo imaju nekoliko tenkova. Svakoga dana zatvaraju i biju ljude po selu. Ni u šumu ne smemo ići više dana, jer ko tamo podje nazivaju ga komunistom, a onda mu se zna ... Pokupili su nam i poslednje ostatke zobi, te hrane konje, a nas ostaviše bez ičega.

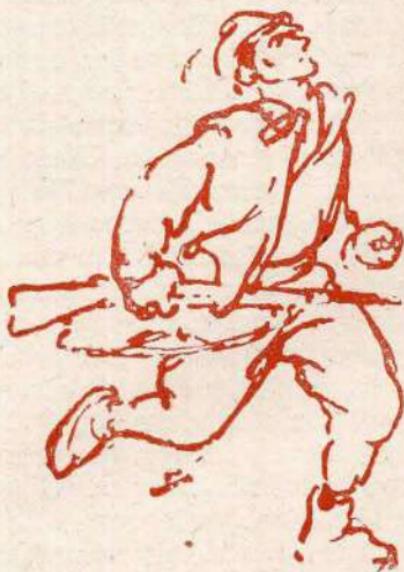
Ispričasmo mu susret i s onom babom i po našoj želji starac podje s nama do babe i pošto je uveri da smo partizani, ona zaplaka, priđe nam i poče da nas redom ljubi. Poluplačnim glasom reče: „I moja se dva nalaze s vama, za jednog sam čula da je živ, a za drugog ništa ne znam“. Zatim nam i ona ponovi ono što je rekao starac. Postavismo im još nekoliko pitanja pa okončasmo izviđanje. Podataka je bilo dovoljno, a neke smo i sami proverili osmatranjem. Vreme je kratko, te požurisemo u jedinicu. Starac i starica htetoše da nam donesu nešto hrane.

Možda bismo i pristali ali kao zainat dizala se magla i u ne-
posrednoj blizini videsmo nemačku patrolu.

Vraćajući se razmišljali smo o događaju i bilo nam je milo
što smo rasvetlili slučaj „gluvih“ i „nezainteresovanih“ ljudi.

Nasuprot svim teškoćama patrola je zadatak izvršila na
vreme. Druga proleterska je već sledećg dana na Miljevini
uspešno izvršila proboj poslednjeg obruča i u zajednici sa dru-
gim jedinicama prešla u odlučnu ofanzivu protiv neprijatelja u
istočnoj Bosni.

Savo VUKOVIĆ

„HLEBU BELI, GDE SI...!“

ok se bolnica Druge proleterske brigade nalazila kod Žabljaka dobila sam zadatak da bolničarku Lepu Srnić učim da piše i čita, jer je bila nepismena. U jednom selu kod Žabljaka, u kući gde smo se smestili sedimo nas dve i ona na listu hartije piše neveštvo slova. Sve se ljuti na mene što to čini, a ipak joj milo ako sam zadovoljna sa onim što napiše. Uvek bi zaboravila slova koja je ranije naučila, pa smo počinjale

ispocetka. A mi smo to i vežbale samo kad se imalo vremena. Veli mi ona tada: „Eh, dete, dete, ko te meni dade za učitelja! Sto će to meni, neka i naučim pisati, sutra mogu poginuti, pa što onda da se uzalud mučim kad mi to i onako teško ide“.

Jedne noći Lepa je izašla napolje i brzo se vratila probudivši sve u sobi vičući: „Ljudi, videla sam vuka, jedva sam mu umakla, malo je trebalo da me pojede!“ Drugovi joj kasnije nisu dali mira zbog tog vuka. Lepa je teško podnosila glad. Lakše bi joj bilo kad bi pričala o lepim jelima. Kad smo se popeli na Vučevu, stali smo da predahnemo. Seli smo pored puta. Bio je lep, sunčan dan. Lepa mi priđe sa rečima: „Milena, pogledaj tamo na istok, tamo je moja Srbija, tamo je moja lepa Mačva. Kad dođe u njenu lepu Srbiju neće Lepa iz nje nigde maći“. Pričala mi je o jelima koje je spremala nekad u Šapcu i o hlebu koji je mesila. Govorila je: „Hlebu beli, gde si da te Lepa mesi, pa da narastaš kao sunđer!“ ... Ja sam je slušala i činilo mi se da osećam miris hleba. Naša Lepa bila je prilično

¹ Želja joj se ispunila. U proleće 1944 bili smo u Srbiji. Ali, jedne noći Lepu zarobe Bugari na pruzi Užice — Požega i streljali su je u Užicu sa još jednom našom drugaricom.

grube spoljašnosti, ali je imala jako dobru dušu. Jedila se i sekirala što ne može da spremi za ranjenike svoje krofne, koje su oni jako voleli. Tada smo jeli travu kiselicu, srijemušu, a ponkad bi dobili i po parče konjskog mesa.

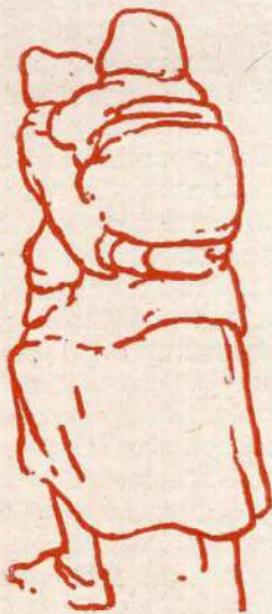
*

Bilo je to negde na Zelengori. Kolona brigadne bolnice kretala se tromo, pa smo zaostali za brigadom. Preneseno je preko veze da se ide brže. Nemci su pucali s čela, s leđa i s bočne strane. Dobila sam zadatak da idem uz jednog ranjenika koji je jahao na konju, a ispred sebe je držao džak sa zavojima. Meci su pljuštali sa svih strana. Konj je bio ranjen i pao zajedno sa ranjenikom i zavojima. Ja sam se uzmula oko ranjenika. Jedan metak pogodio me u levu nogu. Ranjenik se nekako digao i krenuo dalje poštapljujući se. Rana mi je krvarila. Nikoga nije bilo blizu. Pokušala sam da se dignem, ali nisam mogla, nogu mi je klonula. Nemci su bili sasvim blizu. U meni se pojavio nekakav strah i užas od pomisli da me mogu uhvatiti živu. Vičem da sam ranjena. Doktorka Stanojka me čula, vratila se, dovukla me do jednog žbuna i tu mi stavila prvi zavoj. Vukla me još dvesta metara; nije mogla da me nosi, jer je i sama bila od gladi iscrpena. Prvi zavoj bio mi je pun krvи. Stanojka je preko njega stavila drugi. Od nekog je uzela konja i popela me, te smo krenuli dalje. Brigadna bolnica nije se odvajala od brigade. Stalno smo bili u pokretu. Zaustavili smo se u nekoj šumi da bi se odmorili i malo otspavali. Glad i umor su nas savladali. Zaspala sam skupivši se ispod jednog drveta. Ujutro rano, Ruža Matić me probudi za pokret. Tražila je mog konja, ali nije mogla da ga nađe. Ubrzo smo saznali da ga je grupa ranjenika pojela u toku noći. Morala sam ići ili ostati. Teško sam se oslanjala na ranjenu nogu. Nisam imala cipele. Na jednoj nozi imala sam belu vunenu čarapu, a na drugoj crnu. Ruža me hrabrla da će izdržati pokret, jer će mi ona pomoći, neće me ostaviti. Tako je i bilo. Ruža me prosto vukla uza se i nekako sam izdržala zahvaljujući najviše njoj. Postepeno sam se bolje oslanjala na nogu, ali sam je dugo zabacivala u hodu. Često sam zbog toga u pokretu padala, ali sam ipak išla.

Stigli smo u neko selo. Tu se nalazio i Vrhovni štab. Naša brigadna bolnica smestila se u nekoliko kuća. Kuvaо nam se kačamak kome smo se radovali, jer odavno nismo videli brašna. O kačamaku su se pričale priče i o tome kako se gde sprema i gotovi. Odjednom, kad je kačamak već bio gotov, zapucaše na nas. Pred kućom u kojoj smo bili, nadosmo se nas tri: Milena Sitarica, Krinka Tomanić i ja. Sve tri smo jedva stajale na nogama. Krinka i Sitarica su tek prebolele tifus, pa su jedva išle,

a i ja uz njih sa ranjenom nogom. Trebalo je što pre izaći iz sela. Naši su se spuštali niz neku stranu u potok i već su odmicali dalje. Nismo ni mi hteli, ni smeće da ostanemo. Odjednom smo se kao po komandi pružile na zemlju koliko smo duge i počele da se kotrljamo i to tako brzo da smo uskoro naše stigli. Isprljale smo se zemljom, ali bile smo zadovoljne što smo se i ovog puta srećno izvukle iz opasnosti. Žao nam je bilo nepojedenog kačamaka. U potoku smo za trenutak zastali. Neki naši drugovi obraćali su se jednom starijem drugu sa „čića Janko“, kuda ćemo? a čića Janko, iz koga su izbjijali vedar duh i toplina pokazivao je rukom jedan pravac. Tek posle rata saznala sam da je to bio drug Moša Pijade.

Milena GVOZDENOVIC

S RANJENICIMA BATALJONA

očetak je maja 1943-će. Nalazimo se na položaju ispod Javorka. Hladna noć. Vodimo borbu sa Italijanima. Tu smo zarobili i nekoliko italijanskih oficira. Naši su se saglasili da za njih izvršimo zamjenu. U međuvremenu bataljon se prebacio na Sinjajevinu. Zamjena zarobljenika je izvršena. Dobili smo oko 15 drugova iz barskog logora. Došli su jedva živi, sama kost i koža. Prvih dana ostali su kod bataljonske komore da bi se malo odmorili. Bolničarke

su im pružile pomoć time što su organizovale pranje, šišanje, a od ono malo hrane dobijali su nešto više nego ostali.

Na Sinjajevini smo imali oštре borbe. Njemci su nadirali od Kolašina. Ranjen je vodnik Ivo Perazić. Pritrčala je bolničarka Dragica Klisić da ga previje. Pala je još jedna granata i ubila vodnika. Od iste granate Dragica je kontuzovana u obje noge. Nepomična je i moli da je neko ubije. Spremila sam joj nosila i nosioce. Tako je prešla preko kanjona Pive i Volujaka, sve do Sutjeske. Dalje se nije moglo. I ona dobro zna da dalje ne može. Pita me za njénog brata Pavla, da li je živ. Veli: „Dijete je, neće se snaći“. Ostala je, ali nije bila sama. Tu ih je mnogo takvih ostalo, poređanih jedno pored drugoga iz svih krajeva naše zemlje.

Prešli smo Sutjesku. Bilo je teško preći. Izdržati glad i umor a još teže nesanicu. Odmora nema niti ga može biti, jer je neprijatelj i iza i ispred nas.

Pojavljuju se tifusari. Idu bez reda. Ne slušaju ničiju komandu. Idu i odjedanput zastanu — gomilaju se. Prekidaju kolonu. Zastanu gde god vide neku travu, uginulog konja ili bukovu koru. Gladni su a glad oči nema. Idu, posrću. Umiru

na nogama, a situacija ih nimalo ne zabrinjava. I njih je svaki čas manje.

Malo po malo idemo napred. Sanitet je spremam da obavlja dužnost, ali nema čime. Sanitetski materijal je utrošen a i rezerva je iscrpena. Čime previjati tolike ranjenike? Ostalo je jedino cijepati krvlju umrljane košulje. To je zamijenilo sterilnu gazu i prvi zavoj.

Stigosmo u Zelengoru. Dobijamo naređenje da se oslobođimo teškog oružja. Kopamo rupe i zakopavamo ga. Bilo nam je svima veoma teško. Bilo je i suza, kao kad čovjek sahranjuje svoga najmilijeg. Njemci nam ne daju mira. Kroz borbu se probijamo, idemo naprijed. Sve nas je manje. Posle svake akcije prebrojavamo se.

Negdje u Zelengori sretoh drugaricu Sašu Božović. Ona me zove da podem sa njom u hiruršku ekipu Prve divizije. Kaže: „Naći će oni drugog referenta saniteta“. Htjela bih radi nje poći, ali mi je žao da napustim jedinicu. Meni je najbolje bilo tu. Privlačila me drugarska pažnja i puna pomoć u sanitetskom radu.

Tu u Zelengori vidjeh mrtvog Dušana Đuranovića. Naslonjen sjedi uz bukvu, zaognut čebetom, kao da je zaspao. Umro je od gladi. Kosti mu skoro probile kožu. Jedva se može primijetiti da je to ljudski stvor. On je jedan od onih zamijenjenih iz barskog logora. Takvih slučajeva bilo je dosta.

Magla i kiša prate nas stalno: iako je jun vrijeme je dosta hladno. Borba stalno traje. Stigosmo do puta Foča—Kalinovik. Predosmo ga pod manjom borbom. Malo dalje je Miljevina, veće selo. Mali zastoj, pa opet dalje. Noć je. Laki ranjenici su sa nama. Teži su ostali. Uzoru stigosmo u selo Mrežica. Selo je pusto. Sve što je sposobno za borbu mobilisali su ustaše, a žene, djeca i starci sklonili su se. Pri vrhu sela je škola. I ona je prazna. U ratu se нико ne uči. Tu u blizini, u nekoj uvali odmarali smo se. Mislili smo neće nas primijetiti. Ali, primijetiše nas. Pojaviše se 3—4 „Savoje“ i zasuše bombama. Komandovano je „Lezi!“ ali nas ipak udesiše. Čujemo i puške, znači — blizu su. Borci treba da izađu na položaj. Sanitetu je ostalo dosta posla. Odluka je brzo donesena — sve smrtno ranjene izvući do škole, lakše ranjene previti, a ako preostane vremena, mrtve saharniti. Angažovan je cio bataljonski sanitet. Trebalo je raditi na brzinu. Teški su preneseni u školu a lakši ranjenici previjani. Predlog je da jedna od bolničarki ostane kod njih... Ko da ostane. Traži se dobrovoljac. Javlja se Milica Klisić, jer je najviše ranjenih iz njene čete. Javljuju se i druge. Milica je uporna i ona ostaje. Njoj je dat zadatak: „Ostani među njima, dok ne bude opasno i za tebe, a onda se prebac u pravcu bataljona. Ranjenici će sigurno stradati, jer

je neprijatelj nemilosrdan. Kad već hoćeš ostani kod njih. To je sve što im možemo pomoći, a ipak će im milije biti kad vide da o njima vodimo računa“. Ovo su riječi komandanta bataljona Blaže Markovića. To su bili unakaženi ljudi, bez jedne ili obje noge, odvaljenih rebara, bez očiju i slično. Tu se ništa drugo nije uraditi moglo.

Lakše ranjene smo previli i odmah uputili u pravcu bataljona, a za poginule ostalo nam je malo vremena. Uspjeli smo da sahranimo jedino Bosiljku Božović. Bilo mi je veoma teško kad je nađoh među mrtvima. I ne samo meni. Tek što je načrnila 15 godina, prišla je omladinskom pokretu i primljena u SKOJ, a marta 1941 u Partiju. Na poziv Partije, prvih dana Julskog ustanka, pošla je u borbu i bila na raznim dužnostima. Između ostalih i bolničarka, a poginula je kao zamjenik komesara 1 čete 1 bataljona. Među borcima i rukovodiocima bila je omiljena. Od milošte zvali smo je „Boško“.

Neprijatelj se primiče. Dajemo znak Milici da napusti ranjenike. Bilo nas je sedam bolničarki. Tu su bile vodne i četne bolničarke sa referentom saniteta bataljona. Njemci nijesu u početku na nas pucali, već su jurnuli da nas žive uhvate.

Teren za bježanje bio je težak, a bile smo gladne i iznemogle. Teško je bilo izaći uz strmo selo, a bataljon je bio dosta udaljen. Kad vidješe da ćemo im umaći otvorile vatru. Prebacujemo se, od zaklona do zaklona, kao kakvi vješti ratnici. Stigosmo do našeg položaja. Tu nam je bilo dobro. A bila je borba na život i smrt. Bacismo pogled u pravcu ostavljenih ranjenika. Imamo šta vidjeti — gust dim. Spaljeni su.

Borba traje. Skoro smo se izmiješali. Ni artiljerija ni avioni ne dejstvuju, jer bi ubijali i svoje. Već se hvatamo za puške. Mrtvih i ranjenih sve više. Bolničarke cijepaju poslednje krpe. Ima i ovdje onih koji moraju ostati. Ostaju kurir Slobodan Stojanović i bolničarka Stana Džon — oboje smrtno ranjeni. Neprijatelj je jak. Napuštamo položaj pod zaštitom mraka. Stigosmo ranjene. Rane im krvare. Previjamo ponovo — popravljamo i pritežemo zavoje.

Bez borbe stigosmo na Jahorinu. Mali odmor, pa dalje. Spuštamo se niz planinu u neku kotlinu. Rekoše da se zove Dvorište. A i liči na dvorište. Njemci čekaju i iznenađuju nas. Otvore vatru. Od prvih metaka padaju mrtvi i ranjeni. Ranjena sam i ja u nogu. Bataljon se povlači da zauzme bolje položaje. Ja ostao sam između dvije vatre. U blizini je Milica Klisić. Kažem joj da bježi. Ne javlja se, poginula je. Pogodili su je baš u srce. Ubili su predratnog člana Partije, hrabru i omiljenu bolničarku 1 čete. Takva je bila u svakoj akciji, na svakom mjestu. Četa je izgubila bolničarku, a njena majka jedino dijete.

Bataljon je stupio u borbu. Njemci se ne pomicu. Vodi se žestoka borba. Još je mrak. Svetleći meci osvjetljavaju okolinu oko mene. Ležim nepomična. Odnekud nađe Ljubica Roločić bolničarka 2 čete. Valjda u mraku zalutala. Hoće da me nosi. Ne može, nema snage, ali hoće. Istovremeno drugovi iz štaba, sa položaja, poslaše dvojicu boraca po mene. Svi skupa me nose. Nailazi i Danica Leković. I ona zalutala. Prebacije me do brigadne bolnice koja je bila udaljena oko dva kilometra.

Naši su se probili. Sad može i bolnica poći. Svi su ranjenici pokretni. Teških nema, jer ni tu za njih nije ništa predviđeno, znači ni za mene. Moram ostati. Pošlo je sve. Nema nikoga, jedino po koji tifusar ili zalutali pratizan nađe. I zaštitnica je napustila položaj. Mislim, imaće prilike da se iz blizine vidim nasamo sa neprijateljem. Nastupa duga noć a kiša jednakom pada. Dosta je hladno. Na ranu ne mislim i ne vodim računa o njoj.

Negdje u maršu, ranjenik Jovan Đurović, sjetio se da je ostao referent saniteta 1 bataljona. Sjehao sa konja i uputio ga po kuriru natrag po mene. Kurir je stigao u zadnji čas. Popeo me na konja i pojurio kroz šumu da bismo umakli. Stigli smo začelje bolnice u podnožju Romanije, kod željezničke stanice Sjetlina.

Priklučila sam se koloni ranjenika. Bilo ih je više, jer je brigada tu imala jaku borbu a svaka borba donosila je nove ranjenike. Dugačka kolona ranjenika zašla je kroz Romaniju. Najteže je prošlo.

Marija TADIĆ

RANJEN SAM, DRUŽE...

oš smo bili pod utiskom žestokog bombardovanja prošlog dana. Sa usana boraca otimale su se tužne riječi o smrti komandanta brigade Vaka Đurovića. Poginuo je na ograncima Ozrena, blizu Milinklade, od avionske bombe. Stajao je u gustoj šumi pokraj planinske staze i topлом riječi pozdravljao borce svoje brigade koja je u dugoj koloni maršovala preko Ozrena. Tu, blizu njega, u istom naletu neprijateljskih bombardera, ranjen je i mladi komesar 3. čete 3. bataljona, dotada komandir kurira Druge proleterske divizije, Radoslav Jović-Puco, student agronomije.

Tužno je bilo slušati njegov glas: „Ranjen sam, pomozi mi, Dale“.

Teško je tu bilo pomoći u one strašne dane, kada se radilo o biti ili ne biti. Hiljade ranjenika tražile su pomoć u planinama Maglića i Zelengore. Hiljade boraca lebdjele su nad svojim ranjenim drugovima. Hiljade novih jauka su se čule: „Ranjen sam druže, pomozi mi...“

Hladne planinske rijeke kupale su im rane ili ih odnosile u smrt. Puste šume zaklanjale su im lica ili su postajale čuvari njihovih humki.

Jednom rukom oslonjen na moje rame, a drugom na pušku, Puco je stigao do bataljonskog saniteta. Tu, u dolini Hrčavke, previjena mu je ranjena noga. Pošao je, zatim, sa dugom kolonom ranjenika, preko Zelengore. Slušao poklike proletera, štektanje mitraljeza, topovsku kanonadu i eksplozije avionskih bombi. Gledao brze kurirske noge kako promiču šumama i klancima, noseći zapovijesti svojih komandanata. Potsjećalo ga je to na Kupres i Bugojno, na Livno i Duvno, na Drežnicu

i Jablanicu, na Konjic i Vilića Guvno. Tamo je on prenosio naređenja svoga komandanta ili je, kao komandir, upućivao svoje kurire da to učine. Pa ono „Ura, proleteri“ kojim je razbijao mnoge ledne noći Četvrte ofanzive. Nije to mogao da zaboravi, iako više nikada nije viknuo „Ura, proleteri“, niti odnio komandantovu zapovijest na položaju. Završio je u partizanskoj bolnici na Majevici. Bombom je raznio samog sebe, samo da ne padne u ruke neprijatelju.

*

Osvanuo je 10 jun. Negdje smo iznad reke Hrčavke. Poret i novi zadaci bataljonu — da što prije posjedne Ljubin Grob i Malu i Veliku Košutu. Tuda, planinskom stazom preko Ljubina Groba, treba da prođe drug Tito sa Vrhovnim štabom i članovima AVNOJ-a. Usiljenim maršem krenula je kolona prema određenom zadatku: 2 četa ka Ljubinom Grobu, 1-va i 3-ća ka Maloj i Velikoj Košuti.

— Ne, ja neću da ostanem kod štaba bataljona. Hoću sa svojom jedinicom. Sa njom ću na Ljubin Grob — govorio je omladinac Vlajko Brajović.

Ljubav prema drugovima, gdje je do prije neki dan bio rukovodilac SKOJ-a u četi, vukla ga je da zajedno sa njima stane na poprište krvave borbe koju je 2 četa 3 bataljona Četvrte proleterske brigade vodila na Ljubinom Grobu. Nije imao vremena ni da pomisli da će to biti posljednje njegovo drugarstvo sa onima sa kojima je, od formiranja brigade, bio zajedno u svim borbama.

Avioni nadlijeću proletere na Ljubinom Grobu i zasipaju ih bombama. Jedan nalet za drugim, bez predaha, cio dan: izviđači, lovci i bombarderi, izručuju svoje tovare i sipaju rafale. A sivožuti vojnici, pod zaštitom aviona, podilaze Ljubinom Grobu i vrše juriš za jurišem.

... Neprijateljsko zrno zakačilo je mladog proletera Vlajka. Ni jauknuo nije. Ranjen, otpuzao je do saniteta, zavio ranu i opet se našao među proleterima. Nije moglo biti sakriveno njegovo ranjavanje. Borci su osjetili da se njegov glas ne čuje. A kada se opet iz grudi hrabrog skojevskog rukovodioca zčulo proletersko „Ura“, bombe su poletjele na neprijatelja, koji je već bio na dohvatu ruke.

— Slijedite primjer ranjenog Vlajka, Ljubin Grob ne smijemo prepustiti neprijatelju — govorio je komandir čete.

Puščana i mitraljeska zrna, granate, ručne i avionske bombe sijale su pustoš i smrt. Padali su borci jedan do drugoga. Proređivali su se njihovi redovi. Spuštao se sutan nad

Ljubinim Grobom, a vrelu krv proletersku upijala je planinska zemlja. Možda su i ovde, na ovoj krvavoj humci, šaptale blede usne mladog skojevca: „Ranjen sam, pomozi mi, druže“, a u potsvijesti odzvanjala pjesma proleta, sastanak skojevaca, blijesak slobode i radost mladosti — ređali se i polako tonuli u vječnost.

Spušta se svježa planinska noć, a tihi povjetarac sa Ljubina Groba raznosi miris ljudske krvi milujući tijela mrtvih proleta. Među njima i skojevskog rukovodioca Vlajka Bratovića.

Dragutin FILIPOVIĆ

SA ZELENGORE

ijemci su se upinjali posljednjim snagama da se održe na položajima Budnja, platou koji se okomito spušta prema rijeci Pivi i Vrbnici, a naglo diže prema ograncima Volujaka i Maglića. Bili su se utvrdili po grupama za kružnu odbranu. Imali su i brdske topove, a avijacija ih je stalno pomagala. Snažni napadi partizana uništavali su ih po dijelovima u jurišima prsa u prsa. Branili su se Nijemci do posljednjih mogućnosti. Bio je silovit juriš sa obje strane. Vojin Poleksić koji je bio izvezban u rukovanju bombama i likvidiranju neprijateljskih gnezda uništavao je bombama Nijemce u rovovima, poređanim stepenasto jedan za drugim. Posljednja bomba koju je bacio pala je njemačkom vojniku na grudi i raznijela ga. U istom momentu jedan Nijemac je pogodio smrtno Poleksića, takođe, ručnom bombom u prsa.

Prešli smo rijeku Sutjesku i penjemo se uz brdo utabánom stazom kuda su ranije prošle naše jedinice. Odmarali smo se pored staze. Nikola Banović (komandant 2 bataljona Četvrte proleterske brigade) oko koga je bilo još nekoliko drugova, prislonio glavu uz debelo bukovo stablo, zatvorio oči i dremucka. Na nogama je imao dobre vojničke cipele. Nepoznati tifusar, prilazi, hvata objema rukama za cipelu lijeve noge i trza, ne pokušavajući čak ni da je prvo odreši. U tom se Banović razbudi i obrati se nepoznatom:

— Nemoj, druže, da mi cipele uzimaš, jer meni trebaju. Mršav i iznemogao tifusar, ozbiljna lica, odgovori:

— A... Gospu mu. Svejedno ti je, ili ćeš tu pогинuti gdje sjediš, ili malo naprijed? Potom se ispravi, vrti na stazu i produži kao da se ništa nije desilo.

Po prelasku Hrčavke stazom u pravcu Ljubinog Groba, izdužila se neuređena kolona tifusara. Kretali su se jedan za drugim bez starješina. Jedan tifusar zastade malo na rijeci, brzo skide opanak sa noge koji je skoro napravio od sirove goveđe kože, i stade da miješa po vodi. Nekoliko puta mahinalno promuti kroz vodu, izvadi ga i, ne čekajući da se voda iscijedi, poče otkidati komadiće i halapljivo gutati.

*

Pored staze ka Lučkim Kolibama. Oko 20 partizana stoje jedan za drugim i drže prazne porcije. Ispred prvog u koloni nalazio se bukov panj, visine oko jednog metra koji je putsjećao na vojnički kazan. Mahinalno su svi mislili da je tu spremljena hrana. Normalna misao bila je otsutna.

Na nekoliko stotina metara naprijed, pored same staze, ostalo je u sjedećem stavu jedan do drugog mrtvih 13 ljudi. Išli su do iznemoglosti. Spustili su se na zemlju da bi se začas odmorili. Nijedan se nije digao. Nepomični, ukočena pogleda, otvorenih kapaka, ostali su kao i mnogi u prostranoj šumi koja nam je bila veliki prijatelj.

Mićo ĐUROVIĆ

STRAH OD SEBE

esetine dana borbi, marševa, gladi i bolesti iscrple su me fizički. Sutjesku sam prešao uz krajnje napore drugova, posebno Petra Piljevića, koji me je kao ranjenika u nogu više vukao nego nosio. Bez konja sam — morali smo ga pojesti. Borba je bješnjela na svakom koraku. Mitraljezi, bombe i avioni slili su se u neprekidnu zaglušnu i jezivu tutnjavu. Mrtvi i teško ranjeni ostali su, a mi smo nekako pokušavali da nastavimo put. Pored ranjene noge, rekli su mi da imam i tifus. A usto i svrab kože dovodio me je do ludila. Jedva sam nosio torbicu i u njoj nekoliko puževa, koprivu i srijemušu. Od konjetine sam osjećao strahovite bolove u stomaku i jedino su mi puževi godili. Da ih je samo bilo!

U vrtoglavom metežu sa mnom osta još samo Petar Piljević. I on je bio fizički iscrpen, jadao se na vrtoglavicu, boleve u stomaku i opštu nemoć. Ali ipak se osjećao bolje od mene. Oslanjajući se na Petrovo rame i svoju zdraviju nogu (jer je i kroz nju zrno prošlo 1941), dođoh do jedne omeljine, gdje je nekada bila koliba. Tu nadosmo koprive i puževe. Tu me Petar ostavi da ležim na šatorskom krilu i ode da potraži konjetine. Jer ni on ovako nije mogao više izdržati. Na rastanku ga zamolih da se vrati što prije. Petrov odlazak me hrabrio, a istovremeno dovodio u očajanje. Jer, ako se vrati sa konjetinom ili nekom drugom hranom, jedna smrt manje. Ali ako se ne vrati!? Od te pomisli samo se stresoh. Sam među stotinama mrtvih i toliko polumrtvih, izbezumljenih u rvanju sa smrću. Od živih partizana mogao je tu biti još neki meni

Ivan Rarović: OVUDA JE PROŠAO NEPRIJATELJ — ulje

sličan. A obijesni Nijemci, sa sebi sličnim psima, tražili su svoje žrtve — ranjene i iznemogle.

Prišlo je nekoliko beskrajnih sati, a Petar se nije vraćao. Sunce je zalazilo. Noga, stomak, zglobovi, krastave rane — sve je čekalo spas jedino od Petra. Dolazila je stravična noć. Kako je čekati, kako preživjeti? Ostao sam sam, a hoću da živim! Urlao bih, a snage nemam. Gasi se život, a ništa ne mogu. Glad, žđ, bolovi, samoča — sve kao da hoće da što prije nestanem, da ih što brže zamijeni — smrt. Zato kao da se čitav ostatak snage koncentrisao u jednu misao: puževi, puževi — to je moj život. Oni su sada jedino sredstvo koje mi može produžiti život. Treba ih pronaći prije noći. Snagom davljenika prevrtao sam kamenje, čeprkao, tražio. I nekoliko tih mehaničkih, vlažnih životinja, halapljivo progutanih, poče me snažiti. Noć je pala. Petra nema. Pucnji i pokoji krik potsećaju i na druge opasnosti. Budućnost je mračna... A u toj noći kratkotrajni san bio mi je jedini prijatelj. San i nada!

Jutarnja hladnoća i bol noge najaviše dan. Pridigoh se i pogledah okolo. Pokoji pramičak dima i tutnjava u daljini. Najednom čuh nerazumljiv govor i bat koraka. Bilo je jasno: Nijemci! Sjetih se Petrovih riječi da se pretvaram kao da sam mrtav i pokušah „umrijeti“. Srce još jače zalupa, a mržnja i nemoć prema tim zvijerima ispunije me gorčinom. Čuo sam nešto kao komandu i osjetih približavanje koraka. Vikali su oštrosno. Tup udarac u leđa i ja se trgoh. Primjetiše da sam živ i počeše brzo razgovarati. Grubo mi skidoše ostatke odijela. Dvojica me pridigoše za ruke, a treći mi gurnu puščanu cijev u usta cereći se... I dok mi se sva vječnost skupila u trenutku čuh oštar i jak glas. Ruke mi klonuše niz tijelo, hladne cijevi nesti i ja se zaljuljah. Uspio sam da vidim kako Nijemci trče prema jednom obližnjem šumarku. Ubrzo rafali, bombe, jauci. Za trenutak su me ostavili. Važniji su im živi — pomislih. Ovdje ih ipak neću čekati. Uzeh šatorsko krilo i, ne znam zašto, pođoh prema grmu koji bješe sam na jednoj zatravni. Skupih se u malom grmu i počeh da osmatram prema omedini. Tek što sam legao u šumarak, a nekoliko Nijemaca vrati se na moje staro mjesto. Bili su iznenadeni i bijesni. Brzo se razidoše i počeše užurbano pretraživati oko omedine, a narочito jedan pogušći šumarak. Moj grm na proplanku ne primjetiše. Zvijeri ostaše žedne, a moj se život produži.

Vrijeme je sporo proticalo, glad me ponovo morila, a bezbroj vašiju štipalo ranjavu kožu. Ranjeno stopalo sam povrijedio. Moram da umaknem ovoj laganoj i najtežoj smrti. Pucnji su sve redi i dalji. Odavde moram ići, to je jasno. Ali kuda? U Hercegovinu, kući! Gdje li su naše brigade? Ko li je sve preživio Sutjesku? Gdje li je moj Petar? I tako, misli su

se ređale bez reda! Osjećao sam samo da moram ostaviti taj spasonosni šumarak i nekud krenuti.

Dan se primicao kraju. Podigoh se i, uzimajući šator, ugleđah šareni krug povelike zmije. Sreća u nesreći, pomislih i ostavih na miru jednu zaspalu smrt u grmu spasiocu. Dovukoh se ponovo ka staroj međi. Puževima i koprivom malo se okrijepih. Ali, svrab i vaši postale su neizdržljive. Vatra je bila jedini spas, kao što je mogla biti i zlo. U uglu omedine zapalih nekoliko suvih grana. Dim nije bio velik. Ošurih ostatke odijela, a onda nehotice pogledah na sebe, na svoje tijelo. Strah, samrtni strah osjetih prvi put. Strah od sebe, jer to više nijesam bio ja. Kosti skoro bez mesa, sa jadnom, izbrazdanom, noktima iskrvavljenom kožom. Avet... Naježih se i nekako brzo počeh navlačiti to iskomadano odijelo. Samo da ne gledam sebe.

Uzeh podeblju granu i pođoh istim pravcem kojim je otisko i Petar, prema jugu. Od grma do grma, od koprive do srijemuše, od puža do puža — puževski. Leševi, ljudi, konji. Svi su završili svoj život, odigrali poslednju ulogu. Partizani, moji drugovi, svjesno su se žrtvovali za slobogu. Iz tih sam se misli prenuo kad se moj pogled bio zaustavio na nečem poznatom. Poznate zaskrpe od šatorskog krila na Petrovim hlačama. Poginuo je! Poginuo je noseći u ruci jednu konjsku kost sa nešto mesa. Žurio je da mi doneše konjetine, da me nahrani, da mi da snage! Nije uspio da izvrši obećanje. Poginuo je na zadatku čovjeka. A ja slučajno ostadoh živ. Spasao me čoban. Našao me pored Petra. Ležao sam. Poveo me kući i okrijepio, a zatim povezao s jednom grupom partizana.

Rade ALEKSIĆ

U BATALJONSKOM SANITETU

eferent sam saniteta 3-ćeg bataljona Prve dalmatinske brigade... Svaka četa ima po jednu bolničarku sa svršenim kursom, a vodovi pomoćnu bolničarku ili bolničara. Nosioci ranjenika su ranije određeni. Pri štabu bataljona imali smo jednu bolničarku, jednog konjovca sa konjem koji je nosio dva sanduka sanitetskog materijala, dvoje nosila, čebad i drugi materijal. To su bile snage i sredstva za formiranje bataljonskog previjališta, ali do korišćenja tog previjališta u toku Pete ofanzive nije došlo zbog izuzetno teških okolnosti koje su onemogućavale da se zbrinjanje ranjenih vrši onako kako smo bili navikli u drugim prilikama, pa čak i u toku Četvrte neprijateljske ofanzive.

Brigadni sanitet bio je u mnogo lošijem stanju. Sanitetsko osoblje se tek vraćalo iz divizijske bolnice kao rekovalessenti, preboljevši tifus.

Neposredno pred ofanzivu pri našoj brigadi je bio formiran jedan ešelon rekovalessenata, od pripadnika naše brigade i ljudstva drugih dalmatinskih brigada koje su ranije sačinjavale Devetu dalmatinsku diviziju. Ljudstvu ovog ešelona bila je potrebna hrana. Bili su u takvom stanju da su se sami jedva kretali.

U prvom kratkom okršaju sa Njemcima kod Nikšića naš bataljon nije imao ranjenika, a ni docnije do Sutjeske, sem jednog lakše ranjenog i jednog utopljenog u Tari pri neuspjelom pokušaju prelaska kod sela Nikovića.

Onog dana kada je trebalo da se iz sela Nikovića spustimo niz kanjon ka Tari da pravimo most, u selo su počela da pristižu nosila u velikom broju. Mislim da su to bili nepokretni

ranjenici i bolesnici bolnice Treće divizije. Privremeno su ih ostavljali u nekom šljiviku. Ne znam koliko ih je bilo. Bio sam čuo da će svi koji ne mogu sami da se kreću biti ostavljeni na Pivskoj Planini, sklonjeni u velike pećine i da će s njima ostati manji broj ljekara i bolničara. Drugog izlaza nije bilo. Baš zbog toga smo se i kretali ka Tari ne bi li kako napravili bilo kakav most, preko kojeg bi ranjenike prebacili u Sandžak. Zagledajući prvih nekoliko nosila, na jednima prepoznaš svog mještanina Ivana Pecotića-Ica. Reče mi da već četiri dana boluje od pjegavog tifusa. Izgledalo mi je da još može da hoda, a predviđao sam šta ga čeka ako ostane na Pivskoj Planini. Popustio sam u svojoj sentimentalnosti i ogriješio se o naređenje da ne dozvolimo da drugovi na nosilima naslute šta ih čeka. Krišom sam predložio ovom svom prijatelju da, ako ikako može, ustane sa nosila i krene za kolonama. Odgovorio mi je da zato nema snage. Sjutradan, kad smo se poslije neuspjeha na Tari vraćali ka mostu koji su Sandžaklije napravile od dvije bukove grde na Pivi i tako definitivno napuštali Pivsku Planinu, naišao sam na grupu iz neke bolnice u kojoj su bili neki ljekari. Jedan postariji ljekar izgleda nije shvatio situaciju — čudio se što ostali kreću bez ranjenika. Kroz maglu se sjećam kad mu neko reče otprilike:

— Hajde, zar ne vidiš da je situacija takva da ih ne možemo nositi, a određeno je ko će se o njima postarati.

Pred prelazak Pive naređeno mi je da ostavim konja i sanduke sa sanitetskim materijalom, a da ponesemo sam najnužniji zavojni materijal. Ja sam dotada nosio jedan ranac sa ličnim stvarima. Između otsalog tu sam imao i jednu knjigu („Urgentna hirurgija“ — na talijanskom). Nju sam nabavio pred odlazak u partizane, jer kao student sa sedam semestara medicine nisam imao gotovo nikakva znanja iz hirurgije. Ispraznio sam ranac i natrpao u njega sav zavojni materijal koji sam imao. Ostale stvari, praškove, tablete, ungvente i slično morao sam da ostavim. Neki borci uzeli su po nešto (mast za šugu i slično), drugo je ostalo u šumi. Bilo mi je žao knjige, pa sam je ostavio u jednoj praznoj kući, posljednjoj na koju smo naišli prije nego što smo se spustili ka mostu na Pivi.

Na samoj Sutjesci moj bataljon je, prije svih jedinica Treće divizije, prešao rijeku sa još dva bataljona naše brigade i to uz borbu, dok je s druge strane prolazila jedna kolona Njemaca koja nas je otkrila u šumi i pripucala na nas. Borci su pod zaštitom mitraljeza prešli preko rijeke u napad držeći se po petorica za ruke. Pri prelasku utopio se zamjenik komesara Jerko Kovačević. Čim sam izišao iz rijeke i prešao preko puta koji vodi pored nje po uskoj zaravni, našao sam jednu pažljivu poređanu gomilu lješeva. Mislim da ih je bilo više od stotinu, jer je gomila bila 10—15 metara dugačka, a lješevi su bili u 4—5 slojeva. Lje-

ševi su bili obučeni na partizanski način. Još se nije osjećao zadah trulježi. Ko ih je poređao tako pedantno ne znam, ali znam da su njemački šatori bili samo nekoliko stotina metara daleko od ovog mjesta, da je njemačka kolona prošla tuda prije desetak minuta i da sam na nekoliko metara daleko od ove gomile našao čovjeka skrivenog u travi, pokrivenog šatorskim krilom, koji mi je rekao da je iz Prve majevičke brigade. Nisam imao vremena za razmišljanje ko je taj čovjek, ali sigurno je da se od nekoga krio, samo ne znam da li od Njemaca ili od partizana. Kad su naši borci, tjerajući Njemce nizvodno, došli do njihovih kazana u kojima se kuhala hrana, zabavili su se gladni oko njih. Tada su Njemci izvršili protivnapad i nanijeli dosta gubitaka mom bataljonu koji je jedini i učestvovao u gonjenju. Iznenadeni brzom intervencijom Njemaca ostupili smo po brisanom terenu nekoliko stotina metara do prve pogodne linije gdje smo mogli zauzeti položaj. Bilo je nemoguće pokušati bilo šta da bismo izvukli ranjenike. Nismo mogli da ocjenimo ni koliko ih je, jer je nastao takav metež da nismo znali gdje je ko. Samo manji dio bataljona sakupio se poslije toga oko komandanta, i niko nije znao da kaže ko je ranjen a ko je poginuo. Njemci su brzo upali u šatore i vjerovatno poubijali sve. Kada se poslije nekoliko sati ostatak bataljona popeo još više uzbrdo i zauzeo jedan položaj koji smo rešili da branimo po svaku cijenu kao mostobran, i kad je u kanjonu zavladala noć i zloslutna tišina, čuli smo duboko ispod nas kako jedan naš drug — Ante Martinac iz Vrgovca — zove:

— Ljubo, — Ljubo!

Zvao je svog zeta Ljubu Miljka, komandira jedne naše čete.

Ocijenili smo da je ranjen, ali se kreće, jer se glas pomerao. Šta da se radi. Ja sam bio odgovoran za pružanje pomoći ranjenicima. Komandant bi za svakog borca dao život ako bi mogao da ga spasi; a tu je bio i zet ranjenog, kao i još nekoliko mještana, njegovih dobrih prijatelja iz djetinjstva. Svi smo zaključili da je ne samo iluzorno pokušavati ma šta, već da je i štetno da mu se odazivamo, jer za nama je, s druge strane rijeke, ostala još cijela divizija, koja je trebalo da se prebaci preko Sutjeske, a mi da joj obezbjedimo prelaz i da budemo u neku ruku njena prethodnica — pretstraža.

Kad smo stigli kod Sjetline, u šumi, nekoliko stotina metara od mjesta gdje je trebalo preći prugu, našli smo nekoliko stotina rekonvalecenata. Naložili su vatre i svaki je sebi pekao krompir, zapravo ostatke od sjemena krompira koji je već bio izbacio veliku stabljiku, a mladi krompirići se još nisu bili zametnuli. Bilo je tu nekoliko koliba, te se veliki broj ovih napačenih drugova zavukao u njih. Cijela šuma dimila se od njihovih vatri.

Baš kada smo htjeli da pređemo prugu i cestu, naišao je blindirani voz, a cestom tenkovi i kamioni, koji su raspalili iz topova po kolibama i oko njih. Tom prilikom je stradalo mnogo drugova iz ovog ešelona. Previo sam ih desetak. Sjećam se jednog kome je bila otsečena ruka, otsekla ju je granata kao nožem. Zbog grča krvni sudovi nisu ni najmanje krvatili. Dobro sam mu je zavio i jače pritegao. Šta je bilo s njim kasnije, ne znam. Ja sam, kao i mnogi drugi, mogao da ukazujem pomoć samo usputno, onome na koga se namjerim, ili koji do mene dođe, i to da ga samo previjem i da mu dam neki zavoj za rezervu. Imao sam neke ranjenike koji su uspjevali da stalno prate naš bataljon, pa sam ih redovno previjao kada bi se negdje zaustavili.

Od Sjetline, ne mogavši k Romaniji, vratili smo se prema Hercegovini. S nama se našao i 4-ti bataljon Pete crnogorske brigade. Poveli smo i ono nekoliko stotina rekonvalescenata koje smo zatekli u šumi. Učinjen je ozbiljan pokušaj da se ovo ljudstvo spase. Formirana je boračko-neboračka grupa sastavljena od dva bataljona naoružanih boraca i ešelona nenaoružanih „tifusara“. Ovi posljednji bili su organizirani u čete, vodove i desetine da bi vladao red i disciplina koji su bili neophodni, jer nam je pretstojalo prelaženje u više navrata preko ceste kojima su se kretale kolone Njemaca. Komandant grupe Pero Radević svaki put pred pokret govorio je celokupnom ljudstvu o ozbiljnosti situacije i neophodnosti discipline. Prvo se kretao jedan bataljon naoružanih boraca, zatim ljudstvo bez pušaka, a na kraju drugi naoružani bataljon. Međutim, ovaj poređak se pri svakom pokretu kvario, jer čim bi se našli u delikatnijoj situaciji, kao što je prelaz preko nekog opasnijeg mesta, drugovi i drugarice koji su bili bez pušaka jurili su u gomili naprijed, na čelo kolone u strahu da ne zaostanu, a to nas je otkrivalo i izlagalo opasnosti.

Kad smo prešli Čajetinu, već smo mogli da dođemo do hrane i intendanti su se starali da je nabave u dovoljnim količinama za sve pripadnike grupe. Kako nismo imali kazana ni komore, svaki je dobijao svoj dio mesa, sira, brašna i sličnog, pa je sam spremao za vreme odmora. Među drugovima „tifusarima“ tad je bilo naročito bučno. Stotine vatri gorjelo bi u nekoj izabranoj skrivenoj dolini, a oko svake po nekoliko njih kuhalo bi u porcijama, nestrljivo čekajući da jelo bude gotovo. Jedan dio savladavao se čekajući dok se jelo dobro pripremi, ali bilo je i onih koji nisu imali snage da obuzdaju strašnu glad i nagon za samoodržanje, koji je bio poznat kod svih tifusara u stadijumu rekonvalescencije, pa su bili nestrljivi i razdražljivi, a često je dolazilo i do svada. Jednom je jedan čak i pušku opalio:

Naročito je padalo u oči nekoliko teških invalida bez jedne ili obje noge, za koje je konj pretstavljao jedini spas. Oni su na

konju prešli Pivu i Sutjesku i strma brda Zelengore. Svi su oni imali nečeg zajedničkog, razvila se kod njih naročita psihologija. Sa konja su vrlo retko silazili. Na njemu su se odmarali, čak i spavali noću. Sedla su bila tako napravili da su mogla poslužiti i kao ležište. Izgleda da su bili dobro snabdjeveni, s obzirom da je konj mogao dosta da ponese, ali puška je bila obavezna, jer je od nje često zavisio opstanak. Obično su, sedeci u tom pokretnom gnijezdu, držali u jednoj ruci ular a u drugoj pukšu položenu ispred sebe. S obzirom na njihovu rešenost da se održe, vjerujem da je većina ovih invalida uspjela da se izvuče iz ove teške situacije, premda su za to imali manje šanse nego mnogi drugi.

Ovaj ešelon rekonalcescata vodili smo nekoliko dana, ali kako je bilo nemoguće održavati disciplinu neophodnu za provlačenje kroz teren kojima su prolazile njemačke kolone, rukovodstvo grupe je rešilo da se dva boračka bataljona odvoje od ešelona kad je trebalo da pređemo cestu Kalniovik — Sarajevo. Tako su oni opet bili prepusteni sami sebi. Izvjetan broj njih sustigao nas je kasnije na putu za Hercegovinu.

Kad smo napuštali selo Hamzići gdje smo se prvi put dobro najeli, neki seljaci, koji su bili pobegli kada smo mi došli u selo, počeli su da priputavaju na nas. Bili smo se udaljili više od kilometra od sela kad jedno zrno zakači moju bolničarku Daru Ivičević iz Drvenika kod Makarske. Bijaše to jaka zdrava djevjoka. Radilo se o najjednostavnijem prostrelju desne butine desetak santimetara iznad koljena, bez preloma kosti i bez krvarjenja, sa jednom malom ulaznom i jednom isto tako malom izlaznom ranom. Međutim, ona se strašno uzbudila, vriskala je, i jedan drug ju je uzeo na leđa da je odnesе u zaklon. Tada smo vidjeli da su kod nje popustili sfinkteri zadnjeg creva i bešike, a zatim je odjednom ušutala. Kad smo je jedan minut poslije ranjavanja položili u zaklon, ona je bila mrtva. Počeo sam najprije da je drmam i udaram po licu, a zatim sa vjetšačkim disanjem, ali bez koristi. Zatim sam probao masažu srca i na kraju sam dao injekciju adrenalina direktno u srce. Sve je bilo uzalud. Zabavio sam se oko nje jedno pola sata, ali kako je naša kolona već odmicala, a seljaci su sve bliže i češće priputavali, komandanat je naredio da je sahranimo i krenemo. Iskopali smo plitku jamu i sahranili je.

- Godinu dana kasnije pitao sam jednog druga sa ovog terena za njen grob, i tek tada mi je on rekao da je njen grob još uvjek onakav kakav smo ga mi ostavili. Jedino objašnjenje ove smrti nalazim u jednom vrlo jakom psihičkom šoku. U Petoj ofanzivi, naime, biti ranjen u nogu bilo je gore nego poginuti; ako nisi mogao hodati, bio si izložen opasnosti da budeš živ masakriran od neprijatelja, jer te uz najbolju volju niko nije mogao

nositi niti bilo gdje skloniti na sigurno mjesto. Zato nije bio rijedak slučaj da su se drugovi sami ubijali čim su bili ranjeni u noge. Tako je učinio i moj kolega sa studija Marko Baletić. Zavladala je bila psihoza straha od ranjavanja u noge, pa su ljudi noge zavlačili u zaklon a glavu ostavljali izloženu ako nisu mogli cijeli da se zaklone, jer bolje je poginuti nego ostati živ i ne moći hodati. Iako je situacija kad je drugarica Dara ranjena već bila drukčija (izisli smo iz obruča i iz kanjona i opet su bili stvorenih uslovi da dođe do izražaja ona općepoznata vrlina naših partizana da ne ostavljaju ranjenog druga, već da ga i uz najveći rizik nose, ako za to postoje ikakve fizičke mogućnosti) ipak je psihoza straha od ranjavanja u noge, stvorena na Sutjesci, još postojala kod drugarice Dare, i ja mislim da je ona umrla samo zbog straha da će živa pasti u ruke neprijatelju.

Ljudstvo mog bataljona pred Petu ofanzivu nije toliko stradalno od tifusa koliko od gladi, što nije bio slučaj sa svim jedinicama. Poslije prelaska iz Bosne u Hercegovinu krajem Četvrte ofanzive mi smo dugo vremena držali položaj kod Stepena na cesti Gacko — Bileće. Zbog direktive koju je neko dao da treba biti jako obazriv prema narodu gatačkog kraja, naš intendant se zadovoljavao sa onim što su mu odbornici sami davali, a to je bila samo mršava govedina i ponekad malo zobenog brašna. Kuhalo se u selu, a gotova hrana je nošena na položaj. Ta hrana se sastojala isključivo od oko 200 grada nesoljene govedine dnevno i skoro ničeg više. Rijetko se kada dobilo parče zobenog hleba. Supa u kojoj se kuvalo meso nije mogla biti iskorisćena za borce, jer ju je bilo nemoguće prebaciti na položaj u običnom kazanu. Jednostavnije je bilo isječenu parčad govedine prenijeti do boraca u vreći na leđima. Pošto smo se nalazili na kamenjaru bez ikakvog rastinja, nismo bili u mogućnosti ni da grickamo kakav list trave ili nekog stabla. To je trajalo, mislim, više od dvadeset dana. Posljedica ovakve ishrane, koja je bila jako hipokalorična i skoro isključivo bjelančevinasta, bez ugljenih hidrata, masti i vitamina, bila je ta što, kad je stiglo naređenje za pokret prema Nikšiću na početku Pete ofanzive, jedva smo mogli da hodamo. Da su Talijani izvršili na nas napad, možda bismo mogli sa mjestom da dajemo otpor, ali ne i da otstupamo.

Ali, pošto se cijela Prva dalmatinska brigada, poslije napuštanja gatačkog terena, odmorila nekoliko dana na Bajovom Polju, ljudstvo se malo oporavilo. (To je bio jedini odmor moje jedinice u to vrijeme). Dvatri dana pred početak njemačkih operacija na našem sektoru od Nikšića, prešli smo u Nikšićku Župu gdje smo se dobro najeli kukuruza. Tih nekoliko dobrih obroka nas je prilično oporavilo, pa smo mogli donekle izdržati napore i glad za vrijeme najteže situacije. Bez toga, malak-sali bismo već prvi dan ofanzive.

U toku otstupanja od Nikšića i boravka na Pivskoj Planini, jeli smo po malo ovčetine, a nekad i neke kaše. Još lošije je bilo poslije prelaska Pive, ali i tada je nešto nabavljanu za jelo. Sjećam se, kad smo došli na samu Sutjesku, mislim 11. juna poslije podne, ljudstvo moje jedinice dobilo je parče mesa koje je bilo ranije skuhano a tek tada podijeljeno, jer se predviđalo da se neće moći više kuhati. Moje parče dao sam jednom drugu koji tog dana ništa nije jeo. Čitav niz narednih dana nisam jeo. Slično je bilo sa svima koji smo tih dana prelazili Sutjesku i Zelengoru.

Sada već ne mogu tačno da ocjenim koliko dana je trajalo to gladovanje, da li tri, četiri ili vše, samo znam da je to bilo dugo i da smo nekako oguglali. Većina nas se ipak kretala naprijed posljednjim rezervama snage za koju smo se čudili otkud još proistiće. Ali, prolazeći kroz šume i pašnjake poslije Pive, pa preko Vučeva do Sutjeske, nailazili smo na veliki broj onih kojima su se te rezerve gasile. To su bili pripadnici ešelona rekonvalescenata, vjerovatno Centralne bolnice. Svakih dvadeset do pedeset koraka nailazili smo pokraj staze na poneki od ovih lješeva: sio na zemlju ili malo prilegao zgrčenih nogu, da ne smeta prolaz kolone, naslonjen na jedan bok, podmetnuo ruku pod glavu. Neki nisu više pokazivali znake života, a drugi su još slabo disali čekajući mirno da se ugase kao sveće koje se tope. Bilo je ovakvih slika i drugdje, ali najviše sam ih video između Pive i Sutjeske. Mislim da ih je bilo nekoliko stotina, a od toga je bar pedeset već bilo mrtvih.

Među ovom kolonom umirućih naišli smo i na jednog borca iz našeg bataljona, druga Viktora iz Makarske. Nekad visok, jak i zgodan mladić, sada to bijaše kostur na kojem su još oči bljeskale i upućivale nam posljednji pozdrav, srećne što su nas ipak još jednom vidjele prije nego što se zauvijek zatvore.

Kad nije više bilo komore ni kuhinje, ljudi su usput gledali ima li gdje šta što bi moglo da se metne u usta. Tako sam kraj improvizovanog mesta na Pivi video druga koji je jeo travu kao ovca. Svaki od nas upamtio je srijemušu na koju smo počesto nailazili kroz šume oko Sutjeske i Zelengore. Kad je opaziš po red staze, samo se prigneš, za tren je iščupaš i produžiš naprijed bez prekidanja kolone i onda za koji minut zaposliš malo svoje zube i tada još više osjetiš da ti je stomak prazna vreća koja bi htjela da se napuni. Pala bi često i koja šaljiva dosjetka na račun hrane. Radi podizanja morala naš stari drug iz makarskog primorja Ante Šutić često bi nam govorio ozbiljnim tonom: „Jedite bukovo lišće, u njemu ima naročito mnogo vitamina“.

Pošto smo pred Sutjeskom morali da napustimo sve svoje konje, jer se s njima nije moglo probijati kroz Zelengoru, nismo bili u mogućnosti da bar njih iskoristimo kao hranu. Ali mom

bataljonu se osmjehnula sreća. Negdje u Zelengori naišli smo na jednog mladog konja. Komandant je naredio da se taj konj dobro čuva i vodi da bi ga zaklali i pojeli čim se ukaže prva pričika za to. Sjećam ga se, bio je vran, mlad, dobro uhranjen, nesamaren. Imao je samo ular za koji smo ga vodili. Tako smo ga vodili nekoliko dana, a kad smo jedno poslije podne prvi put mogli nešto slobodno da dišemo i kad smo vjerovali da Njemaca nema sasvim blizu, dobili smo prvi odmor u jednoj šumovitoj zaravni. Zaklali smo konja i naložili vatre. Krv smo odmah iskoristili. Ona je bila ravnomjerno podjeljena po četama, a ja sam dobio jednu porciju za štab. Vrlo brzo je bila zagrejana na vatri, a onda smo počeli da je halapljivo jedemo, prvi put poslije nekoliko dana. Neki vrlo otužni ukus i sad osjetim kad se sjetim te krvi. Ali je meso kojega smo dobili po stotinak grama bilo vrlo ukusno. Strogo nam je rečeno da ne pojedemo cijelo parče dobivenog mesta odmah, već da polovinu ostavimo za sjutradan, jer nije bilo izgleda da ćemo sutra nešto drugo nabaviti. Većina je tako i uradila i nije se prevarila, jer koliko je teško bilo te večeri odvojiti jedno parče konjetine i staviti ga u tobru a ne u stomak, toliko je sjutradan bilo prijatno zaposliti, makar i malo, nemirni želudac.

Prvi put smo mogli da jedemo koliko je stomak primio tek u selu Hamzići, na obroncima Jahorine, kamo smo stigli pošto smo od Njemaca bili spriječeni da podemo ka Romaniji, pa smo krenuli natrag, na jug, prema Hercegovini. Većina seljaka je bila pobjegla, pa smo mogli do mile volje da jedemo mladog sira i kajmaka i da pijemo mlijeka iz karlica. Sir i kajmak smo rukama halapljivo sipali u usta, a mlijeko pili direktno iz karlica. Mislim da sam toga dana pojeo bar tri kilograma sira, jedan kilogram kajmaka, a popio bar tri litre mlijeka, ali sam još imao osjećaj da mi je stomak prazan. Bilo je nemoguće susbiti strašnu glad.

Nije bila samo glad koja nas je mučila u Petoj ofanzivi. Pridržavala joj se i žđ. Kroz Zelengoru smo izbjegavali da se spuštamo u doline gdje se mogla naći voda, jer su Njemci kod vode postavljali zasjede. Tako se dešavalo da dugu nismo pili. Ostalo mi je u sjećanju da su ljudi, kad smo prolazili pored jedne jame, koju je neki seljak bio iskopao pored puta da mu se u nju taloži đubre koje voda nosi sa puta, potrčali k toj klužavoj, smrdljivoj vodi da je piju čim je kolona naišla do nje. Komandant bataljona je intervenisao, pozvao me sa začelja da dođem kod jame, da stojim tu dok prođe kolona i da s puškom spriječim pijenje te vode.

Maršovali smo dan i noć da se što prije otkačimo od Njemaca tako da nismo imali odmora nekoliko dana i noći. Strašna

je stvar hodati kroz šumu spavajući i spotičući se svaki čas o nešto, a još je strašnije ako ostaneš iza kolone.

Desetak dana poslije prelaska Sutjeske stigli smo u južnu Hercegovinu, u Pribilovce blizu Čapljine. Tu smo zatekli borce Desete hercegovačke brigade koji su nekoliko dana ranije bili tamo stigli, i tu se odmarali kupajući se i sunčajući kao na plaži uz dobru i jaku hranu kojom su ih častili Pribilovčani. Pored ostalog, tu je bilo obilje riže, meda, hljeba, mesa, povrća itd. Ljudstvo Desete hercegovačke bilo je već oporavljeno kad smo mi stigli. I mi smo se tu jedan dan dobro gostili i odmarali i to nam je mnogo pomoglo. Međutim, kako su se izvjesni drugovi sporije oporavljeni, upućeni su u svoj kraj, u Dalmaciju. Moj bataljon je 15 dana poslije prelaska Sutjeske opet bio borbena jedinica sposobna i za najteže zadatke.

Dr Stipe RADOVANOVIC

SUSRET SA UMIRUĆIM TIFUSAROM

iša je prestala, a između rastrganih oblaka pomaljalo se popodnevno sunce. Naš današnji cilj, selo Mokro, bio je još daleko, morali smo se žuriti.

Pješačili smo već nekoliko sati. Put ka Mokrom bivao je sve teži, a mi sve umorniji. Sad smo sve češće nailazili na staje i torove i nismo propuštali priliku da se povremeno raspitamo kod ovdašnjih stanovnika, mahom su to bile žene, ima li tu negdje partizana i koliko smo udaljeni od Mokrog.

Prošli smo već i Klještinu, Poljane, Robotovu Gredu i Kozaricu. Još malo i put će nas navesti na ravničast teren Komarničkog polja i selo Komarnicu što se podvilo pod strmom kamenitom gredom.

Upravo smo bili na domaku jedne staje koja se nalazila pred samim ulazom u Komarničko polje, pedesetak metara desno od puta. Neka žena u crnini stajala je pred njom i sa očiglednim nestrpljenjem očekivala da se približimo, kao da je željela da nam nešto saopšti. Kad joj se primakosmo dovoljno blizu, obavijesti nas: „Drugovi, jedan vaš drug leži ovdje bolestan“. Izgovorila je to kao da se tu ništa osobito ne dešava. Zastali smo na čas i izmijenili poglede, kao da smo se htjeli pitati tko bi to mogao biti. Kad je upitasmo iz koje je brigade, reče da ne zna. Dalmatinac neki, negde sa Uvara.

Uskoro smo se našli pred stajom u kojoj je ležao bolestan partizan.

Nebo se bilo potpuno razvedrilo. Svuda naokolo vladao je savršen mir. Neka svečana tišina vladala je u tom trenutku ovim krajem.

Odgurnuh vrata i uđosmo.

Ležao je na zemljanom podu, okrenut licem prema krovu. U prvi mah nisam mogao uočiti njegov izgled. No uskoro, priviknuvši se na slabiju svjetlost, uspio sam jasnije sagledati njegov lik.

Ranije ga nikad nisam vidio. No i da jesam, pretpostavljam da se njegov lik morao toliko izmeniti da ga sigurno ne bih mogao prepoznati. Lice mu je bilo ispijeno a oči upale u očne duplje — gotovo se nisu ni primjećivale. Izdužen nos i istaknute jabučne kosti odavali su znake potpune iscrpenosti. Njegova prorijedena i istanjena kosa i smežurana koža lica, potamnjela od prljavštine i nedovoljne ishrane, davale su mu starački izlged. I da nije bilo onih finih, tankih dlačica, što su kao mahovina ovdje-ondje prikrivale pojedine djelove njegova lica i tako svjedočile o njegovoj mladosti, moglo bi se zaključiti da je starac.

Ležao je nepomično, sklopljenih očiju, ne odajući ničim da primjećuje naše prisustvo. Po ispucanim i ranjavim usnama, na čijim se okrajcima skupljala pjena, vidjelo se da izgara u groznicu. Do glave je stajala porcija, izvana začađena, a iznutra zagorjela od, reklo bi se, ovsene kaše. Ono malo varenike što je starica još juče u nju sipala ostalo je nedirnuto.

Žena nam reče da već dva dana nije ništa okusio.

Nastojao sam da nešto više saznam o njemu, jer sam bio iz njegova kraja. Pokušao sam da čujem nešto od njega. No, sva moja nastojanja bila su uzaludna. Samo je nekoliko puta odmahnuo glavom i naposljetku je okrenuo na suprotnu stranu od mene.

Ni starica nam nije znala ništa više reći o njemu.

Bili smo bespomoćni da za njega ma što učinimo, a nije bilo nimalo izgleda da bi mu se sada moglo pomoći. Sudeći po svemu približavao mu se kraj.

Prožet mučnim osjećanjem oprostih se od starice i zaželih joj laku noć. Zamolih je da mu, ako ustreba, bude od pomoći, iako stvarno nisam verovao u mogućnost njegovog ozdravljenja. Naposljetku rekoh starici da ga po smrti sahrane i obeleže grob makar kavom oznakom.

Andro KOVAČEVIĆ

OTAC I SIN

ešava se u životu da čovek zapadne u situaciju kada mu zdrav razum nalaže da sam okonča dalji život i muke. Ali tada dolazi do izražaja onaj iskonski nagon samoodržanja, ona sila koja nagoni lisicu da pregrize sopstvenu nogu koja se uhvatila u kljuse.

Takvih je primera bilo za vreme povlačenja srpske vojske preko Albanije 1915 godine i partizanskog probijanja obruča u 1945 godine.

Bici na Sutjesci 1943 godine. Od svih nesreća koje čovjeka mogu da snađu teško da je tada neka nedostajala: od gladi i zime, umora i bolesti, preko smrtne opasnosti, sve do još teže neizvesnosti i straha od zarobljavanja, što je bilo gore od svake smrti, sve je to pritiskivalo svakoga borca. A što se sve izdržalo ima se zahvaliti, podred nagona, još i veri u pobedu, poverenju u rukovodstvo, uzajamnom drugarstvu i činjenici da su svi znali da sve tegobe podjednako pritiskuju svakoga.

Zato je tragedija koja je zadesila samo jednog među nama i ostala u mom sećanju kao najmučniji događaj ove velike Bitke.

Kolona se probijala kroz noć. Sve teže naoružanje je sakriveno ili uništeno još ranije. Čak su i kazani bačeni. Borci su nosili u torbicama po dobar komad ovčijeg sirovog mesa, ali se ono nikako nije moglo da skuva ili peče: danju od aviona, noću zbog artiljerije. A nije bilo ni vremena za to. Odmori su bili kratki, jedva sat-dva. Taman pridremaš — a već te bude: pokret. I to sve šapatom. Žurilo se toliko da se kolona stalno razvlačila i začelje stizalo čelo kolone tek na tim kraćim zastancima, tako da su iznemogli bili lišeni i tih kratkih odmora. Tek što bi stigli, a već bi morali dalje.

Upočetku krišom, a docnije i javno, pojedinci su počeli da jedu sirovo meso. Ubrzo su to svi prihvatili. Čim se zastane, meso se seklo na tanke kriške, umakalo u so i — stavljalio u usta. Bilo ih je koji su se gadili, ali su ga na kraju i oni morali jesti tako.

Reka Piva je ostala iza kolone koja je sada prelazila preko Vučeva. Na strmom usponu dosta ih je ostalo, a da se više nikad nije saznao šta je sa njima bilo. A i put preko samog Vučeva bio je obeležen leševima. Tifusari su umirali onako sedeći, nasslonjeni na drvo. Ranjenici su jaukali pored puta. Pored svega toga, još i avioni! U toku čitavog dana njihova zuka nije ni prestajala, tovari bombi su izručivani čas dalje čas bliže, a zastajalo se samo kada avioni počnu uporno da kruže i prosipaju bombe ili mitraljiraju samu kolonu. A ipak se islo napred. U samu zoru kolona je došla do Sutjeske. Oko nas su svuda bili Nemci, ispred nas borba, natrag se nije imalo kud. U takvoj situaciji odjednom se pored putanje kojom smo prolazili napravila gužva. Zastao sam. Usred grupe boraca, na travi, ležao je jedan stariji partizan. Imao je možda oko 45 godina, bio je bled i obrastao u bradu. Umesto desnog kolena zjapila je ogromna rana od avionske bombe. Nije zapomagao, već je samo preklinjao da ga ubiju, da ga ne ostave. Pored njega je klečao i pokušavao da mu previje ranu, Sredoje, puškomitraljezac. Neko mi šanu: „To mu je otac“.

Svi smo stajali i nemo posmatrali. Mnogo vremena za razmišljanje nije bilo. Konje nismo imali, a i da jesmo, na njima su već jahali drugi ranjenici. O nošenju nije bilo ni govora. Borci su jedva svoje puške nosili, a tek nas je čekao prelaz preko Sutjeske, pa uspon uzbrdo i to sve kroz borbu. Pa, toliki su usput zaostali i šta sad možemo sa njim? A ipak, to je otac našeg druga.

Kolona je prolazila mimo nas, a mi smo i dalje stajali. Niko nije imao hrabrosti da ma šta kaže. Tada je ranjenik preuzeo inicijativu. Bio je kratak:

— Ubite me, pa idite. Izginućete svi — a nećete mi pomoći.

Mi smo i dalje stajali. Onda je Sredoje počeo da nas tera:

— Idite vi, ja ću ostati sa njim. Ne mogu ga ovako ostaviti.

Niko se sa mesta nije pomakao. Ćutali smo. Kolona je i dalje prolazi. Možda to i nije trajalo dugo. Možda je prošlo svega nekoliko minuta, ali svima nam je izgledalo kao večnost. Trebalо je doneti neku odluku, ali sve one koje su realno mogle doći u obzir bile su takve da ih niko nije smeо glasno izgovoriti. Zato je svaki od nas čekao neće li se možda drugi setiti nekog volšebnog i spasosnog rešenja, iako smo svi dobro znali i shvatali bezizlaznost situacije, koja je u osnovi bila, i pored sve težine, vrlo jednostavna: jedan je čovek izgubljen — ne treba

dozvoliti da strada nepotrebno i drugi. Ali taj drugi je njegov sin! A da sve to bude još tragičnije, otac je u rat pošao zbog sina koji ga je kompromitovao svojom političkom aktivnošću i onemogućio mu opstanak na okupiranoj teritoriji. Mi smo to znali i shvatali kako to deluje na odluku sina.

Mučnu situaciju je ponovo pokušao da prekine otac:

— Ubite me, pa idite. Ti mi, Sredoje, ne možeš pomoći. Uhvatiće nas obojicu i mučiti, a opet na kraju ubiti. I još ćemo to posmatrati. Ovako kao da sam poginuo. A ti ćeš još možda preživeti. I za borbu i za kuću.

I pored sve razložnosti ovih reči imao se utisak kao da u Sredoju, čiji je pogled postajao nekako čudno mutan i tup, sve više sazreva odluka da ostane.

Tada je, neočekivano, jedan među nama istupio napred, odmerenim, ali odlučnim pokretom, skinuo pušku sa ramena, otkočio je, povukao zatvarač i uverio se da je metak u cevi. Mi smo ga posmatrali. Ali, mislim da se niko nije ni začudio, ni pomerio s mesta. Pošto je ukočio pušku, odmakao se nekoliko koraka i zatim odlučno krenuo prema jednom zaklonjenom žbunu, nedaleko od mesta gde smo stajali. Tu je spustio pušku i svoj pištolj koji je dotad ljubomorno čuvao i čistio, skinuo je svoju čuturu i stavio komad mesa pored nje. Vratio se, dohvatio ranjenika i počeo ga vući kao tom grmu. I još dvojica su se sagli i pomogla mu. Sredoje je sve to posmatrao ukočena pogleda. Niko ništa nije govorio. Onda su dvojica povukla Sredoja koji se uopšte nije opirao. Sve se to odigralo čutke.

Ubacili smo se u kolonu. Kada smo odmakli nekoliko stotina metara, čuo se pucanj sa mesta gde smo otsavili ranjenika. Ni sada niko ništa nije rekao, samo se Sredoje malo trgao. Pokret je nastavljen. Drug koji je ostavio svoju pušku i pištolj Sredojevom ocu ubrzo je pored puta našao drugu pušku.

Pri proboru poslednjeg obruča, Sredoje upošte nije pazio na zaklon. Ipak, tada nije ranjen. Poginuo je tri do četiri meseca docnije, kada je već stigao u svoj rodni kraj blizu Vlasenice. Poginuo je u blizini zgarišta kuće koju su mu Nemci i ustaše pre toga zapalili.

Dr Maksim ŠTERN

Pivo Karamatijević: ZBEG II — crtež

IZ DNEVNIKA

samnaesti maj 1943. Iz Krupice je bolnici Prve proleterske divizije naređen pokret. Neprijatelj nadire prema nama. Naš prvo-bitni plan bio je da bolnica ide sa nama, prema Beranama. Ali dogodio se preokret. Trebalо je da bolnicu evakuјemo preko Tare u Dobrilovinu, a kasnije u Brajkovaču. Evakuacija se dobro odvijala — 92 konjanika i 8 nosila prebačeni su još iste večeri preko Tare.

Kako su naređenja stizala tako smo ih mi preko kurira prenosili dalje. U roku od šest sati sve je pokrenuto iz Krupica, da preko Kosanice i mosta na Tari pređe u Brajkovaču. Prva etapa bila je do Premčana, gde smo organizovali prihvatnu stanicu. To je blizu Tare, ali je nemoguće prelaziti, pošto je most razrušen (razrušila ga je Treća krajička brigada po naređenju Štaba Prve divizije). Postoji i drugi prelaz niže, prema Lever Tari, i naša bolnica mora da napravi duži put, da bi se prebacila preko Tare u Brajkovaču.

Prilično je uspeo ovaj pokret i evakuacija ranjenika. Od fronta do brigadnog saniteta, ranjenike su prenosili drugovi iz bataljona, a dalji prenos je organizovala bolničarska četa. Često se događalo da bataljonski i četni sanitet organizuje prenos ranjenika direktno do hirurške ekipe. To je zavisilo od situacije na frontu, od udaljenosti i smeštaja pojedinih sanitetskih jedinica i od težine rane.

Pošto hirurška ekipa obradi ranjenike prenos i evakuaciju sprovodi bolničarska četa. Bolničarska četa mobilisala je seljake za prenos nosila sa teškim ranjenicima, kao i konje za prebac-

vanje lakših ranjenika do divizijske prihvatne stanice, a odatle u divizisku bolnicu. Praktično, bolničarska četa je podeljena na tri dela. Jedan deo je bio pri hirurškoj ekipi, drugi u prihvatnoj stanici, a treći u divizijskoj bolnici.

20 maj. Maoče. Nalazim se kod štaba divizije. Prihvatna stanica je u Varičanu. Glavni deo bonice Prve proleterske divizije je u Brajkovači. Svi ranjenici idu dalje. Evakuacija se nastavlja prema Žabljaku i Nedajnom.

Neprijatelj je vrlo aktivан. Biju topovi od Čelebića. Lete avioni. Prebrojavam, 9 ih je. Već po treći put nas nadleću. Bombarduju naše položaje. Neprijatelj se koncentrisao oko Mojkovca. Iz Bijelog Polja pokušava da prodre. Šahovići su u njegovim rukama.

Naši su obavestili seljake da povuku svu pokretninu i stoku u šumu. Danas ujutru, u 4 sata počeli su iz Pljevalja da gruvaju topovi. Jutarnji pozdrav...

22 maj. Prebacili smo se iz Maoča preko Kosanice i Dragoša, put Čelebića. Tamo su velike borbe. Vraćamo se na Čelebić po potrebi. Prevalili smo ovaj put bez predaha, za dan i po.

Strah od neprijatelja naterao je seljake da napuste kuće i sela. Kroz velike šume oko Maoča, Glibaća i Čelebića seljaci teraju stoku. Žene u naručju nose decu, kolevke i torbe. Osamareni konji, puni prtljaga, idu stazom kroz ogromnu gustu šumu. Staza je strma. Kiša je sprala zemlju. Ostale su velike, debele, potpuno ogolele žile. Noću se spotičemo o njih. Ideš, spotakneš se, zabatrgaš se, padneš, opsuješ, digneš se i produžiš u koloni dalje.

Zapanjena sam koliko su velike ove planine i šume! Crnogorcima ovo nije neobično. Ali za mene, rođenoj u banatskoj ravničini odrasloj u Beogradu, ovo su prašume.

Dan i po smo u istoj šumi. Gladni ranjenici, gladne bolničarke. Svega jednom dnevno jedemo i to ovčetinu bez soli. I konji su gladni. Trave nema. Vezali smo konje za stabla smreke. Imamo 12 konja. Dva odavde više neće krenuti. Potpuno su iznemogli.

23 maj. Zovu me u Štab divizije. Vodi me kurir mrtvim uglovima. Topovi gađaju čitsinu. Nikako nije moguće ići prečicom. Idem kroz redove glanih konja. I ovde je trava slaba. Vrućina mi je. Skinula sam kožni kaput i vojničku bluzu. Imam na sebi tanku zelenu košulju sa kratkim rukavima. Dobila sam je od naših na Jablanici, kada su zarobili talijanske magazine. Ruke su mi gole. Iznenada, jedan konj ščepa me za ruku. Vrissnula sam! Kurir se okrenu, udari konja po njušci. „Ujeo te drugarice Julka“ zapita uzbudljivo.

„Jeste“ odgovorih, iskrivljena od bola i pogledah svoju nadlakticu. Video se samo krvni podliv.

Požurili smo u Štab divizije. Niko nije obraćao pažnju na takve sitnice. Sutradan dogodilo se isto. Samo na drugoj ruci. Pokazala sam Đuri. „Vidim, punktiraćemo kroz koji dan. Samo kad ti nije odgrizao!“

„Još nije postao mesožder“ — smejem se neveselo. Bole me obe ruke. Pokazala sam bolničarkama i rekla im da golih ruku nikako ne idu među gladne konje. Neka izvuku pouku iz ovog mog slučaja.

U štabu divizije su nam pokazali pravac kretanja birurške ekipe.

24 maj. Selo Rijeka. Prebacili smo se iz Sandžaka preko Koljevke, Konjskog Polja, Rijeke ka Čelebiću. Dok se diviziska bolnica kretala iz Brajkovića za Rudine, Crkvice, Nedajno, Nikoviće, mi smo ostali na drugoj strani Tare. Naši se tuku za svaku stopu zemlje. Cilj nam je da osiguramo Centralnu bolnicu.

Neprijateljski avioni „Pikatelo“ kruže svakog dana. Na mahove po 8 do 12 lete odjednom i mitraljiraju koga stignu. Juče su nas zatekli na čistini. Išla je velika kolona. Štab Prve proleterske divizije, bolnica, hirurška ekipa, artiljeriski divizion, 3-ći bataljon Treće krajiške brigade, dosta konja i intendantura. Dobro smo prošli. Nije bilo žrtava.

Danas sam čitala letke koje je neprijatelj bacio iz aviona. Pozivaju muslimane da se oslanjaju na nemačku oružanu silu. Tek danas su Nemci počeli u ovim krajevima sa propagandom. Opominju muslimane na pokolj koji su četnici Draže Mihailovića izvršili pre godinu dana. Raspad četnika u Crnoj Gori izazvao je pometnju kod četnika u Sandžaku. Naročito otkada Nemci pozivaju muslimane u miliciju.

25 maj. Pre polaska iz Koljevke dobili smo naređenje da se smestimo u Selišta. Naknadno su kuriri objašnjavali da svi — Prateća četa Štaba divizije, hirurška ekipa i diviziska bolnica — treba da pređemo u selo Rajkoviće. Ljubica Živković, bolničarka i pomoćnik upravnika bolnice, pošla je odmah napred. A diviziska bolnica za njom. Mene je Vasa Jovanović, načelnik štaba Prve proleterske divizije pismeno izvestio, da treba da prebacim bolnicu za Selište, a za Rajkoviće me niko nije izvestio. Ostala sam sama sa Dankom i kurirom. Trebalо je da pronađem bolnicu. Hodala sam dva sata. Uveče sam našla Ljubicu i ostale u selu Rijeka. Poslali smo kurira u obližnju jedinicu sa pismom. Kurir se noću vratio bez odgovora. Ujutru 25 maja otišao je ponovo kurir sa pismom. Tada mi je odgovorio Vlado Bajić, iz Treće krajiške brigade, da je Štab divizije odredio hiruršku ekipu u selo Borje i da, ako hoću, mogu i ja ići u diviziju. Ja sam mu pisala da izvesti Štab divizije, da sam u selu Rijeka u diviziskoj bolnici. Uveče, oko 19 časova, išla

sam ponovo u Štab Treće krajiške brigade. Vesti koje su stizale o rasporedu hirurške ekipe i njenom smeštaju su me začudile. Brigadni sanitet je išao iza hirurške ekipe. Na moje pitanje ko je učinio taj raspored Bajić je odgovorio: „Fića, politički komesar divizije, izdao je takvo naređenje“.

Neka pometnja i žurba oseća se među drugovima u Štabu Treće krajiške brigade. Sumnjiva mi je čitava stvar. Kroz glavu mi sinu „Hirurška ekipa ne sme biti na ovako isturenom položaju“. Odlučih da idem i lično se uverim gde su.

Noć. Nigde se ne čuju borbe. Hodamo po mraku — vodič seljak, ja, Danka i kurir Ante, koji donekle zna ovaj put. Odjednom, posle dva sata hoda ispred nas se tu i tamо, po uvalama, skrivene u zaklonu, pojaviše vatre. „Tu smo“ — veli Ante. Uputili smo se prema vatrama. Vidimo, to su kuhinje pojedinih četa. Raspitujuemo se gde je hirurška ekipa.

— Tu drugarice Julka, jedno 50 metara udesno u prvim kućama. Odmah za okukom . . .

Pogledah na sat, 2.30. Dakle, celu noć lutamo. Iza jedne male uvale spazih svetlucanje petrolejske lampe. Približismo se kući i ugledasmo 5—6 konja vezanih za drveće oko kuće. Vidim neke partizane gde po mraku traže seljake, da im ne umaknu sa osamarenim konjima. Prolazim ćuteći kraj njih. Odjednom, sa svih strana, svuda unaokolo počeše da tuku teška oružja. Jedna bacačka mina eksplodirala je u blizini. Konji se uznenemirile. Počeše da ržu. Savladah prvo uzbuđenje, otvorih vrata od kuće i udoh unutra! Na mene nalete mala Mira Mitrović. Čuti i gleda prodorno.

— Dobro veče — rekoh ulazeći u sobu. Trudila sam se da mi glas bude što mirniji. Otpozdraviše. Ugledam Đuru, zasukanih rukava sa gumenom keceljom kako završava poslednji gips.

— Jeste li gotovi upitam što sam mogla mirnije.

— Sada završavamo poslednjeg, odgovori mi Đura umorno i ispitujući pogleda izraz mog lica.

— Dobro. Spremajte stvari.

— Pakuj instrumente dobaci Đura Seki Vićentijević, prvoj bloničarki hirurške ekipe i ode do Bože.

— Spremaj za pokret, viknu Đura Boži i poče i sam da se sprema.

— Tovari ranjenike i pokret... Samo bez panike — kažem im.

26 maja u 3.15 časova svi smo u koloni. Na konjima su Dimče i Saša iz 6 bataljona, zatim komandant jednog bataljona Šeste istočnobosanske brigade i još dva druga koji su imali prelom butne kosti (njih smo prenosili na nosilima). Dva ranjenika kojima su ruke u gipsu išla su pešice.

Te noći Đura je slao Ševu da uhvati vezu sa Štabom divizije. Ševa je lutao oko četiri sata i nije ih našao. Dok smo tovarili ranjenike uočili smo užurbano kretanje naših jedinica. Kako se hirurška ekipa nalazila u neposrednoj blizini borbenih linija, jasno nam je da se naši povlače. Požurili smo. Idemo paralelno sa borcima. Mitraljeska vatrica je prestala. Sviće... Gledamo, oko nas puno ranjenika, boraca i komandnog osoblja. Svi žurno odmiču. Ćute. Imam utisak da je situacija teška. Posle tri sata forsiranog pešačenja ostajemo u šumi do daljeg.

26 maj. Suho Polje, 6 časova. Opet smo u sastavu boračkih jedinica. Đura previja i operiše ranjenike u šumi, pod improviziranim šatorom.

Doneli su na nosilima Vujadina Zogovića, prostrel kroz trbuš. Izgubljen slučaj. Pričaju da je ranjen kod Zlatnog Bora. Borci Kraljevačkog bataljona doneli su na nosilima svoga komandanta Živana Maričića. Raznešena mu je leva peta, treći, četvrti i peti prst na levoj nozi zdrobljen je i mora se amputirati. On ima prostrel i kroz obe butine. Dva druga ranjena su u oko. Jedan je iz 1 bataljona Prve brigade, a drugi iz Majevičke brigade. Đura je ovom drugu iz 1 bataljona izvadio oko u Evipamnarkozi. Ovom Majevčaninu, pošto je imao strano telo u oku, a kaže da na njega vidi i nije voljan da ga vadi nije za sada urađena enukleacija. Đura je stavio četiri gipsa na ruke i jedan gips na butinu. Došla je i Branka Milinković, referent saniteta 4 bataljona Prve brigade. Ona je lakše ranjena u rame. Urađena joj je toaleta rane i zavoj.

Đura, bolničarke i čitava hirurška ekipa veoma su umorani. U pokretu hodaj pešice, a kad dođeš na mesto opredeljenja operiši, previjaj ranjenike, peri zavoje. Evakuishi...

Njima je čini mi se teže nego borcima u prvim redovima.

Razgovarala sam sa ranjenicima iz 6 bataljona Prve proleterske brigade, koji su ranjeni kod Crnog Vrha. Oni pričaju o užasnim borbama, koje više nisu onakve kao nekad. Nemci stežu obruč oko nas, sa svih strana. Dovlače odmornu vojsku, topove, municiju. Zalaze u šume. Pomešali su se kod Zlatnog Bora sa našima i nastalo je klanje i borba prsa u prsa. Izguboše i Nemci i naši. Naročito je u jednom klancu četa Crnogoraca imala velike gubitke.

Večeras se ponovo vraćamo u Borje. Javili su mi iz Treće krajiške brigade, da ćemo opet biti s njima.

Borje, 21 čas. Hirurška ekipa je smeštena po kućama. Vidim da su Štab Treće krajiške i brigadni sanitet iza hirurške ekipe. Ja sam uz hiruršku ekipu. Đura je zauzet oko obrade ranjenika. Mira Mitrović piše i zavodi u operacioni protokol mahom sve ranjenike koje je Đura obradio, a uz to još i asistira. Seka Vićentijević je instrumentarka a po potrebi i narkotizer. Obradili

su desetak ranjenika. Jedan prostrel kroz kuk — stavljen gips. Evakuisan na nosilima. Jednom drugu iz Treće krajiške odneta je i razoren leva šaka. Uredena dezortikulacija šake. Drugi iz Treće krajiške donet je na nosilima, ima prostrel kroz glavu. Vidi se detritus mozga. Evakuacija na nosilima. Ostali su lakše ranjeni. Tražila sam pomoć od Štaba Treće krajiške. Treba mi još 6—8 ljudi za evakuaciju nosila. Lakši ranjenici stavljeni su na konje, a neki idu i pešice. Prvi transport od nekoliko konja i tri pešaka otišao je sa bolničarkama i pratiocima prema diviziskoj bolnici. Pravac Uzlup. Održavamo vezu sa prvim transportom ranjenika koje smo evakuisali. Otišla su dvoja nosila sa 12 ljudi. Malo!... Pomoć u ljudstvu od Treće krajiške nije stigla.

Gledam u noć, i vidim promiču partizani u suprotnom pravcu od položaja. Mrtva tišina. Sinu mi da je možda opšte povlačenje....

Kuriri koji su se vratili sa 4 konja javljaju, da su usput čuli, da neprijatelj naglo nadire. Oko nas tišina. Ne čuju se rafali mitraljeza. Zatišje. Sa Štabom Prve proleterske divizije nemam veze. Od Treće krajiške brigade nismo primili odgovor. Ostavljeni smo sami sebi. Žurimo. Tovarimo poslednjeg ranjenika. Evakuišemo se što brže možemo. Hirurška ekipa je natovarila svoje sanduke. Boža je na čelu kolone. Otpočinje trka ljudi i konja. Grozničavo jurimo kroz tamnu, kišnu noć, za poslednjim transportom ranjenika, držeći se čvrsto jedinica koje se povlače.

I ovoga puta uverili smo se, da su se hirurška ekipa i ranjenici spasli, zahvaljujući stečenom iskustvu: „Drži vezu i drži se jedinice, koja ti je najbliža“.

28 maj. Predveče smo prešli Taru kod Uzlupa. Još ranije su četnici ovde napravili most od debelih žica i dasaka. On se njiše dok koračamo preko njega, a Tara huči, čisto te privlači.

29 maj. Bolnica i hirurška ekipa nalaze se kod sela Jerinića. Topovi gruvaju sa svih strana. Jedan kurir mi priča:

— Na frontu pobedujemo, ali u „pozadini“ je poraz. To ti je borba na „dva fronta“. Jedan su Nemci. S njima je lako. A drugi su vaške — s njima se ne može izaći na kraj...

Od Šćepan-Polja čujemo haubice. Od Uzlupa dugačke rafale teških mitraljeza. Ranjenike-konjanike naši su evakuisali. Za sada ostaju još nosila. Sve čemo predati Centralnoj bolnici. Ogorčene borbe vode se na desnoj obali Tare. Juče, u ovo doba, 12 „Štuka“ tuklo je naše položaje. Danas ih još nema. Smetaju im oblaci. Napad na nas je koncentričan. Naši su potisnuli Nemce kod Zlatnog Bora, ali se neprijatelj probio jakim snagama. U borbi, kod Čelebića razbijeni su domobrani. Njih je nemačka komanda uputila iz Bugojna. Usiljenim maršem došli

su do Čelebića. Tu su ih naši uz put sačekali i razbili. Oko Zavajita se vode ogorčene borbe. Naši se bore, ginu, ali se preostali i dalje uporno biju. Neprijatelj je imao ogromne gubitke. Čujemo da nove trupe kreću prema nama. Vidimo i prema kretanju aviona da se neprijatelj priprema za novi napad.

Spuštamo se sa Rudina. Idemo prema Pivi, ka Kruševu. Topovske granate zvižde kroz vazduh. Vidimo dim od eksplozija, a tek kasnije se čuju jake detonacije. Gađaju prelaz preko Pive.

Sunce pripeklo. Sedimo po kršu i dremamo. Nismo jeli ceo dan. Sinoć, jedva malo kačamaka. Gladni smo. Znojavi, ispruženi na zemlji u poluležećem stavu, odmaramo se, a sunce peče. Ovih poslednjih dana bilo je stalno kiše, pa nam prija ovo visinsko sunce. Prolazi jedna kolona konja. Nosi hranu za Prvi crnogorski bataljon. On je tamo, preko Tare, na položaju. Na duge rafale neprijateljskih teških mitraljeza naši odgovaraju kratkom paljbom. Prevalilo je podne. Opet kiša i grad nam udaraju u lice. Zelena gusta šuma nas donekle zaklanja. Prodružujemo gladni dalje ka Pivi.

U 14 časova šaljem naređenja Upravi diviziske bolnice, šefu hirurške ekipe i komandiru bolničarske čete ove sadržine:

Krenite odmah prema reci Pivi, da bi je prešli kod sela Kruševa. Ante neka vam bude vodič. Dođite najdalje noćas do 11 h, jer i bataljoni naših brigada kreću u toku večeri i noći. Vezu ćemo vam ostaviti kod mosta. Fiću nisam našla i zato vam dalji pravac ne mogu dati.¹

30 maj. Pivu smo prešli užvodno od mosta kod Kruševa. Nemci tuku most artiljerijom. Hirurška ekipa, diviziska bolnica i bolničarska četa morali su doći ovamo, pošto je prelaz preko mosta kod Kruševa nemoguć.

2 jun. Nalazimo se ispod Rujevca u katunima Rupa.

Pod ograncima Maglića ima mnogo katuna, ali praznih. Bez stoke i ljudi. Na Vučevu nigde nikoga nismo videli, osim partizana. Seljaci se razbežali. Nemci i dalje tuku most preko Pive, kod Kruševa. Borbe se vode kod Sutjeske. Jedan Nemac ubo je nožem mitraljesca iz Četvrte crnogorske brigade. Mitraljez-Dalmatinac okinuo je rafal na njega.

— Da ga nisam ubio, on bi mene, drugarice Julka, nožem zaklao.

Dva oficira Austrijanca, zarobljena su i dovedena u štab divizije. Kažu da ne žele da ratuju protiv nas. Oni se bore za „svoju slobodu!“ Pitam ih dok čekaju da uđu u štab divizije:

— A gde se vi to borite za vašu slobodu?

— U Austriji.

¹ Zbornik sanitetske službe, knj. I str. 402

— To mi ne znamo. Ovde nije Austrija. Mi vas ovde vidiemo.

— Da, ovo je Montenegro. A vi ste partizani.

— Znate li zašto ćemo mi partizani pobediti?

— Ne znamo.

— Zato što mi nismo razbojnici. Mi nismo otišli kod vas u Austriju da osvajamo tuđu zemlju. Mi smo komunisti. Mi se borimo protiv Vas, protiv okupatora i porobljivača.

Oba Nemca su se zagledala u daljinu. Čute. Pogled im bludi. Izgleda mi da više nisu sposobni da misle.

3 jun. Duva strašna vetrushina. Kiša pomešana s gradom. Hladno kao u poznu jesen. Pod Maglićem retko je kad lepo vreme (ovo mi je treći put da sam ovde). Hranimo se mesom, ali vrlo retko i oskudno. Čitava vojska gladuje, ali se borba vodi.

Opet sam izašla iz kolibe u kojoj se nalazi štab divizije. Vetar me šiba svom snagom. Gledam kolonu koja prolazi kraj nas. Lepršaju izveštali šinjeli oko nogu mršavih partizana. Zbog jačine vetra jedva se kreću. Jedan mitraljezac, mlat, SUV, visok, košturnjav jedva mu je 17 godina, bori se sa vетrom i smeje, a teret na ramenu kao i da ne postoji.

— Majku mu, što briše. K'o u sred zime.

Lice mu modro od hladnoće i vetra. A on se smeje. Idu i drugi za njim, ali malo ko je apatičan. Po neko i peva. Od veta se ne čuje pesma. Samo se usta miču, a povremeno se čuje arija.

Pričaju da je jedan Englez iz misije pri Vrhovnom štabu, posmatrajući naše borce, zapitao: „Šta drži ove ljude kada su i u ovakvim prilikama tako dobro raspoloženi“?

Drug Marko mu je odgovorio: „Ideologija i vera u pobedu“.

Popodne je. Kiša rominja. Vetar slabije duva. Napolju ne može da se sedi od vlage. Stojimo ili tapkamo u mestu. Jedan „Pikatelo“² napravio je uzbunu, svi smo morali da napustimo kolibe zato što su oko njih gorele vatre. Naložili su ih uglavnom drugovi iz Prateće čete. I po tom nevremenu došao je izviđač da nas traži. Sada smo svi u šumi. Vlaga nam ne da živeti. Ne možemo da spavamo napolju, hladno je. Ne možemo da sedimo na zemlji, mokra je. Mnogi su vojnici bosi. Naročito Majevčani i Bosanci (Šesta istočnobosanska). Obuća slaba, hrane nema. Retko kad jedemo konjsko meso. Voda je mutna i trunjava. Mnogi jedu nekakvu travu, koju nazivaju sremuša. Po ukusu je slična luku. Bolje i bez nje, jer mi se zgadi od nje. Neki nahvatali puževe i bare ih u porcijama. Kažu da su puževi vrlo

² Pikijateli (Picchiatelli)

žilavi i neukusni. Probala sam ih, i meni se tako činilo. Pregladnula sam, pa više nemam grčeve u stomaku, stojim i čutim.

Veče. Ljudi su gladni, prozebli i prokisli. Greju se oko vatre, koju kiša gasi padajući ravnomerno i monotono. Da ima duvana lakše bi pušači podneli ovo teško stanje. A duvana više niko nema . . .

Kod jedne vatre gledam ljudi puše. Pomislih, neka ih biće im lakše. Puše žudno. Uvlače dim, ali po licima vidim ne čini im nikakvo zadovoljstvo. Bukovo lišće ne može da zameni duvan!

— Duvana nema i neće ga biti, dok se ne iščupamo iz ovih gvozdenih kandži, uzdiše jedan ranjenik iz 3 (Kragujevačkog) bataljona i pljucka.

— Samo dva dima pravog duvana da povučem, lagnulo bi mi.

4 jun. Kiša već tri dana neprekidno pada. Neprijatelj već četvrti put nadire i dosada je svaki put odbijen. Došao je Zeka iz 6 bataljona i priča da se kod Sutjeske bore neki alpinisti — Austrijanci koji se veru po brdima. Spuštaju se niz konopce. Neki se popeli i na vrh Maglića. Naši ne mogu uz liticu. Nije nam to ni cilj! Mi ih sačekujemo. Postavljamo im zasede. Oni imaju dosta mrtvih i ranjenih. Jedni padaju, a drugi im dolaze kao pojačanje. Gledamo neprijateljske kolone. Mile sa svih strana. Izviru kao mravi. A mi? Nama ni od koje strane nema da dođe pojačanje. Onoliko koliko nas je, borimo se.

5 jun. Danas mi je Duća³ objašnjavao raspored naših jedinica. Prva proleterska divizija je u prethodnici. Naši udaraju prvi, svom žestinom. Iza nje ide Druga proleterska divizija, a na začelju je Treća divizija. Ali, ja nemam takav utisak. Svi udaraju odjednom. I spreda i bočno i pozadi svuda se vode borbe. Bokove istovremeno osigurati, inače ćemo biti presečni. Sa leđa nas štiti Treća divizija — Savina. Sve tri divizije istovremeno tuku. A pozadine, izgleda nema.

6 jun. Nemci nadiru sa Sinjaljevine i sa Plužina. Naređen je pokret. Krenućemo bez bolnice. Spremamo se za daleki put. Iako sam dobila naređenje da se svaka brigada brine o svojim ranjenicima, a da diviziska bolnica ne postoji, ipak imamo po kojeg ranjenika i rekonvalescenta od pegavca, čije su jedinice udaljene odavde ili su u pokretu. Rasformirana je i bolničarska četa. Drugovi iz bolničarske čete upućeni su svaki u svoju jedinicu. Ovde su na okupu bolničarke, lekari (dr Nikolić i dr Herlinger). Mikica Ranovčević, politički komesar bolnice, intendant, ekonom, i nekoliko ranjenika i rekonvalescenata, koji nemaju veze sa svojim bataljonima. I pored naređenja da se iz

³ Dušan Đurić, politički komesar Prateće čete

diviziske bolnice upute svi u svoje jedinice, ne znam kuda da uputim ove drugove. Jedinice su tu, na položajima. Položaji su na 2—3 kilometra u prečniku. Ali, položaji se menjaju. Sve je nesigurno. Da pustim ljudi da lutaju po nesigurnom i opasnom terenu?! Ne mogu. Imam utisak da se u svakom džbunu kriju Nemci. Oni su ovoga puta rešili, da nas u stopu gone, do istrebljenja. Stalno smo u obruču. Koliko je obruča dosad bilo ne znam. Imam utisak da smo dosad bili mnogo puta opasani. Tek se probijemo, a oni nas opet stegnu. Obruč za obručem. Nikada nije bilo ovako ...

7 jun. Nalazimo se oko Volujka. Svuda okolo nas vode se jake borbe. Nemci nas gone avionima. Iznad Sutjeske smo. Sa leve strane čuju se pucnji pušaka. Rafali mitraljeza. To je počelo oko 16,45 časova. Inače, sa desne strane Sutjeske vode se ogorčene borbe. Nemci stvaraju bunkere usred šume. Naši Kragujevčani (3 bataljon) i Omladinska četa (Fočanci) u naletu, na juriš, razbiše ove bunkere. Svi se bore do poslednje kapi krvi i do istrebljenja.

Neprijatelj bombarduje most preko Sutjeske. Naši su došli do Suhe, na 2 kilometra od mosta. Čekamo da padne mrak. Tek je 17,15 časova. Sunce je još visoko. Malo je manje vedro nego juče. Sinoć nas je vijao neprijateljski avion do 19,15 časova. Danas avioni bombarduju samo položaje i most. Naša diviziska bolnica i hirurška ekipa, već su prošle. U Suhoj će čekati do mraka, tada ćemo svi zajedno preći Sutjesku. Prilično mirno krećemo prema mostu.

Prošli smo kraj hirurške ekipe Druge proleterske divizije. Vidim Olgu Dedijer, gde стоји kraj raspakovanih stvari. Primećila me je i smeška se. Mršava, crna, opaljena od sunca i vedra sa rukama u džepovima od pantalona prilazi mi. Setila sam se da sam je nekada zimi viđala na Avali. Navuće skije i juri po stazama Avale sa ostalim skijašima. Rumena, opaljena od zimskog sunca, smeje se a zubi joj se cakle. Kako je bila lepa! Sada je malo naborana, koža joj se pripekla uz kosti lica!

— Šta radiš Olga?

— Čekam do daljnog ...

— Zašto tu kraj puta, gde tolika vojska prolazi?

— Ako najde neki ranjenik da ne luta.

— Nije to dobro Olga! Traži neki zaklon. Blizu ste položaja. Bombarduju neprestano.

— Danas su nekoliko puta bombardovali i sve oko nas. Mi smo dosada ostali pošteđeni ...

— Kako podnosiš ovo Olga?!

— Dobro. Kao i svi — smeje se i gleda me svojim lepim, crnim očima.

— Ti si stara sportistkinja! Sećam se Avale kada si se takmičila u skijanju. Leti skijašica Olga Popović, studentkinja medicine, a bela kapa i džemper promiču kraj nas kao strela...

— Eh, eh... baš kao strela... to je bilo nekad, a sad je ovako... Šta, vi nas mimoilazite?

— Da. Prva divizija je po rasporedu prethodnica. A vi ste do nas, a Treća iza vas.

— Evo opet aviona!

— Idem ja Olga sa mojima, doviđenja.

— Doviđenja! Smeška se Olga. Maše mi rukom. Dok avioni nadleću, ona stoji nepomično i posmatra kolonu koja prolazi.

Ovde, po kršu u zaklonu posedali ranjenici i neke bolničarke hirurške ekipe Druge proleterske divizije.

— Zdravo drugarice Julka, pozdravlja me Olga Đokić, studentkinja medicine, koja stoji iza nekog povećeg kamena — zaklona. Oko nje još neke bolničarke savijaju zavoje.

— Zdravo Olga. Vi ste u zaklonu?!

— Da... Koliko vas je, drugarice Julka?! Otegla se vaša kolona u beskraj. Videla sam druga Đuru! Blago vama! Vi prolazite.

— Jesu li davno prošli naši?

— Ima jedno pola sata...

Veče... polako se spušta mrak... idemo uz brdo. Odmimo... Kiša počinje da rominja.

8 jun. Pre podne. Situacija je vrlo zamršena tako da ne mogu da uhvatim gde smo. Prvo smo bili oko Maglića. Gledali smo ga sa svih strana. Bio je ispred nas, pa bočno i najzad iza nas. Sada se vrtimo oko Ozrena i Košura. Grdna užurbanost i nervosa vlada u Štabu divizije. Glad i stalni pokret. Kiša i vлага. Teška situacija iscrpljuje ljude. Nema demoralisanih ni među onima koji su najviše iscrpeni. Samo sam Furtula (Milivoja Nikolića iz Druge proleterske brigade) videla kada je dobio nervni napad. Bacakao se, vikao, vriskao, počeo da kida i cepa sa sebe odelo.

Žurno idemo. Slabo ili nikako ne jedemo. Umorni, neispavani, noću maršujemo. A ova kiša do kosti nas natapa. Đura me je upozorio da treba dobro da se saberem. Dogodilo mi se posljednje vreme, već nekoliko puta, da noću kada posle usiljenih marševa drémamo na kozjim stazama, skočim i onako bunovna, u polusnu, viknem onima oko sebe: „Drugovi pokret... pokret“. Đura je bio tu blizu i probudio me je. „Smiri se... Razbudi se...“

Veče. Bombarderi su nas tukli, ali ne pogodiše ni jednog čoveka iz moje bolnice. Ne znam da li su stradali u drugim jedinicama. Danas nam nije došao nijedan ranjenik. Ranjenici

se teško probijaju i do brigadnog saniteta. Lakši ranjenici se ne odvajaju od bataljona, a kamoli da dodu do diviziske bolnice. Pričaju drugovi koji dolaze sa položaja, da su česte borbe prsa u prsa. Položaji su blizu na jedan do dva kilometra u vazdušnoj liniji. Neprijateljski topovi tuku po ceo dan, ali ne pogadaju cilj. Živi ljudi su u zaklonu, u stenju. Jedinice koje se probijaju vešto kriju svoje kretanje. Danju je kretanje opasno, više od aviona nego od artiljerije. Ovi mali „Pikateli“ izviđaju i po kiši, a kamoli kada je oblačno. Jedino nas magla i noć štite.

Danas se jedan avion spustio toliko nisko da sam imala utisak kao da je na domet puške. Naši su ga gađali sa svih strana i odjurili.

Noć polako pada. Kolona beskonačno duga, crna silueta miče se, talasa. To je bolnica Prve proleterske divizije. Treba što pre da se prebacimo na nov teren, o tome govore svi, a ja čutim, jer mi izgleda da se vrtimo u krug. Razmišljam. Ranije sam dobijala maršrutu pismeno ili usmeno. Tačno su mi odredili mesto, pravac i vodiča. Kažu koliko čemo se zadržati, mogu li previti ranjenike, treba li kuvati ili spremati hranu; hoće li ekonom ili intendant doneti nešto za jelo itd. Sada se situacija menja iz sata u sat.

Prvo je trebalo da idemo na Bare. Kasnije sam čula da Druga dalmatinska jedva održava položaj na Barama. Preko Donjih Bara ne možemo. Idemo ka Milinkladi.

„Stoj“ — čulo se kroz kolonu. Polako svi zastajemo. Većina je stajala, a kasnije posedaše prvo ranjenici, pa bolničarke i na kraju Prateća čete štaba Prve proleterske divizije. Po mokroj zemlji, lišću, kamenju, po travi polako polegaše bolesni, ranjeni i zdravi.

Noć. Trenutno nemamo veze sa Štabom divizije. Oni su ispred nas, ali ništa ne javljaju. Sedimo već čitave sate na jednom mestu. Većina drema. Noć u šumi još je crnja nego na poljani. Zavidim onima koji su izbili na čistinu. Čekam strpljivo da mi dođe naređenje iz Štaba divizije. Malo sam postala nervozna. Odlučih da potražim nekog ko ima veze sa Štabom. Uzimam pratioca i prolazim pored ljudi, koji ispruženi leže kraj puta. Posle desetak minuta našla sam na Fiću koji mi saopštava da svakog trenutka treba da krenemo. „Za sada će hirurška ekipa ići sa diviziskom bolnicom. Morate biti vrlo pokretni, povezani i brzi“.

Vraćam se umorna, prolazim kraj hirurške ekipe i saoštavam Đuri šta mi je Fića rekao. Govorim mu i o mojim utiscima iz poslednjih dana. Sanitet Prve proleterske divizije prolazi kroz ovo najteže probijanje. Veza sa štabom divizije uvek postoji. Zapitala sam Đuru kakva je situacija oko nas. To niko ne zna, odgovori mi Đura . . .

Ja produžavam prečicom kroz šumu do Upravnika divizijske bolnice Dr Nikole Nikolića. Moj pratioc je seljak iz ovih krajeva i neverovatno se nalazi po mraku i u šumi. Mnogo sam se puta ovih dana uverila u njegovu pravilnu orijentaciju. Kroz mrak učini mi se glas Dr Stanojke Đurić. Reče mi da je to bolnica Prve proleterske brigade, da ih ima oko 150, da su izgubili vezu i da lutaju kroz mrak po šumi, već više od dva sata. Bosa je. Pozvah je da podje sa mnom. Pita me da li sam od Pive naovamo videla Dulića i Sašu... Rekoh da oni idu sa Štabom Druge divizije. Videla sam i Olgu Dedijer i njihovu hiruršku ekipu.

Došli smo do Nikole Nikolića. Kroz 15 minuta stigla je i bolnica Druge proleterske brigade. Razmestili smo ih kraj naših ranjenika. Odmaramo se u ovoj šumi i čekamo dalji pokret.

Prozebli smo od vlage i umora. Noćni pokret nas iscrpljuje. Hladno nam je, a ne smemo da ložimo vatru. Pokatkad se ipak grejemo kraj neke male vatrice, koju zaklanjamо šatorskim krilom. Razapinjemo šatorsko krilo da svetlost ne otkrije naše kretanje.

— Gasi vatre, čuje se preko veze. Prolazi neka jedinica.

Ja čutim. I svi oko mene čute. Iz mraka dolazi Danka. Čučnu kraj zaklonjene vatre i šapuće mi:

— Julka, viču: „Gasi vatre“.

Svi su pogasili. Nalazim se kraj ranjenika i rekonvalescenta. Oni su u bednom stanju. Iscrpeni, prokisli, i gladni.

— Ne mogu da gasim, odgovaram. Ko to prolazi, galami i diže paniku?

— Gasi vatre... gasi! čujem od svakoga ko prođe pored nas kako nervozno dobacuje.

— Neću da gasim. Koja to jedinica naređuje da bolnica gasi vatru.

— Ko to neće da gasi vatru?, upita oštro neki poznat glas.

— Ovde bolnica. Ja neću da gasim — Julka.

— A Julka?... Gasi vatre drugarice Julka iako je bolnica. Čujem kako Danka šapuće: „Prolazi Stari... prolazi Prateći bataljon Vrhovnog štaba“.

Odjednom shvatih i narenih — Drugovi gasite vatru!

Svi se umiriše. Ono „Prolazi Stari“ prostruјa kroz bolnicu. Nije se čulo nikakvo negodovanje.

Od vatre posle nekoliko trenutaka, ostade po koja žiška koju noge mladih bolničarki nisu dobro izgazile.

Svi smo shvatili ozbiljnost situacije. Cvokotali smo od zime i vlage, ali smo čutali. Šcućureni jedni kraj drugih dremali su ljudi, ležeći po vlažnoj travi, mahovini i opalom starom lišću, ogrnuti pohabanim šinjelima ili starim oveštalim čebadima.

— Sprema za pokret čulo se preko veze šapatom kroz noć i vlažnu šumu.

Kroz 10 minuta svi smo u koloni. Umorni, sanjivi, prozebli krenusmo kroz noć. Svi smo na broju, nikog u mraku nismo zaboravili.

Bolnica Druge proleterske brigade dobila je pravac i kurira i otišla u sastav svoje divizije. Stanojka je zahvalila Fići što ju je povezao sa Drugom proleterskom divizijom.

Zora. Izašli smo iz šume. Gledam, Druga proleterska ima više ranjenika od nas. Oni su imali velikih gubitaka na Košuru. Njihova je bolnica glomazna. Stanojka je ostala na začelju. Kroz svitanje je vidim kako ide bosa izbegavajući šiljato kamene kojeg ovde ima u izobilju.

Čovek se navikne na grozote rata, jer jedan jeziv događaj potiskuje drugi još jeziviji. Izašli smo iz šume i idemo uzbrdo. Nigde se ništa ne čuje. Teška neizvesnost. Ponavljam u mislima ono što su mi borci u prolazu pričali: „Oni su svuda... čute i vrebaju... dosada nikada nisu smeli zaći u šumu... a sada, već noćivaju u šumi...“.

Ipak je noć naša... probijamo se, mislimo, vrtimo se u krugu... ali smo ih dosada razbijali i prolazili dalje.

Košur nas je stao velikih muka. Bezuspuni juriši, ogromni gubici. I oni su tučeni, ali su se ukopali i ne miču sa mesta. Oni dominiraju položajem i tuku nas artiljerijom. Njihovi gubici su veliki, ali su i naši teški i bolni. Izginuše stari borci iz 1941, dobri komunisti, stari kadrovi... mlada garda... najbolji među najboljima...

9 jun. Milinklada — Hrčavka. U zaklonu smo. Imamo nekoliko teških ranjenika, koji su nam došli u toku jučerašnjeg dana. Došli su na konjima i evakuisaćemo ih konjima. Imam još 10 lakših ranjenika i nekoliko rekovaescenata, pešaka. Smestimo se u ovoj uvali. Samo da predahnemo, da koliko-toliko nahranimo ranjenike i ostale, pa ponovo da krenemo. Već nekoliko dana ljudi skoro ništa ne jedu.

U dva kazana kuvari su kuvali meso koje su nam nabavili intendant divizije i ekonom bolnice. Avioni kruže iznad nas. Kuvari su dosta udaljeni od bolnice, da ne bi dim privukao pažnju aviona. Oko 2 sata počela je deoba hrane. Oblačno. Sunce se pomoli, pa opet zađe za oblak. Topovi muklo tutnje. Avioni povremeno zazuje iznad nas visoko, iznad oblaka. Ovaj zaklon je odličan. Sa obe strane brdo i šuma, a u uvali koja je isto tako šumovita sklonili smo se da podelimo hranu. Prvo treba dati teškim ranjenicima. Bolničarke su otpočele svoj posao. Ja sam bila na 200 metara iznad uvale. Promatrala sam grupe partizana — političkih rukovodilaca, kako se prebacuju, prolaze tu više nas, pa prečicom preko neke čistine, trkom

zalaze za brdo. Od poznanika zastao je drug Isa Jovanović i Toša Vujasinović. Raspitivali su se za Štab Prve proleterske divizije. Još oni nisu odmakli a dolete jedna bolničarka i zadihan, isprekidano, govori:

— Drugarice Julka... dođi... odmah... eno prolazi neka rasformirana jedinica i napada naše kuvare. Otimaju ručak, razgrabiće meso. Pomanitali. Viču: „Dajte i nama jesti“.

Požurila sam nizbrdo. Vidim, grupa nepoznatih partizana okružila kazane. Tiskaju se. Rukama grabe meso. Pune torbe, džepove. Trpaju gde ko stigne.

— Gde su naši kuvari?

— Razbegoše se. Ovi kad su silazili nizbrdo povikaše: „Bešte evo Nemaca“. Napraviše paniku i navališe na meso.

Gledam, tiskaju se, galame, guraju meso u nedra, u džepove, u usta, čupaju zubima komade. Gutaju alapljivo krupne zalogaje i govore između sebe, da ih niko ništa ne razume.

Uhvatio ih je strah. Strah od smrti i gladi. Bespomoćno viču naše bolničarke, Nikolić, ja i kuvari, koji se povratiše kad uvideše prevaru — ali ništa ne pomaže. Napravi se opšta gužva. Odjednom, od nekud se pojavi Velebit (Milan Antončić), njegov artiljeriski divizion nema više topova. Zakopali su ih na Ozrenu. Oni nose nekoliko puškomitraljeza, mašinki i pušaka. Povlače se i slučajno ih je put ovamo naneo. Jedna bolničarka istrča ispred Velebita:

— Druže Velebite, ovi napadoše kazane i razgrabiše meso. Velebit hitar, energičan, upade u gužvu, i blagodareći njemu skoro svi su vratili meso.

— Drugarice Julka, obrati mi se Velebit, imaš li naredjenje za pokret?

— Imam.

— Kreći odmah. Neprijatelj je vrlo blizu.

Velebitov energičan istup spasao je ovog puta divizisku bolnicu. Ubrzo zavlada mir, tišina i hitna evakuacija. Posle pola sata više nikog nije bilo u uvali. Prilikom prebacivanja tukao nas je neprijatelj topom, mitraljezima i iz aviona. Nismo imali žrtava. Drugarica Cana (Babović) prolazila je kraj nas pešice, išla je u Štab Prve proleterske divizije. Povlačili smo se kroz šumu, jer onu čistinu tuku topovi, već više od jednog sata. Drugarica Cana me je pitala o ranejnicima. Ispričala sam joj sve. Evakuisali smo se brzo. Ne možemo prečicom preko čistine nego kroz šumu i mrtvim uglovima. Bolnica sa ljudstvom brojala je oko 50 lica, 10 konjanika, ostali pešaci. Nije bilo nosila.

Stigla sam Đuru i hiruršku ekipu. Oni su otišli napred. Još imaju tovarnih konja i jednog jahaćeg. Instrumenti su u bisagama na Đurinom jahaćem konju, a zavojni materijal, ampute, lekovi i nešto udlaga i gipsa, u sanducima na tovarnim

konjima. Čudim se Đurinoj upornosti, što i pored naređenja Štaba divizije neće potpuno da se rastereti.

— Zašto vučeš tolike sanduke, kada su naredili da se sve baci?

On me mrgodno pogleda i kroz zube procedi:

— Pusti naređenja. Slušaj, vojnik koji u ratu baci pušku nije više vojnik. To sam video u Španiji, a to sam video i ovde. Tako je u svim ratovima. Lekar koji baci instrumente i zavojni materijal nije više lekar za operativne jedinice.

Učutala sam. Čutim i mislim: „Dok konji izdrže, neka ih, neka nose“.

10 jun. Jutro. Oblačno i vlažno. Stojim u zaklonu. Pred nama veliko brdo. Uspon. Bukova šuma nas zaklanja, ali neprijatelj zna da smo tu, jer se naše kretanje ne može sakriti. Nas je mnogo. U istom pravcu kreće cela Prva proleterska divizija. Dok stojimo, pričaju mi drugovi iz Prateće čete štaba divizije da su sve čuke oko nas zaposeli Nemci. Po vrhovima raširili zastave da ih sopstveni avioni ne tuku. Međutim, te su čuke tako blizu jedna drugoj da je avionu teško da tuče samo nas, a poštedi svoje. Kažu da su naši zašli Nemcima za leđa, obišli ih, zaposeli susednu čuku, oterali jednu četu neprijateljskih vojnika, a ostavili razastrtu zastavu sa kukastim krstom. Zato avioni kruže, a ne bombarduju. Uzan prostor. Svi smo tu. I mi i oni. Njih ne znamo koliko je na broju, ali mi smo sa Prvom proleterskom brigadom na ovom malom prostoru od nekoliko stotina metara u prečniku.

Komandant Prve proleterske brigade Španac (Danilo Lekić) bio je kod Koče. Dogovarali su se. Prvo su govorili stojeći, posle klekoše na zemlju, razgledaše sekциju. Vuku prstom po karti. Obeležavaju naše kretanje. Pokazuju raspored neprijateljskih snaga. Posle kratkog savetovanja pozdraviše se i rastadoše.

Španac je održao kratak vatreni govor svojim borcima. Kroz 15 minuta bataljoni proletera krenuše u borbu. Udariše istovremeno svom snagom na neprijatelja. Jurišali su junački. Nemci više nisu menjali položaj. Naši su se prebacivali sa čuke na čuku. Oni su bežali razbijeni i potučeni.

Pre nekoliko sati gledala sam naše borce. Sve mladići 17 do 18 godina. Koža im se zapekla na licu. Pocrneli. Ogrubeli. Oslabili. Oči im upale. Bore oko očiju duboke. Brazde u licu skoro kod svakog. Glad i umor iscrpli su nas sve, i borce i ranjenike, i sanitetski personal i komandno osoblje.

A valja se biti i probiti živi i gvozdeni obruč odmornih neprijateljskih vojnika.

A kada snopovi „šaraca“ i puškomitraljeza ošinuše sa svih strana, Nemci su bežali ne gledajući kuda ih noge nose.

Spremni smo. Prvi ispred nas već su se prebacili preko neke čistine i penju se šumom, užbrdo. Pretrčali smo i mi i to pojedinačno. Posle 20 minuta počeli su mitraljezi da nas tuku unakrsnom vatrom. Uglavnom nas vatra bije sa boka. Gledam ispred mene Cana pretrčava poljanu. Pretrčah i ja bez muke. Ni jedno zrno ne opališe na mene. Danka je prešla edmah za mnom, a hirurška ekipa posle nas.

Popodne. Prolazimo kroz šume, brda i zaravni. Krasni predeli! Ali, mene ove lepote danas ne interesuju. Jato bombardera svakodnevno kruži iznad nas. I to danima. Izruče svoje tovare i vraćaju se u baze da uzmu nove i opet nas tuku. Prolaze i neki veliki transportni avioni. Ti ne bombarduju. Prenose nešto. Hranu, ranjenike, ili vojsku? Ti su ogromni, ali bezopasni. Izviđač je opasan. Kad nas on primeti, redovno, posle kratkog vremena, dolaze bombarderi. Tu smo svi. I bolnica, i hirurška ekipa, i Štab Prve proleterske divizije i tobđije bez topova, i puno nekakve vojske otcepljene od svojih jedinica. Idemo. Satima idemo. Veče je na domaku. Nismo čuli avione. Odjednom, zašušta lišće. Poprskaše i polomiše se grane. Sručiše se ogromna stabla stoljetnih borova i jela. Užasna detonacija svuda oko nas. Krici! Jauk i stenjanje! Zadimila šuma od izrovane zemlje koja je na sve strane letela, kao gusta prašina, zajedno sa sitnim i velikim busenjem. Bombarderi sručiše tepih malih i velikih bombi. Bilo ih je od 5—10, 50—100 i do 500 kilograma. Nekoliko sekundi zanemesmo mi, koji nismo pogodeni. Skamenjeni estadosmo prikovani za mesto, gde se ko našao. Neki popadaše od pritiska vazduha. Drugi, iz predostrožnosti, da bi se sačuvali od udara parčadi metala, kamenja, granja i busenja. Tek kada je prvi teški utisak i strah prošao, neko viknu:

— Pade bomba tu na 30 metara od nas. Pogodi posred tobđija.

Osetih da su mi utrnuli prsti na rukama. Naročito mali i ovaj do njega. Kao nekad u Čajniču za vreme bombardovanja. Kao da su mi uklještena oba ulnarna nerva u laktovima. Ovo je nervni šok — pomislih.

Pribrali smo se. Nasta komešanje. Mukli zvuci širili su se šumom. Oseća se prisustvo ljudi koji se miču, govore, zaprepašćeno jure prema mestu nesreće.

— Svi izgiboše, nervozno priča jedan mladić i pokazuje put jedne oborenje jele.

— Svi!

— Gledao sam kako lete delovi ljudskog tela. Ruke, noge, utroba, parčad mesa.

— Idi Julka vidi može li se kome ukazati pomoć, reče mi Fića.

Pođosmo nas nekoliko. Danka ide sa mnom. Jedan drug, Crnogorac, objašnjava mi:

— Ovde su bili.

U jednoj vrtači bomba je napravila levkasto udubljenje tri do četiri metra u prečniku, a isto toliko i duboko. Okolo po drveću i travi, bliže i dalje, videle su se bezoblične mase koje su nekad bile ljudsko telo. Po zemlji prolivena krv. Zemlja polako upija mozak iz razmrskanih lobanja. Stresoh se. Mnogi drugovi oko mene bili su bledi od užasa. Malo dalje dva druga umiru. Moje prisustvo bilo je suvišno. Producili smo u koloni po jedan, nemajući vremena ni da komentarišemo ovaj užasni prizor. Mrak se spustio. Više se avioni nisu pojavili. Idemo. Danka uzdahnu i reče.

— I sve se odigra za nekoliko sekundi.

Producili smo dalje. Naši su vojnici, prvi put posle 18 dana, naišli usred šume na hranu. Kada su jurišali na Nemce i razbili ih ostalo je pod velikim borovima nešto hrane. Nađene su konzerve, beli hleb, sir, salama, duvan, šećer, peksimit, čokolade. Naši gladni partizani zgrabili su sve što im je palo šaka i jurili dalje razbijenog neprijatelja.

11 jun. Zagorica. Celu noć smo se prebacivali. Išli smo svi zajedno. Tu su bile sve bolnice: Prve i Druge proleterske i Sedme banjiske divizije. Podelili smo ranjenike i rekonvalescente na grupe. Svaka divizija brine o svojima. Dobili smo naređenje, ko zna po koji put, da ništa ne zapisujemo. Ko ima dnevnik da ga uništi. Kao što Đura nije htio da baci lekove i instrumente, tako nisam ni ja htela da bacim dnevnik. Ali više ne pišem brojke i imena, ni mesta gde se zadržavamo. Ja i Danka smo razmestili ranjenike Prve proleterske divizije. Nikola (Nikolić), tek oporavljeni rekonvalescent od pegavca (preležao pegavac krajem Četvrte ofanzive), i Ljubica Živković brinu se o razmeštaju kuhinje. Sto dalje od ranjenika, duboko u potok, smešteni su kazani, jer se dim diže visoko kroz gusto granje, pa bi otkrio naše prisustvo. Oko podne smo svi bili spremni. Čim stigne naređenje — krećemo. Ručasmo, odmorišmo se, porazgovaramo među sobom. Hirurška ekipa previjala je ranjenike. Sedeli smo dugo u ovoj šumi, razgovarali, pričali. Ranjenici su jedan drugog zadirkivali: „Vidi kako si se pocepa... Velika ti rupa na laktovima... Propale ti pantalone druškane...“

I zaista, mnogi su pocepani. Igla i konac su retke stvari u ovim danima, ali su ih vredne bolničarke ipak imale uza se. Pocepani ranjenici su nespretno šili svoje najveće poderotine i smejali se, zbijajući šalu na račun svoje nespretnosti.

Kuriri koji nose poštu za štabove zastali da porazgovaraju.

— Veliki je škripac ovde drugarice Julka. Situacija je vrlo teška.

— Čutite i nikom od ranjenika iz moje bolnice ne pričajte o tome. Prebrojavam u sebi grupe ranjenika. Diviziska bolnica ima da evakuiše oko 40 teško ranjenih i oko 50 lakših i rekonvalescenata. Po podne, oko 2 sata, prenela sam svima naređenje da budu spremni za pokret. Svi su ranjenici previjeni, čekaju ručak. Razgovor se vodi o probijanju preko komunikacija. Tu, negde blizu je drum i pruga. Gledam u svoje cipele. Sasvim su popustile. Na sredini đona velika rupa, podmetnula sam hartije, ali mi smeta. Sećam se Stanojke koja je već nekoliko dana hodala bosa. Čutim i nameštam tvrdnu hartiju. Ranjenici su to primetili. Jedan krajšnik mi pride:

— Evo drugarice Julka, veli i pruži mi skoro nove cipele. Uzeo sam ih za tebe. Kažu pretstoji nam dugačak put... A ti si nam potrebna.

— Odakle ti cipele?

— Skinuo sam sa jednog koji je poginuo.

— Jedna bolničarka primeti:

— Pa ovo su drugarice Julka dve desne cipele... Sreća što su velike, pa ti neće smetati.

Preobula sam odmah cipele. Ugodne su mi pošto su prostrane. Ne mari, iako su obe desne.

Oko 4 sata po podne, čujem nad našim glavama avione. Ne vidim ih, a Danka mi veli: „Samo što ne doći krošnje ove šume. Prošli su. Nisu nas gađali“.

Veče. Oblaćno. Zatišje. Odjednom, jato aviona poče da kruži iznad nas. Kad napraviše prvi krug bilo nam je jasno da smo im mi meta. Izbombardovali su nas žestoko. Bacali su i male i velike bombe. Velike padaše uglavnom u potok.

— Razrušiše štalu gde je smeštena kuhinja, čujem kako neko dobacuje. Tamo ode upravnik Nikolić sa Ljubicom Živković.

— Ima li ranjenih?

— Pogibe Ljubica Živković, odgovori neko. Ovde oko nas raniše dvojicu teže i trojicu lakše.

Došao Nikolić i priča o pogibiji Ljubičinoj: „Bomba ju je pogodila. Pala je potrbuške bez glasa... Šok i smrt...“

Nikolić je uzbudjen. Preseklo ga je. Bled, umoran, ožalošćen, jedva se kreće.

— Spremite sve za pokret, kažem. Javio je Fića da krećemo. Ja idem do crnogorskih jedinica da nabavim konje.

Svi me gledaju i čute. Još su pod utiskom bombardovanja i Ljubičine pogibije. Danka ide za mnom i govori mi:

— Julka, kako ćemo evakuisati? Teško da ćeš dobiti konje.

— Ipak idemo.

Jedinica kod koje smo došli da tražimo pomoć spremna je za pokret. Tovare svoje konje. Hitno kreću. Komandir me upućuje u Štab divizije:

— Němam više konja drugarice Julka. Ovo su konji za teški mitraljez i kazane. Svega tri konja imamo u četi. Eno ide Štab divizije.

Vidim izdaleka Fiću, stoji kraj kuće gde sam ostavila teške ranjenike. Ugledah desetak konja pred kućom. Žurim sa Dankom. Prilazimo Fići i govorim mu da ne mogu da transportujem ove najteže ranjenike iz Majevičke i Sedme krajiške brigade. Nemam konja. Fića ozbiljan pogleda u konje i konjanike.

— Drugovi, moramo evakuisati teške ranjenike. Samo drug komandant i drugarica Cana mogu imati konje. Ostali predajte konje drugarici Julki.

— U redu druže Fićo.

— Hoćeš li sada moći da evakuišeš?

— Hoću. Sa 6 konja moći će 12 ranjenika da prebacim.

— Koliko ti je brojno stanje?

— Ovde u kućama 15. Jedan je umro na nosilima, drugi je u beznadežnom stanju, ranjen kroz glavu. Četiri teška za konje. Osam će jahati na smenu, svega oko 40.

— Dobro. Požuri i što pre prebac i ranjenike. Nikoliću sam dao maršrutu. On je krenuo sa prvim delovima diviziske bolnice. Ja krećem sad, a ti odmah za nama. Nemci su ovde u neposrednoj blizini, požuri!... Što brže tovari.

Gledam na sat — 6 sati po podne. Tovarimo najteže ranjenike, raspoređujemo bolničarke. Danka je već 4 konjanika otpremila, a druga 4 sad kreću. Otišli su neki pešaci. Ostadoše još samo njih četvorica.

— Drugovi, nemamo vremena. Prolazi poslednja kolona... Sad će mrak. Nemci su tu... Ako hoćete da se spasite krećite.

Oni se još pogađaju. Negoduju. Jedan mitraljez zapuca u neposrednoj blizini.

— Sanitet kreći... Svi odoše. Danka i ja žurimo za poslednjima. Ona četvorica koja ostadoše, kada je pripucao mitraljez, digoše se i prestigoše nas. Izmiču brže od konjanika. Iza nas su tobdžije Velebitove. Uzdam se u njih. Noć se spušta. Približavamo se komunikaciji Foča — Kalinovik.

12 jun. Posljednji put smo 29 maja evakuisali iz Jerinića teške ranjenike na nosilima i to za Centralnu bolnicu. Otada nismo više imali nosila. Nemamo ni bolničarsku četu, ni seljake koji bi nosili nosila, jer ih nismo videli više od deset dana. Svaka nosila vezuju po dvanaest a najmanje — četiri zdrava čoveka. Mi toga sada nemamo. Borci u jedinicama padaju, bore se i ginu i sve ih je manje. Treba probiti okruženje

i razbiti neprijatelja. U Četvrtoj ofanzivi imali smo zarobljene Talijane. Pred sobom smo imali cilj: Crnu Goru, Pivsku Planinu. Predah. Centralnu bolnicu. Oporavak. Odmor. A sada? Kuda mi sada idemo? Probijamo se. Otimamo. Čupamo se iz gvozdenog obruča i nemoguće nam je da sudbinu 8 — 12 zdravih ljudi vežemo za jednog ranjenika čiji je život u pitanju. Taj jedan, ako može da izdrži natčovečanske napore, ovog puta mora da ide na konju. Takva je ova ofanziva. Ostavljamo samo mrtve i moribundne (one koji su u samrtničkom ropcu). U Zagorici su nam umrla dva na nosilima. U Zelengori su od bombardovanja stradala tri, u brigadnom sanitetu kod Ljubinog Groba umrla su tri, svi na nosilima. Njih su drugovi iz jedinica doneli u sanitet. Kod Rataja smo primili još tri teška na konjima. Sada imamo svega 43 ranjenika — 11 konjanika i 32 pešaka. Ranjenici su došli sa sprovodnicama. Poslale su ih jedinice da se sa nama prebacuju preko komunikacija. Naše su jedinice rasute svuda oko nas. Svaka čuka je utvrđenje. Svaku čuku naši mora da osvoje i tek posle uporne i krvave borbe prodiremo dalje. Spustio se mrak. Treba da pređemo reku Bistricu. Most koji vodi preko reke građen je za šumsku prugu. Šliperi su dosta retki, prored od 8—10 sm. Bar takav utisak imam. Šine smetaju pri noćnom maršu. Ne možemo brzo da koračamo. Štab divizije, hirurška ekipa i deo diviziske bolnice se lakšim ranjenicima već su prošli. Prelaze teški ranjenici na konjima. Svaki konjanik ima dve bolničarke. Konjovodac vodi konja za uzdu, a bolničarke pridržavaju ranjenika. Gusta oblačna noć. Pomrčina je takva da se jedva nazire drug ispred druga. Kroz kolonu se čuje: „Držite dobro konje! Bolnica požuri. Prolazi brže!“

Konji oprezno gaze, jer šine i retki šliperi smetaju. — Bolnica brže... Brže.

Odjednom, kroz noćnu tišinu i mrak čuo se tupi udar i pad u vodu. Konj se spotakao i stropoštao s mosta. A ranjenik zajedno s konjem. Sve se odigralo munjevitom brzinom. Teški ranjenik pau u vodu, čujem, prenosi se kroz kolonu.

Pometnja, mali zastoj.

Sačekala sam bolničarku čiji se ranjenik srušio sa konjem. Izbezumljena bolničarka, devojče od 17 godina jeca i drhti. Isprekidano mi govori:

— Nisam htela... Ne znam... Konj se spotakao...

Razumela sam je.

Brzo odmičemo. Nekoliko drugova spustili su se do reke da potraže ranjenika, ali njega više nije bilo. Svuda oko nas tišina. Kroz gustu noć čuju se koraci pešaka i ujednačeni topot konjskih kopita. Tu su popodne, na put Miljevina — Kalinovik — Foča, dolazili tenkovi. Neprijatelj se povukao, a ostali

su tragovi, otisak tenkovskih gusenica po mekom blatnjavom terenu. Penjemo se uzbrdo. Zora sviće. Vučemo se umorni, po spani i gladni. Išli smo celu noć bez predaha. A noć je ovog puta vrlo duga. Svanulo je, ali magla. Jedva vidimo. Kolona je povezana. Nigde nema prekida. Štab divizije preko veze izdaje naređenje:

— Bolnica stoj. Drugarica Julka, napred. Ostali stoj.

Produžavam kraj umornih ranjenika koji posedoše po rosnjoj travi. Stali smo na livadi. Samo kad jednom izdrosmo iz šume! Ovaj kraj poznajem. Idem i razmišljam. Opet ćemo videti seljake i seljačke kuće.

Posle 8—10 minuta ugledah Fiću. Ide mi u susret:

— Evo ti maršruta... Idi do prvog sela sa bolnicom i tu odmorite. Selo se zove Srbotina... Tako nekako. Videćeš pitaj seljake. Ranjenike smestite u kuće. Neka vam itendanti nešto nabave za jelo. Ali, pazi, budite spremni. Svakog časa možemo da krenemo. Magla pa ne mogu da ti pokažem drum. Tu su sinoć bili tenkovi... Iz Foče ili Kalinovika mogu opet da dođu. Krećite odmah...

13 jun. Od sinoć se ne čuju ni tenkovi, ni topovi, ni mitraljezi. Ili ih to možda ja ne čujem. Još je magla. Samo da nas zaštiti od aviona bar nekoliko sati.

Nailazimo na grupu kuća. U jednoj neka baba. U drugoj neki stariji, prosed seljak. U trećoj starac. Seljaci se sklonili. Beže ispred nas. Boje se borbe... Dobili smo malo mleka, nešto brašna i sira, od svega pomalo, za ovoliko ljudi nedovoljno, ali ipak bar neki zalogaj za ranjenike.

Dva puta smo išli u Štab divizije. Udaljen je od nas 200—300 metara. Prvi put dobila sam naređenje da ostajemo u Srbotini do uveče. Drugi put drugo naređenje: Krenite odmah.

Dosta smo ostali ovde blizu druma. U Štabu divizije napeta atmosfera. Fića mi skreće pažnju da požurim:

— Spremi brže za evakuaciju... Sačekaću te... Ža pola sata morate poći svi. Čitava kolona.

Trčeći sam se vraćala iz Štaba divizije nizbrdo, ranjenici su ručali. Krenuli smo po partijama. Grupa od 8—10 odjednom Konjanika je bilo 15, pretposlednji je bio Mirko Jovanović, Kragujevčanin. Idemo dosta brzo. Uzbrdo. Posle malo hrane čovek se okrepi i ide lakše.

14 jun. Kod Miljevine sam videla dr Moni Levija koji je ranjen po licu i očima od bombardovanja. Vrlo je deprimiran. Očni kapci su mu potpuno otekli i zatvorili oči. Rekao je da ne vidi ništa. Mnogo sam potresena njegovom sudbinom. Njegovu bolnicu izbombardovali su. Nekoliko ranjenika je pogostrelalo.

Naša diviziska bolnica ima 30 ranjenika. Sada su baš prispevi njih šestoro koji su pre Rataja zaostali. U vrlo su lošem stanju. Mršavi, upalih obraza, koža i kost. Rane im zaudaraju. Pričaju da pet dana nisu previjani.

Previli smo sve ranjenike. Hirurška ekipa, Nikola Nikolić i ja... Usta su mi puna slane pljuvačke... Izlazim ponovo iz šupe i polazim za kurirom u Štab divizije. Penjem se uzbrdo. Stid me je što sam postala gadljiva...

Odmakli smo jedva 300 metara, kada jedan izviđač izbi iza brda. Pretrnuh... On napravi dva puta krug iznad kuća gde je smeštena bolnica. Primetio je ranjenike dok su primali hranu...

Vratila sam kurira.

— Idi, javi im, brže pokret... Sada će bombarderi... Hitno neka krenu svi...

Kurir nije još stigao do bolnice, a ranjenici su već krenuli. Upravnik Nikolić i Mikica, politički komesar, snašli su se sami. Kolona ranjenika pešači uzbrdo, kroz retku bukovu šumicu. Ove retke bukve, razbacane po zaravni, činile su mi se kao pojedinačne dlake na čelavoj glavi... Slab zaklon... Kolona promiče... Ja sedim pod jednom bukvom ukraj puta i čekam da se vradi kurir.

— Evo ih... Stoj... Lezi — čuje se sa svih strana, a jato bombardera prelete iznad nas. Gledam kako prave krug... Jedan... Pa još jedan... I, iz zaleta sručiše tovar zapaljivih bombi na kuće gde je bila bolnica... Jaka detonacija... Plamen... Dim... Upališe celo selo.

Jedan za drugim dižu se ranjenici i u koloni po jedan produžavaju. Zašli smo u gušću šumu. Opet zastadoh...

— Jesu li svi izašli iz kuća? — pitam.

— Mislim da jesu — čujem odgovor.

Gledam kraj kolone... Na začelju Mikica. Žurno grabi uzbrdo...

Sedim opet kraj puta i čekam... Crno-žut, mršav, upalih očiju, približuje mi se politički komesar.

— Živ... Mikice... viknem i smejem se.

— Živ, drugarice Julka.

— Ima li žrtava?

— Nema... Ima dva sa ogrebotinama... Jodirali su ih... Svi smo na broju.

— Krećemo dalje...

Dr Julka MEŠTEROVIĆ

SA PUTA BOLESNOG BORCA

alazila sam se kao bolesnik u Petom ešelonu Centralne bolnice u kome su bili samo tifusari. Moja temperatura je dostizala i do 40 stupnjeva, a nekad i više. Imala sam i upalu zglobova, mišića i plućne maramice sa obje strane.

Po nekoliko dana smo bili stalno u pokretu. Jedinice su se probijale pred nama, a mi ih nismo mogli stizati. Za vrijeme odmora, koji je uglavnom davan kada bi iz-

nemoglost došla do vrhunca, tifusari bi stali kod vatre koju su naložili lakše ranjeni drugovi. Ranjenici su u takvima slučajevima obično govorili: „Tražite svoj ešelon! Mi smo ranjenici, a vi tifusari, te ne možete biti sa nama!“ Razumjeli smo ih. Bojali su se da ih ne zarazimo.

Na ovom putu bilo je teških prizora. Na odmorima bi se mnogi, koji nisu više mogli ići naslonili uz drvo ili kamen i, kada bi došlo naređenje za pokret, oni su tu ostali zauvijek.

Dolaskom u Crnu Goru rekli su iz uprave da svi, koji hoćemo, možemo ići u svoju diviziju. Tako sam ja pošla u Treću diviziju i nekoliko dana ostala u divizijskoj bolnici. Tu sam se malo okrijepila i nahranila, te sam već mogla da pomažem ranjenicima.

Osmog juna u noći dobili smo naređenje da svi pokretni ranjenici i bolesnici idu u svoje jedinice. Tako sam se i ja javila u štab Prve dalmatinske brigade, u selu Rudine, čiji sam borac ranije bila. Na putu od divizije do brigade srela sam zamenika komandanta svog batalzona (Trećeg) Gojka Ujdurovića. Govorio mi je o teškim borbama koje su vodili i kako će, zahvaljujući naporima i borbi partizana, ko ostane

živ uživati kad se sloboda izbori. On to nije doživeo. Te iste noći poginuo je na prelazu preko Tare.

Dvanaestog juna stigli smo na desnu obalu rijeke Sutjeske i u toku noći prešli na njenu levu obalu. 13. juna uzoru zasuo nas je neprijatelj jakom minobacačkom i mitraljeskom vatrom. Tada smo izgubili veći broj drugova. Tu smo dobili naredenje da svaki onaj ko ima još iole snage uzme oružje i pruži otpor neprijatelju. Najednom se pronijela jako zabrinjavajuća vijest za sve borce: „Poginuo je komandant Treće divizije Sava“. Neko je pronio i glas da se probijamo u što manjim grupama, da bi bilo što manje žrtava. To smo i učinili. Tada sam ostala sama i pošla uz jedan potok. Tu sam naišla na dotada najveću grupu mrtvih i ranjenih drugova koje sam dotle vidjela. Na jednom brijezu u šumi ponovo sam se sastala sa nekim poznatim drugovima — tifusarima sa kojima sam ranije bila u Centralnoj bolnici. Naišao je tuda i Srećko Reić—Petica. On nam je rekao: „Drugovi, koji imate oružje, odvojite se na jednu, a vi bez oružja na drugu stranu“. Na onoj strani, gdje su drugovi bili sa oružjem, nije bilo nijedne drugarice osim mene. On mi je prišao, uzeo me za ruku i kazao da idem na onu drugu stranu. Oni su pošli, a mi smo ostali. Kada smo ocijenili da su već mogli doći u dodir sa neprijateljem, pošli smo i mi za njima. Grupa koja je prije nas imala je sreću da se ne sretne s Njemicima. Naša se grupa s njima sukobila. Bila sam treća od čela. Zasuli su nas jakom mitraljeskom vatrom. Nastalo je zapomaganje. Sa još dvojicom drugova skrenula sam udesno u šumu i tako izbjegla direktnu vatru neprijatelja. Nešto dalje cđ tog mjesta ostali smo čitavu noć i dan u šumi, jer nismo znali kuda da krenemo.

Drugog dana smo se prebacili na jedan brijež, tako da smo mogli vidjeti u kom pravcu neprijateljski avioni bacaju bombe. Odmah smo razumjeli da su naši u tom pravcu. Tako smo nastavili put i poslije nekoliko dana došli u sastav jedinice.

Neda Kostanić—FRANIĆ

RANKA

cjenjivati doprinos jedinica ili pojedinaca u bici na Sutjesci vrlo je teško. No, sigurno je da su i jedinice i pojedinci davali sve od sebe da se teškoće savladaju. Svak je svoje zaduženje savjesno i do kraja izvršavao. A pošto je bilo mnogo zadataka, zaduženja su dobijali i preboljeli ranjenici i invalidi. Oni su zamjenjivali zdrave borce na pojedinim poslovima. I baš ti drugovi služili su za primjer kako treba shvatiti zadatak, a svojom veselosti i stalnom pjesmom ulivali su vjeru u bolje dane, bodrili malaksale i svoje raspoloženje prenosili na ostale. Čim bi došli u neko novo mjesto, oni su umjeli odmah da uspostave prisan odnos sa svima koji su ih okružavali. U ovome su naročito prednjačile drugarice. A kada bi došli teški trenuci, a njih nije bilo malo, njihova odlučnost, izdržljivost i snalažljivost zapanjivale su i najzdravije borce. Među tim svijetlim likovima, koji su postali ljubimci svojih jedinica, nalazi se i drugarica Ranka Stepanović-Milakov, invalid bez noge još od prvih borbi u Srbiji.

*

Po završetku Četvrte ofanzive i puta na štakama preko snegom zavejanog Prenja, Ranka ostaje u Kalinoviku pri Komandi mesta kao telefonistkinja, dok je drug Pijade nije uputio na novi zadatak u Šavnik. Tako je 7 maja 1943 sa šavničke telefonske centrale počeo našim komandantima davati vezu sa Vrhovnim štabom neki poznati glas. Telefonistkinja, uviјek spremna na šalu, našla je vremena i da ponešto dobaci. Odmah

su shvatili da je to Ranka, a i ona je dobro poznavala mnoge od njih. Znalo se već za Petu ofanzivu i vršeno je pregrupisanje naših snaga. Sava je sa svojom brigadom zatvarao pravac od Nikšića za Šavnik. Tu je negdje i Stab Treće divizije. Jedno veče drugovi iz Štaba pozvaše Ranku na večeru. Vratila se na konju u toku noći i ujutru nastavila posao, a Štab se premjestio negdje na drugo mjesto. Jednog dana tražio je Sava vezu sa divizijom i, pošto je završio razgovor, Ranka upade u vezu i reče mu:

— Slušaj, Sava, ja se nalazim u ovoj grupi i nemoj me ostaviti da me ovdje živu uhvate.

Sava, koji je znao da je Ranka bila na večeri u diviziji, spremno odgovori: „Ne boj se, Ranka, ovaj pravac brane skojevci, i bolje bi bilo da njih potsjetiš nego one stare komuniste u Štabu divizije“.

Dok je sa njim razgovarala začuje huku avionskih motora i nečije glasno brojanje u prolazu ispod prozora. Zadnji broj bio je deset. Držeći još slušalicu reče Savi da prekinu razgovor, jer evo nad Šavnikom se čuju Hitlerovi „skojevci“. Odgovor nije čula — zaglušile su ga jake detonacije, i u istu tren poče da se ruši zgrada u kojoj se nalazila centrala. Njemci su sručili mnogo bombi, među njima i dio zapaljivih, tako da je onih nekoliko kuća odmah planulo. Izvukla se kroz ruševine, a preveče je u jednoj kućici na levoj obali Komarnice ponovo uspostavljena veza sa svima jedinicama.

Situaciju je znala i zato se stalno plašila da, slučajno, ne bude kasno obaviještena da se evakuiše. Zato je Savi uvijek, kada bi mu davala vezu, ovo ponavljal. Jednog dana nikako nije mogla da uhvati vezu sa njim, a od drugih se nije mogla obavijestiti gdje se nalazi Peta crnogorska brigada. Ipak, kasno poslije podne zazvoni telefon i ču Savin glas:

— Ranka, spremi se hitno, napuštaj Šavnik i kreći u pravcu Pive.

Dok su joj našli konja i dok je centrala demontirana, prošlo je izvjesno vrijeme. Po detonacijama se nije mogla orijentisati gdje se vodi borba jer je svuda okolo odjekivalo. Kad je napuštala Šavnik već su prve artiljeriske granate počele da padaju na ruševine, a kada se pela u pravcu Pošćenja, opazila je i njemačke prethodnice kako se na motorima oprezno spuštaju od Mokrog prema varoši.

Ranka je pošla za Pivsku Planinu. Tamo su po svim selima bili razmješteni ranjenici, a glavnina raših snaga već je nastupala u pravcu Sutjeske. Užurbano se radilo na rješavanju pitanja ranjenika. One najteže i nepokretne trebalo je skloniti u kanjon Pive i Tare. I Ranki su predložili da ostane u Pivi, jer se i sa obje noge teško kretati bespućima kanjona

Pive, Vučeva i Sutjeske, ali na njenu molbu dozvoljeno joj je da podje naprijed. Tako se našla u onoj bujici ranjenika i rekonvalescenata koja je hrila prema jedinom mostu preko rijeke Pive.

*

Kao i mnogi omladinci i omladinke prije kapitulacije stare Jugoslavije, tako i Ranka — po završetku petog razreda gimnazije — nije mogla da nastavi školovanje. Njeni roditelji — otac zidar koji danas ima posao, a sjutra ga izgubi i majka poslužitelj na fakultetu — teško su prehranjivali nju i još petoro male braće i sestara. Dok je majka radila petnaestogodišnja Ranka je čuvala djecu i spremala po kući. A da bi i sama nešto doprinijela porodičnom budžetu, prišivala je uz malu plaću dugmad i pravila rupice na komadima koje je uzimala iz „Vojne odeće“. Pa kad bi i tog posla bilo uvijek, bila bi zadovoljna!

Prolazili su dani i godine. Došla je i 1941.-va. Od sitne djevojčice, Ranka je postala djevojka koju svih na Dorćolu poznaju kao veselu, radnu i uvijek spremnu za pjesmu, kao da i ona i njeni žive u izobilju. U svijetu je već otpočeo ratni metež. Ranka saznaće od porodice književnika Jovana Popovića da se i nad našom zemljom nadvio crni oblak, koji je već pritisnuo gotovo čitavu Evropu. Tako je došlo i ono jutro kad se u čitavom Beogradu, umjesto cvrkutanja ptica koje pjevaju pjesmu proljeću, začulo urlikanje sirena i zavijanje „Štuka“. Čitavim gradom odjeknuše jake detonacije, a dim je obavio i Rankin Dorćol. Kao i mnogi drugi, i ona se morala prenuti i sagledati tešku stvarnost. Mnogi napuštaju Beograd. I njen otac ode u vojsku, a majka sa sitnom djecom u Mačvu. Samo Ranka, sa bratom mehaničarom, ostaje u Beogradu, koji su brzo preplavili Njemci.

Okupator izdaje naređenje za naređenjem. Svi se moraju javiti. Ranka prkosí i ne javlja se. Omladina je već u dejstvu. Akcijama je obuhvaćena i Ranka. Lijepi plakate, skuplja prijave. Na Dorćolu je sve manje stanovnika. Njemci najprije kupe Jevreje. Ranka ne zna ništa o svojima. Zabrinuta je, te odlazi za Mačvu da ih potraži. Kod Bogatića srete Miku Mitrovića (poginuo u toku NOB i proglašen za narodnog heroja). Pričala mu je o događajima u Beogradu, a on njoj o partizanima, o borbi i njenim ciljevima. Iako nije vidjela svoju majku, braću i sestre, ona je stupila u Mačvanski partizanski odred.

Prva ofanziva bila je u jeku. Borbe se vode iz dana u dan. U njima učestvuje i Ranka, po svom običaju sa pjesmom na

usnama. Svi su je brzo upoznali. Tada je stupila u još jednu porodicu, za koju je i dosada radila i koju je željela vidjeti i postati njenim članom — postaje članom Komunističke partije Jugoslavije.

Mačvanski odred se povlači, ali borbe ne popuštaju. Prvog oktobarskog dana 1941-ve, u borbi kod Lešnice, ranjavaju je Njemci u obje noge, a već drugog oktobra u noći sijeku joj nogu u bolnici u Krupnju. Odmah poslije operacije evakuišu je na seoskim kolima u Pravcu Bajine Bašte. Usput je naišao neki kamion. Prekrcaše je i njime, umjesto u Bajinu Baštu, dolazi u Vlasenicu. Kakvog li iznenadenja! Mjesto da se nađe među partizanima, Ranka se obrela u bolnici četničkog komandanta Dangića. Tada su već četnici otvorili svoje karte.

Ranka se nije uplašila od četnika, ona pjeva partizanske pjesme. Partizanske porodice iz Vlasenice je odmah posjećuju; porodica Dundić i hranu donosi. To je Dangiću smetalo, te naređuje da je izoluju od ostalih bolesnika i osoblja. Smetaju mu Rankine pjesme. Ona se dosta brzo oporavlja od rana. Vidjela je u prolazu Tempa, Roćka i kurire iz Srbije. Kolike li radosti pri tim susretima! A kakva su tek bila njena osjećanja kad je saznala da Čića Romaniski šalje novac da se za nju i ostale drugove nabavlja hrana!

Jednog hladnog januarskog dana 1942 u Vlasenicu ulazi Prva proleterska brigada i sa njom mnogo poznatih drugova i drugarica. I opet borbe. Ranjenike evakuišu za Bijele Vode, da bi ih zbog pritiska neprijatelja, dok se još nijesu mogli dobro ni odmoriti, uputili dalje. Prva proleterska se spremila na istoriski Igmanski marš, a ranjenike predaju Romaniskom odredu. Za odbranu teritorije i ranjenika gine i Čića Romaniski. Odred se povlači, a ranjenike evakuišu za Foču da bi ih potom smjestili u Pivu gdje se i Ranka najzad našla.

Kretala se Ranka ka rijeci Pivi. Rekli su joj neka stigne Prvu dalmatinsku brigadu koja je već dobila zadatak — pokret ka Sutjesci. Trebalо je žuriti, ali svakih deset minuta naleću grupe ili pojedini avioni koji osim bombardovanja kontrolisu i kretanje naših kolona. Pikiraju i na pojedince. A Ranka je na konju i mora se držati staze. Najviše razmišlja o tome koliko će njen zekan izdržati bez hrane i vode. Zna da njemu nije dovoljno ono malo trave što ona može da načupa.

U prvi sumrak pošla je uz Soko. Kanjoni Pive i Tare odjekuju od eksplozija. Putem, nju prelaze ali i ona prestiže druge. Zavidi onima koji se brže kreću i žali one koji zaostaju. Spuštanje do Pive oteglo se čitavu vječnost. Mrak i posrtanje konja. Sjahuje da bi ubrzala spuštanje, ali voditi konja ići na štakama nemoguće je. U prvo svitanje uspjela je da se spu-

sti iznad Šćepan Polja. Artiljerija, ko zna otkud, poče da tuče. A kad se dobro razdanilo, avionski motori zabrujaše iznad nje. Dok je podigla glavu da vidi kuda lete, oni počeše da izručuju bombe na most ispod Kruševa. Dim, prašina i mlazevi vode dižu se visoko. Odoše „Štuke“, osta „Roda“. Sad Ranka više ne smije ići stazom, već na štakama kroz šumu a još i konja vodi. A konj kako opazi koju zelenu grančicu i pokuša da je oblaporno strpa u usta, trzajem bi svaki put oborio Ranku na zemlju i, kao po nekom zakonu, njeno bi tijelo uvijek udaralo o kamen ili panj. „Mnogo je ovdje kamenja, ali otkuda toliko panjeva?“, razmišlja Ranka. Opet „Štuke“. Uz Vučeve vidi kolonu. Dobro zagleda da li se kolona kreće. To je sigurno Prva dalmatinska. Nju treba stići. Da li je most srušen? I, ako nije, kako preći kada će opet „Štuke“? Pa i artiljerija tamо gađa. Više ne razlikuje da to pred njom odjekuju detonacije ili hući Piva. Sve se smiješalo. A ponekad joj se učini da čuje i ljudske glasove — zapomaganja. Nastavlja spuštanje šumom ka rijeci. Već osjeća da je voda u blizini. Zastaje. Pogledom prati onu kolonu uz Vučeve. Čini joj se da zapaža kretanje ljudi i na ivici vučevskog platoa. „Pa kad su naši izašli i koja je to jedinica?“, razmišlja. Kolona je već pod samim brdom. Da li je oči varaju? Kolona ubrzava pokret. Vidi kako borci trče. Zašto? Najedanput začu rafale. I opet rafali, rafali i glasovi. Ali, nemoguće je da su tamо Nijemci. A ako nijesu zašto se puca? I „Štuke“ počeše tamo da izručuju svoj ubitačni teret, a zatim i artiljerija. Za Ranku iskrsnu nova neizvjesnost.

Negdje poslije podne uspjela je da se primakne Pivi i mostu koji su „Štuke“ bile oštetile a naši ga borci opravljali. Oko mosta i mrtvih i ranjenih i živih. Jedni će prijeći, a drugi?

Ranka je prešla. Neko joj je konja preveo. I nju su držali. Kako je sve to bilo, ona se dobro sjeća. Ali se sjeća staze uz Vučeve. Ko je tu stazu prvi otkrio, da li naše jedinice ili mještani iz Kruševa? Njom se ne može izaći. Na svakih nekoliko koraka kraj staze mrtav partizan ili partizanka. Kao da spavaju. Jedino se po nepomičnosti i insektima oko usta, nosa i očiju vidi da su mrtvi. Ali, oči su otvorene i u njima kao da se čita posljednja poruka. Konj se teško kreće.

Kasno u noći popela se na Vučeve. Hladno. Nema nikoga. Šćućurila se pod jedno drvo. Probudile su je detonacije. Gleda „Štuke“ ispod sebe kako pikiraju u Pivu. Durmitor u dimu. Niza Soko se kreću kolone ka rijeci. Glad i žđ. Konj pasući čitavo grumenje zemlje u usta meće. Trava je tek počela da zeleni na ovoj visoravni. Penje se na konja i po utabanoj stazi produžuje. Kud, ni sama ne zna, Svuda rafali i detonacije. Sustiže ranjenike. Pojedince, grupice, i kolonu. Iz svih su brigada. Najviše Banijaca. Da, tuda je prošla Sedma divizija.

Svjesna je Ranka da to nije začelje. Ali ipak svi nastoje da se kreću naprijed. Na zdravog borca ne može da nađe. Čim se ukaže neka poljana, ljudi na koljenima bauljaju. Beru i trpaju u usta Srijemušu i razno korijenje. I zekan stalno savija glavu da bi napunio usta. „Štuke“ nadlijeću bez prestanka. Prošla je kolonu ranjenika. Nastaje lutanje. Ide u pravcu rafala. Taman uhvati pravac, a ono se na drugoj strani čuje borbu. Nigdje Prve dalmatinske. Kiša i noć, jedna, pa druga. Opet se počela spuštati rjeci. To je Sutjeska. Vidi je. Ali kako do nje sići niz ove litice?! Vidi dim iz šume. Ide tamo. Ipak, stigla je Dalmatince. Da li poslije dva ili tri dana? Ne zna. Iscrpena je. Nude joj parče ispečenog mesa. Blizu je i izvor. Njoj se odmah spava. No, oprezna je, jer svi više gledaju konja nego nju. Razgovor ne čuje. Konja ne pušta i bori se sa snom. Tada je naišao Gligo Mandić. Bataljon će na Sutjesku, a ona mora sačekati ranjenike.

Trinaestog juna našla se sa svim ranjenicima u potocima više Tjentišta. Borba je počela u rasvit zore. Traje dugo. Sunce je već visoko, ali pokreta nema. Tifusari su neposlušni. Napuštaju potoke i razilaze se po livadi oko zgarišta kuća. Neprijateljski mitraljez kosi po njima. Jauci. Pa ipak preživjeli i dalje traže travu ili korijenje. Nišandžija neprijateljskog mitraljeza krvožedno se koristi ovom prilikom. Pade i nekoliko mina od bacača. Nijedan tifusar se ne vraća. Ranka posmatra odakle neprijatelj gađa. Još nema naređenja za pokret. Postaje nestreljiva. Prilazi joj Boro Prodanović, njen poznanik još iz Beograda. Razgovaraju, ali situaciju ne znaju. Osjećaju da su u nekom kazanu. Boro je žedan, a i Ranka. Zove je da se vrate kroz šumu do Sutjeske i da se napiju vode, ali se ona sjeća kako se jutros teško sa konjem izvukla iz rijeke pa joj se ne ide. A i čemu da se vraća? Boro odlazi obećavajući da će se vratiti. No, vrijeme prolazi, a nema Bore, nema ni naređenja za pokret. Ne vidi nikog ni od saniteta. Da li ona to sanja ili je stvarno sve manje ranjenika u potoku? Oni nekud odlaze. Borba nije tako jaka kao jutros i nije na istom pravcu, samo se ponekad čuje čas na jednoj čas na drugoj strani. Disciplina kod nje popušta. Riješila je da ide da traži vezu, saopštava tu odluku ostalim ranjenicima i penje se na konja. Mora prijeći onu čistinu gdje su jutros izginuli tifusari, priprema se da kasom na konju pretrči taj dio. Neprijatelj ju je opazio i pustio nekoliko rafala, ali je jamakla u šumu. Tu je naišla na Boru. Ranjen je. Ona sjahuje s konja i previja ga.

Uzjahala je i produžila utabanom stazom uz neko brdo sve dok je nije sustigla rоć. Usput je nailazila na ponekog ranjenika, ali nijedan nije znao da joj ma što kaže o situaciji. Bilo je i takvih koji joj zbog neke žurbe nijesu odgovarali na pitanja.

Dalje nije mogla, jer je upala u gustu šumu i riješila je da sačeka jutro. Naišla je grupa oko dvadeset ranjenika i kad im se javila, zvali su je da podje sa njima. Ranka im je objasnila da se na konju ne može kretati dok ne svane. Poslije jedan sat Nijemci su raketama osvijetljavali svo okolno zemljište i otvorili uragansku vatru. To se u toku noći ponavljalo više puta. Sačekala je zoru i kad se već spremala da krene, opazila je patrolu od četiri Nijemca kako gledaju u njenom pravcu. Malo su zastali i produžili nizbrdo. Njihovu pažnju privukao je zekan, ali pošto se Ranka sklonila u grm, nijesu je mogli vidjeti, a konj ih nije interesovao, jer su po šumi sigurno nailazili na dosta napuštenih konja. Kad su se Nijemci udaljili, uzjahala je, izašla na stazu i produžila. Putem je naišla na Branku Bakočević, drugaricu iz Prve proleterske. I ona je bila bez noge, te je sasvim iscrpena ležala pored staze. Ranka joj je ponudila da se dalje zajedno probijaju i pošla da uhvati jednog od konja koji su tu okolo lutali. To joj je ubrzo uspjelo. Ali kad se s drugim konjem vratila, Branke više nije bilo; nekud je neznano odlutala. Ranka ju je tiho dozivala i pretraživala žbunje, ali uzalud. Da li se ranjenica uplašila Nijemaca, ili je željela da ostane sama sa svojom nesrećom? Ko bi mogao da razumije postupke ljudi u takvim trenucima.

Ranka je drugog konja vezala za svog zekana i nastavila put. Kad je prelazila jednu malu čistinu, potjerala je konje brže. Pri samom ulazu u šumu naišla je na Brka, borca Prve proleterske brigade, ispruženog na leđa, a kraj njega štakе. Zastala je, pogledala ga, ali kad ga je vidjela onako ukočenog, nastavila je put, pozdravljući „mrtvog“ druga. Za nju je Brko bio mrtav. Ali kad se rat završio, čula je da je Brko živ i da se nalazi u Kragujevcu. Nije vjerovala. Kad se sa njim saštala i kad su obnovili te tužne uspomene, ispričao joj je ovo: „Čuo sam topot. Pao sam odmah na zemlju i napravio se da sam mrtav. Mislio sam da su Nijemci. E, Banka, pa što me ne zovnu, ja bih oživio, a onako sam se namučio preko Zelengore na štakama“.

Produžila je kroz šumu, poče je hvatati strah. Dok se čuje pučnjava lakše je, ali kad se sve utiša, onda misli da iza svakog drveta čeka zasjeda. Naišla su dva borca, ali je nijesu htjeli primiti u društvo. Poslije se opet konj nečeg uplašio i zastao, a ona se trgla. Ugledala je jednu drugaricu ispod žbuna. Usne pomodrele i ispucale, a roj muha na njoj. Htjela joj je pomoći, ali ova je tražila samo jednu pomoć. Rekla joj je tiho, isprekidano, zadnjim naporom: „Vidim, imaš pištolj, skrati mi ove muke da me Nijemci ne bi još živu zatekli“, i zaokrenuvši malo glavu pokazala je prstom potiljak: „Eto, tu pucaj, jer sam ranjena kroz obe noge i nepomična sam još od juče. De, druga-

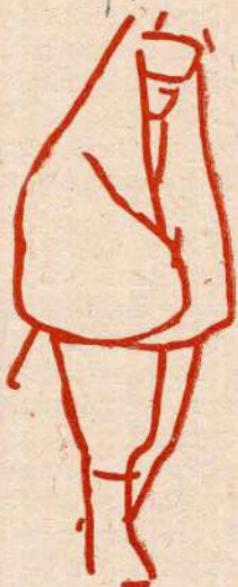
Ismet Mujezinović: ODMOR — crtež

rice, ne boj se, puçaj ili odlazi“. A kako Ranka nije mogla uđovoljiti njenoj molbi, ova više nije htjela ni da govori. Savila je glavu i tako ostala, a Ranka je produžila dalje. Lijevo se bila ispriječila neka velika stijena, a dolje provaljile. Okrećući konja, da li ju je uhvatila nesvijest ili je zapela za granu, tek Ranka je pala i onesviješćena ostala na zemlji. Ko zna koliko je tako ležala. Probudila se kad je osjetila da je konj njuši po licu. Svuda je bio mrak i tišina, samo je čula kako napušteni konji oko nje krše grane. Od pada ju je boljelo čitavo tijelo. Osjetila je strašnu žđ. Usne su joj bile sve ispucale. Podigla se i s teškom mukom uspjela da priveže konje za drvo. Učinilo joj se kao da čuje kako negdje voda žubori, čas jače, čas slabije. U daljini se vidjela vatra. Počela je da puže u pravec žubora vode. Iznenada je izgubila oslonac pod rukama i otkotrljala se niz neku stranu, da bi se zaustavila tek pored potoka. Sva izgruvana počela je da pije. Umočila je čitavu glavu da bi što više ugasila žđ. Pónovila je to nekoliko puta, a potom se dobro umila. Od velike količine uzete vode postalo joj je teško, a trebalo se vratiti do konja. Kotrljanje niza stranu išlo je brzo, ali ono najteže tek je dolazilo. Dok se uzverala i došla do konja iz jednog koljena vlažila je krv. Svanulo je. Na brdu iznad nje čula se pucnjava? Velikim naporom uspjela je da spremi konje i da se popne na zekana. Pošla je preko neke strane, a potom ju je staza vodila u potok. Pri penjanju iz potoka, na proplanku u jelovoј šumi, naišla je na mnogo mrtvih ljudi. Među njima je ležao i pokoji konj. Jedino živo biće bio je vo na ivici šumě, koji je, osjetivši topot konja, začas podigao glavu da bi potom odmah nastavio da pase.

Zastala je trenutak, očekujući da je neko zovne. Osrvtala se. Jele izlomljene, a na proplanku tu i tamо velike rupe. I tu su „Štuke“ izručile bombe. Da nije negdje u blizini zasjeda, sinu joj u glavi? Ipak se odluči da pode naprijed. No prije toga poželi da uhvati vola. Prilazi mu i nešto tepa da bi je sačekao, ali on mijenja položaj. Sjahuje i na štakama se primiče volu, ali bi on otpunuo kroz nos i još više se udaljio. A i konji tražeći travu odmiču. Sada treba njih hvatati. Teška srca napustila je vola, uhvatila konje, uzjahala i produžila put. Svuda tišina. Jedino bi s vremenom na vrijeme negdje daleko čula huku avionskih motora. Iscrpenost je sve više savlađuje. Osjeća strašne grčeve u stomaku. Grlo joj je suho. Sanjari. Vidi sebe kako ulazi u Beograd na konju. Naroda puno po trotoarima. Svi pozdravljuju. Bacaju cvijeće. Najedanput začu glas svoje najmlađe sestre: „Mama, mama, eno naše Dade, jaše na konju“. Iz sanjarenja trgne je udarac grane. Ruke su joj iznemogle. Zekan sam bira put i nekud je nosi. Počela se primicati noć. Konji su ostali. Učini joj se da čuje glasove. Oprez-

no je izvirivala naprijed i opazila grupu ljudi. Zadnjim naporom prihvatile je uzde. Neko je viknuo: „Ne boj se, hajde naprijed“. Kad im je prišla, pomogli su joj da siđe s konja. Tu su Gligo Mandić, Vlado Zečević — Prva dalmatinska; vidi dosta boraca iz Pete crnogorske. Da li su je pitali, da li im je odobrila, tek oni su odmah jednog konja metkom iz pištolja svalili na zemlju i počeli da deru. Drugog nije mogla dati. Ljutili su se. Vatre su planule. Njoj se činilo da konja svi deru. Kako skidaju kožu tako odmah dijele meso. Neko joj je donio vode, a Gligo parče pečene džigerice govoreći da je od teleta. Jela je, iako je znala da je od konja. Tek po završenom obroku su je pitali kako se spasla, a od njih je saznala kakva je situacija i što dalje namjeravaju. Vlada Zečević se malo raspoložio i šalio se pokazujući Gligu: „Ti, Ranka, sa dva konja, a mi svi skupa nijednog“. Dok se donosila odluka kojim pravcem treba da krenu, Ranka je zaspala privezavši pre toga konja za onu zdravu nogu. U snu je stalno osjećala da je konj trza i vuče negdje. Put u slobodu bio je otvoren, a njeni djevojački snovi, izgubljeni četrdesetprve, navirali su joj novom snagom koja je izbjegala iz svjetla nastupajuće pobjede.

Miloš M. RADOVIĆ

HILDINA SMRT

oga ranog jutra, 13 juna, borbe su počele na svim visovima, upravo već danima nijesu prestajale svuda oko Sutjeske i na Zelengori. Iscrpeni od strašnih napora i gladi, borci su jurišali na neprijateljske položaje, utvrđene na sve strane kao smrtonosni obruč oko naših jedinica.

Glavom naslonjenom na čvorove sparšenih žila jedne stare bukve, ležala je Hilda (Jelena), drugarica Marka Vučinića, teško ranjena još prije nekoliko dana. Bila je svjesna u kakvom se teškom položaju nalaze i borci i ranjenici. Odlučno i uporno osluškivala je borbu i pokušavala da se pridigne. Baš u tom momentu silazila je grupa boraca puteljkom koji se spuštao ka mjestu na kome se Hilda nalazila. U njoj je bio i Marko. Bili su i neki njegovi rođaci. Kad su došli do Hilde svi su stali. „Ne ostavite me živu, ovdje da me kolju Njemci i ustaše“, rekla je ona molećivim glašom. „Ubijte me, molim vas. Mučiće me, a ja sam već teško ranjena“. Tryda zategnuta lica ovih boraca zategla su se još jače, a oči su zasjale u suzi koju je srce pozajmljivalo, toplo, ljudsko srce. Hilda je ležala nepomična. Samo su se usne micale i ponavljale istu molbu — svakom redom. Situacija je bila mučna. Najzad se Marko izdvojio iz grupe i stao malo ustranu, bliјed kao krpa, kamena lica, pogнуте glave. Ostaviti svoju drugaricu teško ranjenu i bespomoćnu, a on da ide, to mu je bilo vrlo teško. Gledao je ranjenike kojih je bilo svuda okolo. To je dio bolnice. Četiri su se pridigla, ustala teškom mukom, i priključila se maloj koloni. Ranjeni su u grudi ili ruku. „Možda ćemo uspjeti da spasemo i još nekoliko ranjenih drugova“, tešio se Marko, „možda ću i Hildu spasti ako malo pričekamo“. Prišao

joj je i meko je pogladio po gustoj plavoj kosi. Prišapnuo joj je da će ostati kod nje. Ona se tome odlučno usprotivila i zamolila ga ponovo da je ubije i ide sa svojim drugovima što prije, jer Njemci već silaze niz padinu. Na te njene riječi, on se trže. Misli su navirale. Ceo život sa svojim bračnim drugom, — prvo poznanstvo... ljubav... zajednički dani borbe, ove velike koja još traje, — sve se zgušnulo u jedan trenutak, najteži trenutak njegovog života prolazio mu je kroz svijest... Ali i misao na njene muke ako ostane tu i padne u ruke fašistima, ustašama i četnicima. Ti neprijatelji su se primicali. Hilda je vapijući tražila da joj on oduzme život... I to se desilo tu... na Sutjesci. Prestalo je tako da kuca plemenito i veliko srce Hildino. Ali je izbegla i muke kojima su bili podvrgnuti zarobljeni ranjenici naše vojske na Sutjesci. Kolona je polako krenula dalje ka Sutjesci i dalje da bi se probila kroz obruč.

*

Marko je dvadeset dana kasnije ostao u Latičnu radi oporavka. Tu je nestao. Možda su ga na putu ubili četnici ili se sam ubio da i u smrti ostane vjeran svome vjernom drugu. Nikada se to nije utvrdilo.

J.

DOBRI DRUGOVI

anjen sam na Sutjesci 10 juna 1943 godine. U blizini nije bilo bolničarke da mi zavije tešku ranu. Rasparao sam svoju košulju, pa time i komadom šatorskog krila zavio nogu. Krv sam unekoliko zaustavio, ali se nisam mogao kretati. Jedva sam se nekako dovukao do jednog žbuna u kome sam ostao čitavih sedam dana, sve dok se vodila borba.

Kada sam se sedme noći počeo vući niz brdo ka rijeci, čuo sam govor ljudi koji su mi se približavali. Misleći da je neprijatelj i da će me zvijerski mučiti i ubiti, uzeo sam bombu koju sam nosio sa sobom, odvrnuo osigurač i čekao da vidim tko će mi prići. Međutim, pojavilo se pet naoružanih partizana — bili su iz neke krajiške jedinice. Kad su čuli da sam teško ranjen i da već sedam dana živim tako-reći bez hrane i vode, uzeli su moje šatorsko krilo, napravili nosila i ponijeli me.

Oko 5 sati popodne stigli smo u jedno selce sa nekoliko kućica. Ostavili su me u šumi i pošli da vide ko je u selu. Nije bilo никакve vojske, ali se osjećao ustaški i četnički uticaj — mnogi su bili u njihovim jedinicama. Pod samom šumom našli su jednog starca Hrvata koji je pristao da se izvjesno vrijeme brine o meni. Prenijeli su me u starčevu kućicu, gdje smo dobili i malo mlijeka.

Kada su drugovi htjeli da krenu dalje starac reče da zbog ustaša ne smijem dočekati dan u kući, već da me prenesu u jednu špilju u šumi gdje će me hraniti i njegovati nedjelju dana. Prenijeli su me u špilju sa vratima u kojoj me je stari zaključao i ja sam dobio jedan ključ. Starac im je dao riječ da se dok je on živ meni neće ništa desiti i uputio ih najkraćim

putem, preko Jezera, u rejon gdje se tada nalazila Deseta hercegovačka brigada.

U špilji sam ostao osam dana, a stari mi je redovno donosio mlijeka i po komadić kruha. Osjećao sam nepodnošljive bolove. Rana mi je jako zaudarala. Zamolio sam starca da me nekako po noći prebací do partizana. Ali mi je on rekao da se strpim još koji dan, pa ako partizani ne budu došli po mene, on će me nekako po noći otpremiti dokle bude mogao. Posljednje noći u špilju je došao starac sa svojom bakom i donio mi mlijeka, sira i pola kruha. Ostali su sve do ponoći, a kada su otišli ja sam zaspao.

Kroz san sam čuo pucnjavu. Mislio sam da je to neki naš partizan zalutao pa su ga neprijatelji primijetili i pucali. Čak sam jednog trenutka pretpostavljao da me je starac možda izdao, a naročito kada sam čuo korake kako se približavaju. Ubrzo me neki nepoznat glas pozva da otvorim. Rešio sam da vrata ne otvaram, a ako bude neprijatelj i silom prodre unutra — upotrebici bombu. Kada onaj na vratima ponovi: „Druže, otvori, mi smo onih pet drugova koji su te tu ostavili“. Otvorio sam. Međutim to nisu bili oni koji su me tu preneli već neki iz Desete hercegovačke brigade. Rekao sam im da me je starac hranio i čuvao kao svoje dijete, ali da osjećam velike bolove u nozi. Pronašli smo starca i kada su drugovi htjeli da mu zahvale što me je spasio, ponudivši mu nekoliko konja i nešto žita, on je odbio konje i zamolio da mu se samo vrati stado koje je bilo zaplijenjeno.

Krenuli smo ka Jezeru. Drugovi su me nosili na nosilima. Kod Jezera smo se odmorili sve dok nije stigla Deseta brigada. A zatim, oko 10 časova, pošli smo dalje kroz šumu i oko 4 časa poslije podne stigli na jednu livadu. Tu nas je dočekala hrana i ljekar koji me je previo. Zaspao sam. Kad su me probudili pokraj mene je bila pečena jagnjetina. Poslije toga odnijeli su me u bolnicu koja se nalazila u šumi. Ljekari su htjeli da mi otsijeku nogu, ali se ja nisam mogao s tim složiti. Zatim su me prebacili u drugu bolnicu u šumi, a iz nje u drvarsку bolnicu gdje sam ostao mjesec dana.

Petar DREKIĆ

NA SREĆU — BILI SU NAŠI

egdje na Pivskoj Planini naređeno je da se nepokretni ranjenici sklanjaju u pećine. Tu sam se i ja nalazila, sa bolesnim limfnim žljezdama. Naređenje da idem u pećinu primila sam sasvim mirno, jer nijesam bila svjesna nikakve opasnosti, a koliko se sjećam ni ostali koji su preneti u pećinu. Smatrali smo da je to momentano potrebno i da neće dugo trajati, vjerovatno dok prođe nalet Nijemaca, a poslije će nas opet drugovi povratiti. Naišla je Sofija Pekić i rekla da ja treba da idem sa ranjenicima koji su otišli naprijed. „To je naređenje“, dodala je. Kasnije sam saznala kako su prošli ranjenici koji su ostali u pećinama pivskog kanjona.

Jedne noći prešli smo Sutjesku i osvanuli u nekoj uvali u kojoj je bilo ranjenika i bolesnika. Cio dan se u blizini vodila borba. Pričalo se da smo sa svih strana opkoljeni. Ali među ranjenicima nije bilo panike. Govorilo se da su naši probili obruč i da ćemo se izvući. Predveče (12 ili 13 juna) formirana je od nas bolesnika i ranjenika kolona. U tom formiranju učestvovao je Stanko Martinović (medicinar, kasnije poginuo i proglašen za Narodnog heroja) koga sam te večeri vidjela posljednji put. Govorilo se da je pred nama Savo Burić i prenosila se komanda za pokret. U toku noći često smo morali da zastajemo zbog pucnjave Nijemaca. Pucali su nasumce „čisteći teren“. Tako se dogodilo da se do zore naša kolona rasturila. U zoru sam se našla sa dva druga. U blizini su bila još dva druga, čini mi se Pivljani. Željela sam da pođem s njima da bih se vratila u Crnu Goru, ali su oni brzo otišli i nijesam ih mogla stići. Nas troje smo krenuli oprezno uz brdo, jer su u blizini bili Nijemci.

Polako smo se primicali vrhu i predveče se sklonili u jednu pećinu. Tu smo prenoćili, iscrpeni, gladni i žedni.

Rano ujutro drugovi su me probudili i krenuli smo dalje, da pređemo na drugu stranu brda. Ja sam se jedva kretala i na jednom sam se našla sama. Nijesam mogla ni požuriti, niti zvati, jer bi me Nijemci čuli. U ovoj situaciji prva misao mi je bila da me ne uhvate živu, otkočila sam pištolj i pošla dalje. Taman sam prešla brdo, kad čujem korake. Brzo se zaklonim za jedan kamen . . . čujem korake . . . sve su bliži . . . Pretrnula sam od straha . . . Na sreću — bili su naši. Među njima je bila Dara Čokorilo iz Nikšića. Pošla sam s njom. Nijesmo prošli ni 50 metara a neko reče da je grupa velika (bilo nas je oko deset) pa nas neprijatelj može otkriti; stoga će bolje biti da potražimo zaklone i tu sačekamo mrak, a onda da se prikupimo i krenemo dalje. Tako smo i uradili. Ja sam se podvukla pod jednu oborenu bukvu. Bojeći se da opet ne ostanem sama, poslije kratkog vremena, izađem iz zaklona. Vjerovatno iz istih razloga i drugi počeše izlaziti. Tako se opet prikupismo i krenusmo, spuštajući se polako niz brdo, u suprotnom pravcu od onoga otkuda su oni došli. Bili smo svi gladni i žedni. Ja već nekoliko dana nijesam ništa jela, a tri dana nijesam ni kapi vode okusila. Naišli smo na jednog konja, koji je mirno pašao po livadici pa, iako smo pomisljali da bismo ga mogli ubiti i spremiti za jelo, odustali smo od toga i pošli dalje. Spuštajući se još niže ugledasmo potok. Tu smo se napili vode. Malo dalje, u nekom šiblju, naiđosmo na 4—5 naših drugova. Među njima je bio pop Golović iz Nikšića. Smjestili smo se u neko žbunje i tu ostali dva dana, bez hrane i ičega drugog sem vode s potoka. Nedaleko od nas Nijemci, ustaše i četnici vodili su konje na pojilo i vraćali se natrag. Plašili smo se da nas ne otkriju, pogotovu što je pop Golović mnogo kašljao, mada je prigušivao kašalj kaputom i čebetom.

Trećega dana je vladala mrtva tišina, niko nije prolazio. Pomislili smo da su Nijemci otišli, pa se osmijelisemo i izađosmo iz šiblja. Među nama je bio jedan Pivljanin te, računajući da on poznaće teren, krenemo s njim prema Pivi (pop Golović nije htio s nama već je pošao sam). Išli smo niz neke litice, nekim nepruhodnim terenom, kuda ni koza ne bi mogla proći. U jednom momentu ja sam se okliznula i otkotrljala nizbrdo. Zau stavila sam se kod jednog drveta. Drugovi su pritrčali i podigli me. Pošli smo dalje.

Poslije dva-tri dana našli smo se prema selu Vrbnici. Tako umjesto da se približavamo Crnoj Gori, kako smo mislili, mi smo se od nje udaljavali. Bilo je predveče, sunce još nije zašlo. U selu se čula galama. Bilo je jasno da tamо ima vojske, ali nijesmo znali čija je. Sklonili smo se u šumu. Najednom čujemo

da neko u selu zove neku drugaricu. Sjdosmo. Tamo zatekosmo dijelove neke dalmatinske jedinice koja se spremala za pokret. Vidjeći nas iscrpene dali su nam komad konjskog mesa i otišli. Mi smo nabrali nekog zelja, našli u selu malo brašna i sa onim mesom skuvali gustu kašu; kašu smo pojeli, a meso ostavili za put. Bio je osmi dan kako nijesam ništa jela.

Sjutradan ujutru krenuli smo prema Crnoj Gori. Prošli smo kroz selo Izgori predveče. U selu Stabna prilično sam zaostala iza naše kolone. Najednom vidim ide mi u susret visok, crn, naizgled strašan čovjek i pred njim konj. Pomislila sam da je neki zaostao četnik ili ustaša i da će me ubiti. Najednom čujem: „Zdravo drugarice“. Bio je to pozdrav seljaka čije su selo neprijatelji popalili i pobili veliki broj stanovništva — staraca, žena, djece. Taj pozdrav, u takvoj situaciji, duboko me je dirnuo i nikad ga neću zaboraviti.

Malo dalje naišli smo na jednu grupu naših. Među njima je bila Mileva Lajović. Mi smo htjeli da im se priključimo. Međutim, Mileva je predložila, a s njom se većina složila, da se podijelimo na manje grupice i da tako idemo dalje, jer ćemo lakše doći do hrane. Bila sam najslabija pa sam zamolila Daru Čokorilo da me ne ostavlja. I zbilja nije me ostavila. Dalje smo pošli zajedno, a sa nama i jedan drug.

Kasnije sam čula da su u Pivi ubijeni i opljačkani Mileva Lajović i student medicine Vukmirović koji se sa Sutjeske vraćao u našoj grupi.

Od pivskih seljaka saznali smo da je tuda prošao jedan naš bataljon sa Ivanom Milutinovićem, Blažom Jovanovićem, Veljkom Zekovićem i drugima. To saznanje nas je obradovalo, a meni pomoglo da se i dalje krećem. Došli smo u Goliju i tamo našli pomenuti bataljon. Ja sam bila potpuno iscrpena, te su me drugovi smjestili kod Đurđa Vujičića, našeg simpatizera, u s. Srijede (kod Nikšića), a poslije 10 dana došla je Vjera Kovačević sa jednim drugom i odvela me u Nikšički bataljon.

Milica ZEKOVIĆ

NIJE SE DVOUMILA

ilo je to devetog dana poslije proboga na Sutjesci, u sunčanom i toplom junu 1943 godine. Hiljade ljudi, mlađih i starih, do prije devet dana boraca s puškom u ruci ili teških bolesnika i ranjenika, ležale su zajedno na bojištu. Isto onako kao što su zajedno pobjeđivali, pod najtežim okolnostima u ovom vijeku, bili su tu zajedno pripadnici srpskih, crnogorskih, bosanskih, dalmatinskih i drugih jedinica. Gladni i bosi došli su na Sutjesku da bi i tu izišli kao pobjednici. Bilo je među njima onih koji su pokošeni u prvom naletu 13. juna, bilo je i onih koje je neprijatelj zarobio kao ranjenike i pobio istog ili sljedećeg dana, a bilo je i ranjenih i nepokretnih koji su sami sebi oduzimali život da ne bi živi pali u ruke neprijatelju.

Tog devetog dana ležao je tu, kraj Sutjeske, i teško ranjeni partizanski komesar. Bio je u nesvijesti. Dok su fašistički vojnici praznili pištolje na one koji su pokazivali znake života, on je slučajem zaobiđen. Ležao je bespomoćno, ne dajući znake života. Njegovi drugovi, misleći da je mrtav, ponijeli su njegov pištolj i čuturicu kao uspomenu. Niko nije ni pomislio da on nije mrtav. Prekrili su ga šatorskim krilom, i to je bilo sve što su mogli tada da urade. Ali, igra sudsbine htjela je da odoli teškim ranama. Kad se osvijestio video je da je sam među palim drugovima koji su ležali oko njega. Bio je obuzet samo jednom željom — da naiđe bilo ko i da mu prekrati muke. Naišao je tuda prvo jedan partizan koji je i sam bio u izuzetno teškoj situaciji. Sklonio se na drugoj obali Sutjeske i nekoliko dana donosio mu noću po malo vode.

Devet dana trajale su njegove muke. Devetog dana, potpuno slomljen i iscrpen, kada je mislio da će tu ostati zauvijek, naišla je Ika Perović, omladinski rukovodilac jednog bataljona Pete brigade. I sama bolesna i iznemogla od umora, vraćala se sa ranjenom Jagodom Bogićević u pravcu Hercegovine i Crne Gore. Put ih je vodio preko bojišta. Nije to više bila ona ranija Ika, nasmijana i vesela, kojom se ponosio cijeli bataljon. Marševi, juriši, glad, umor, mrtvi drugovi i rastanak sa ocem koji je zauvijek ostao na tom bojištu, učinili su svoje. Ika je bila samo živa sjenka, ali sa nekom čudnom snagom koja ju je tjerala da ide naprijed između izmiješanih mrtvih partizana i Nijemaca. Išla je užasima vojišta bez nade da će naići na svog mrtvog oca da ga sahrani i posljednji put se sa njim oprosti. Odjednom se trgla... za momenat pomisli da joj se pričinjava... Nije mogla da vjeruje da je moguće da teško ranjeni borac i poslije deset dana još daje znake života. Ipak, nije joj se pričinilo. Bila je to stvarnost. Nekoliko metara od jednog gotovo presušenog potocića jedan teško ranjeni borac još je davao otpor smrti i vodio borbu za život. Prišla mu je. Bila je iznenadena: u njemu je prepoznala četnog komesara. Nije se dvoumila. Pažeći da mu ne povrijedi rane, pomogla mu je svojim slabačkim rukama da preko mrtvih dođe do rijeke i napije se vode. Oprala mu je i previla rane i, kad mu je povratila vjeru u život, počela ga njegovati.

Neshvatljivo je to čak i za surove ratne dane, ali je istina — Ika Perović, djevojka-borac, vukla je teškog ranjenika od bukve do bukve, od izvora do izvora, dok nijesu poslije nekoliko dana stigli blizu sela Izgori. Dalje se nije moglo. I teški ranjenik, i sama Ika, i u ruku ranjena partizanka Jagoda, o kojoj se takođe brinula, bili su na izmaku snaga. Ika se oprezno približila mlinarevoj kući i tek kada se uvjерila da je mlinar dobar čovjek zatražila je pomoć od njega. Ranjenik je smješten u skrovitu pećinu gdje se Ika, uz pomoć mlinara Gligora i njegove žene, starala o njemu. Dani su sporo prolazili. Svud naoko četnici su kao hijene tragali za ranjenim partizanima, ubijali ih i pljačkali. Život je stalno visio o koncu ovoj iznemogloj partizanskoj grupi, prepustenoj samoj sebi, bez ikakve zaštite. Ali, grupa se nije predavala sudbini — nastavila je da se bori za život.

Iki se tih dana bila ukazala mogućnost da se pridruži jednoj partizanskoj grupi koja je tuda prolazila. Međutim, prezirući opasnost ona je ostala uz ranjenog druga i nastavila da ga njegüje. Jednog dana krenula je na put prema jedinici. Istrajala je, pobijedila sve opasnosti i teškoće i pomogla ranjenom drugu da dođe do prvih partizanskih jedinica.

Luka VUČINIĆ

OD USTIKOLINE DO ROMANIJE

io sam težak ranjenik — rājen sam u glavu i grudi — ali sam imao zdrave noge i desnu ruku. Jednog dana odlučih da na svoju odgovornost napustim bolnicu. Krenuo sam u svoju 3 četu 6 bataljon Prve proleterske brigade, radostan što će se opet naći sa svojim dobro poznatim drugovima.

Poslije izvjesnog vremena bataljon je stigao na lijevu obalu Drine kod Ustikoline. Mutna i nabujala rijeka potsetila me na moje rodno mjesto Goražde. Takvu sam je i tamo gledao svakog proljeća. Na desnoj obali bili su četnici. Noću su često otvarali vatru bez određenog cilja, vjerovatno iz straha. Mi smo tajno pripremali građu za splavove da bismo prešli Drinu.

U svim četama su održani sastanci na kojima su borcima davana detaljna uputstva o načinu prelaska Drine. Javili su se i dobrovoljci koji će se prvi otisnuti na splavovima, dočepati se druge obale, zasuti neprijatelja bombama i mitraljeskom vatrom i obrazovati mostobran za obezbeđenje prelaska ostalih. Javila se cijela moja četa, ali su izabrani samo najsnažniji. Komandir i komesar se nasmijaše. Komandir reče „Neće valjda cijela četa u bombaše, imamo mi i drugih zadataka koje nam je postavio Štab bataljona. Iz naše čete treba da se javi samo nekoliko bombaša koji će se javiti Žiči Živiću u Štab bataljona, pošto je on vođa udarne grupe puškomitrailjezaca i bombaša našeg bataljona, koji će prvi na splavovima poći preko Drine“. Na to svi povikaše: „Ja će, ja će...“ I ja sam se javio. Ali mi komesar dobaci: „Šta, i ti bi sa Žićom preko Drine? Sa tim belim zavojem oko glave, otkrio bi cijelu grupu i splav prije nego što dođu na drugu obalu“.

Četna konferencija se završila predajom ručnih bombi komandiru čete za one koji će prvi preko Drine.

Iste noći forsirana je Drina. Od povezanih splavova napravljen je neki most, preko koga su prebačeni i konji pod tovarom.

Dok smo prelazili bila je magla. Čujemo motore izviđačkih aviona „Pikatela“, koji su bili naši stalni pratioci. Nisu nas otkrili. Sa visova iznad sela Cvilina Talijani su tukli minobacačima i topovima Ustikolinu i naš prelaz, ali nepreciznom vatrom.

Pred noć je došao Timotije Kusmuk, kurir bataljona, sa naređenjem komandantu bataljona Milanu Šarcu da napustimo položaj prema selu Zupčićima i da odmah dođemo u sastav bataljona. U četi nije bilo Žikice. Doznali smo da je teško ranjen u nogu i da se nalazi u bolnici. Za sekretara skojevskog aktiva naše 3 čete izabran je Duca Dujić.

Napadali smo na talijansko-četničku grupu na putu Kapak — Ivsar — Čajniče. Borba se razbuktavala. Noć je bila hladna, bez mjesecine, ali ipak toliko vidna da smo se puzeći približavali neprijatelju, zauzimajući deo po deo položaja. U toku noći neprijatelj je pružao otpor, a sutradan se povukao ka Ivsaru. Gonili smo ga energično.

Sljedeće noći 11/12 aprila opkolili smo neprijatelja u logoru na Ivsaru i naneli mu teške gubitke u ljudstvu, materijalu i tovarnim grlima. Njegovi protivnapadi, i pored jake artiljeriske vatre i ručnih bombi, nisu uspjeli.

Cetnici su se još ranije izgubili, dok se talijanska komora, sa većim brojem mazgi, našla u bezizlaznoj situaciji. Došli smo do bogatog plijena u oružju, hrani i raznom materijalu. Za sakupljanje plijena bio je određen naš 6-ti bataljon. Pored velikih količina municije, bombi, pušaka, mitraljeza (puškomitraljeza), zaplijenjena su i sva teška oruđa (minobacači i brdski topovi) uništene talijanske jedinice na Ivsaru (oko dva bataljona iz divizije „Taurinense“). Na sve strane šatorska krila, čebad, zelene pelerine i drugo. Nailazili smo na pune rančeve koje su talijanski vojnici bežeći pobacali. U njima je bilo vrednih i bezvrednih sitnica. Preplašene mazge se razbežale po šumi tako da smo ih teško hvatali.

Dobio sam visoku temperaturu i jaku nesvesticu, te me je bolničarka Ruža prebacila u divizisku bolnicu Prve proleterske divizije u selu Guvnu. Upravnik bolnice bila je dr Julka Mešterović. Tada sam prebolovao teško zapaljene pluća. Poslije ovog nisam znao gdje su mi četa i bataljon. Kasnije sam doznao da je Prva proleterska divizija negdje u rejonu Pljevalja. Sljedeće noći u samo svanuće naša bolnica je stigla u selo Meljak ispod planine Ljubišnje. Dok smo se u toku noći

primicali ovom selu stalno su treperili farovi vozila na komunikaciji Pljevlja — Čajniče. Povremeno se čula puščana vatra sa brda i topovski plotuni iz Pljevalja.

Osvanuo je prvi maj. Lijep, sunčan dan. Među ranjenicima i bolesnicima ove proleterske bolnice neka posebna radost i živost. Došao je i Fića, politički komesar Prve proleterske divizije. Poslije pozdrava i kraćeg govora o Prvom maju, našoj borbi i daljoj perspektivi, pozvao je nas koji smo već skoro prezdravili da se izdvojimo. Od nas je odabro najsnažnije i reče da ulaze u sastav novog artiljeriskog diviziona Prve proleterske divizije koji se formira od oruđa zaplijenjenih u posljednjim borbama. I ja sam stao u stroj sa zavojem oko glave. Fića me pogleda, pa reče: „Ti podi sa mnom“.

Tako sam po drugi put napustio bolnicu (ovog puta Prve proleterske divizije, a prije Centralnu bolnicu) i našao se u vodu za vezu Prateće čete¹ Štaba Prve proleterske divizije. Vod su sačinjavali telefonisti, kuriri i telegrafisti sa radiostanicom. Ljubo Milošević, Mato Leon, Nikola Koranović, Jovo Atlagić, ja i još neki, čijih se imena ne sećam, određeni smo za veziste. Čim smo stigli u Štab divizije, koji se tada nalazio u jednoj šumi kod sela Meljaka podijeljen nam je bogat ručak od namirnica zaplijenjenih od italijana u Čajniču. Kako sam u ovoj sredini bio najmlađi proletar, a usto ranjen, svi su mi pomagali u radu, naročito Mićo Mitrović. Nada Marković, koja je bila referent saniteta 6 bataljona kad sam prvi put ranjen, sada je takođe bila u Pratećoj četi i uredno mi previjala ranu na glavi.

Čim je pao mrak, štab je nastavio pokret i u zoru stigao u selo Šakoviće. Sjutradan smo se prebacili u selo Trešnjicu. Tu smo uspostavili žičnu vezu sa brigadama, ali je ona slabo korišćena, zbog premještanja štabova brigada u toku borbe koja je bila veoma oštra i dinamična. Načelnik štaba divizije Vaso Jovanović koristio se više kuririma nego telefonom. I sa artiljerijom je imao telefonsku vezu koja je nešto bolje funkcionala, ali ne i uvek.

Uslijed napada jačih snaga neprijatelja na pravcu, Foča — Čalebić upućene su na taj pravac i jedinice Prve proleterske divizije. Poslije danonoćnog marša od sela Tešnjice stigli

¹ Prateća četa Prve proleterske divizije bila je sastava: komandir čete Božović, zamjenik komandira Rade Trifunović, komesar Fića Filipović (Igmanac), zamjenik komesara čete Nada Marković. Prvi vod sačinjavala je straža za lično obezbeđenje štaba divizije, 2-gi vod za vezu i 3-ći vod kurira. U vodu za vezu bili su: komandir Mile Droca, vodni delegat Milisav Koljenčić, 1-vo odeljenje telefonista (žična sredstva veze) komandir Jovan Golubović, 2-ko odeljenje stalni kuriri pri štabu divizije-komandir Sićo Rovčanin, 3-će odeljenje radiostanica telegrafista Nikosav Stipišić, šifrant Vlado „Drndalo“, dva konjovoca i jedan, Mišo Donon, za punjenje akumulatora.

smo negdje 22 maja u rejon Čelebića. Iako smo imali izvjesnih zaliha hrana se uslijed nepredviđenog pokreta nije mogla spremati. Nijesmo obraćali naročitu pažnju ni na neprijateljske avione koji su kružili iznad prostorije po kojoj smo se kretali. Štab divizije sa Pratećom četom činio je vrlo kratke zastanke, samo toliko da bi radiotelegrafista Niksov Stipišić preko radio-stanice predao ili primio depešu. Dok je šifrant Vlado „Drndalo“ šifrovao i dešifrovao depeše i nosio ih Nikosavu, a Nikosav njemu, malo dalje na ivici šume, na kamenu pored komandanta divizije Koče, sjedela je daktilografska Ljubica i držeću malu pisaču mašinu na krilu pisala ono što joj je Koča diktirao.

U rejonu Čelebića došlo je do veoma oštре susretne borbe između tek pristiglih dijelova Prve proleterske brigade i neprijatelja koji je izbjiao na kose iznad ovog sela. Naši su uspjeli da neprijatelja potisnu u pravcu Foče, preduvezvi energično gonjenje preko pošumljenih kosa i jaruga.

Mi vezisti krenuli smo odmah za štabovima brigade s kotonom telefonskog kabla. Imali smo tanki konjički kabl, nje-maćke induktorske aparate i talijanske telefonske centrale od deset brojeva. Vezu smo postavili do Štaba Prve proleterske brigade, gdje smo na centrali našli vodnika voda za vezu Nikolju Jončića, koji je takođe bio povezao Štab brigade sa svim bataljonima. Bio sam pridodat Dragu Bučevcu i Nikoli Koranoviću. Na komandnom mestu divizije ostali su komandir voda Mile Droca i komandir odeljenja za vezu Jovo Golubović s Ljubom Miloševićem kao dežurnim telefonistom na centrali.

Predveče je bila naročito jaka topovska i minobacačka vatра, koja nam je svaki čas kidala žicu. Nas trojica smo stalno naizmenice obilazili liniju prema centrali divizije da bismo spojili dijelove prekinute uslijed eksplozija mina i granata. Onima koji su kontrolisali linije ka štabovima bataljona bilo je još teže, jer su to činili pod neprijateljskom vatrom. Usto su se bataljoni stalno pomerali u toku borbe, a traženo je da se telefonske veze održe po svaku cijenu.

Kada sam jednom po mraku pošao od centrale Prve proleterske brigade prema centrali divizije, propuštajući žicu kroz ruku, našao sam se pod jakom minobacačkom i artiljeriskom vatrom i rafalima njemačkih „šaraca“. Najzad sam našao kraj prekinute žice na oko kilometar i po od Štaba Prve proleterske brigade. Noć je bila mračna te nisam uspio da pronađem i drugi kraj. Nije uspio da ga nađe ni Nikola Koranović koji je išao za mnom. To nije pošlo za rukom ni našem trećem drugu Dragu Bučevcu. Vrteli smo se u krug sve dok nije stigao Ljubo Milošević koji je bio dežurni na centrali Štaba divizije i psujući privezao prekinute krajeve.

Negdje oko 28 maja naređeno je da pređemo Taru preko visećeg mosta kod Uzlupa koji su naši inženjeri podigli pomoću dva čelična užeta. Mogli smo se povući tek kada smo pokupili telefonske linije. Most se klatio te smo morali obazrivo da prevodimo naša dva konja natovarena centralom, telefonskim aparatima, kablom i jednim džakčićem sa nekoliko kilograma makarona zaplijenjenih kod Ivsara.

Inžinjeri su nas požurivali da što prije pređemo govoreći da samo što nije eksplodirao dinamit koji će ga srušiti.

Pored nas prolazili su neki dijelovi Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade. Poslije prelaska Tare produžili smo ka sastavu Tare i Pive, putem kojim su prošle mnoge naše jedinice. Pred svanuće stigli smo na Šćepan Polje. Dok smo se primicali mostu preko Pive već je počelo da svijeće. Preko visećeg mosta stalno su prelazile jedinice i komora. Njemci su tukli okolinu artiljerijom i minobacačima. Granate su padale sa obe strane rijeke. Zgusnuti u koloni čekali smo da pređemo. Jedna granata tresnu pod sam most i diže ga u vazduh sa borcima koji su se našli na njemu ili u neposrednoj blizini. Raskomadana tijela letela su na sve strane.

Most je srušen, a moralo se preći na drugu obalu Pive. Da bi se zaštitili od direktnе neprijateljske vatre, produžili smo uz desnu obalu rijeke zajedno sa svima onim jedinicama koje su se tu našle. U Pratećoj četi imali smo dva gumenih čamca, koje smo zaplijenili za vrijeme borbi na Ivsaru. Konje bez tovara i opreme nagonili smo preko rijeke da plivaju, dok su ih drugovi iz čamaca držali za povodnik. Životinje su teško ulazile u hladnu i brzu rijeku. Ako bi se kojoj smakao ular, jadna životinja bi plivala dugo niz vodu, boreći se sa jakim talasima. Na suprotnoj strani bi se stresala drhteći od zamora, straha i zime. Mi vezisti smo pomoću gumenih čamaca prebacili naš materijal za vezu i samare našeg Dorata i Belca. Konji su pod galjom i batinama prvi zagazili u rijeku.

Gumene čamce prvo su tjerali Mile Droca, Mate Leon (Dalmatinac, dobar plivač), Jovan Golubović i Mićo Mitrović. Pošto su prebacili telefonski materijal prešli smo Drago Bučevac i ja, oba sa po jednim samarom u čamcu, jer smo dobili zadatku da što prije pohvatamo konje i natovarimo telefonski materijal. Kako je brza matica zanosila čamce i usporavala prevoženje prevučen je dvostruki telefonski kabl koji smo imali u našoj opremi i privezan na jednoj i drugoj obali rijeke. Držeći se za kabl prebacivanje je išlo mnogo brže i sigurnije, ali još uvijek sporo za sve one koji su željeli da pređu. Dok smo Bučevac i ja pohvatili, opremili i potovarali konje već je prešla rijeku cijela naša Prateća četa.

Neprijatelj je tukao artiljerijom i rejon gdje se vršilo prevoženje gumenim čamcima, ali prelazak nije ometan, jer nas je štitio kanjon rijeke. Tu je i velika šuma koja nas štiti od pogleda sa zemlje i iz vazduha, te naša četa nije imala gubitaka.

Gore iznad nas na platou Vučeva na koji treba da se popnemo vodi se borba sa njemačkim dijelovima. Penjanje uz liticu bilo je veoma naporno. Išli smo skoro cio dan — stopu po stopu. Usput se pronese glas da je stigla engleska vojna misija.

Teren kojim smo se kretali bio je pokriven mladom bukovom šumom. Naročito su ga teško savlađivali naši tovarni konji. U našoj četi imali smo jednu mazgu koju je s mukom vodio — Galonja i to bez tovara — radiostanicu su drugovi nosili na leđima. Usput nailazimo na tifusare zavijene u ostatke čebeta ili šatorskog krila kako naslonjeni na kamen ili drvo sede nepomično. Na prvi pogled izgleda da su seli samo da se odmore, ali kada im priđemo vidimo da su mrtvi. Ne znam da li sam tada i sam bio u agoniji, ali ču se uvijek sjećati takvih slika. To me je nagonilo da se čvršće uhvatim ze rep Doratu, koji se i sam teško kretao. Nastavili smo preko Vučeva. Negdje noću 4/5 juna Štab Prve proleterske divizije izbio je na Dragoš Sedlo. Tu su bile i neke brigade ove divizije. Na Borovnu i Košuru rasplamsala se žestoka borba. I naša artiljerija je bila veoma aktivna. Tukla je Borovno i Košur.

Produžili smo niz Perućicu ka Suhi i kanjonu Sutjeske. Kako je osvajao dan magla se sve više dizala. Sutjesku smo prešli negdje oko podne preko nekog mosta nizvodno. Dok se izdužena kolona kretala lijevom obalom rijeke nadlijeteo je neprijateljski izviđački avion i počeo mitraljirati.

Bio je lijep sunčan dan. Negdje ispred Kazana smo zastali. Susreli smo se sa nekim drugovima iz Druge proleterske divizije. Gojko Krezović nam je pričao o teškim borbama na Košuru. Žalio se na glad, ali i mi smo već gladovali, te mu i pored najbolje volje nismo mogli ništa pružiti. Naiđe i Steva Elet, terenac iz Goražda, te je nas iz Goražda ukratko upoznao sa stanjem na tom terenu. Dok smo još razgovarali, od Vučeva je nadlijetao talas „Štuka“ i zasuo kolonu bombama. Nešto dalje od nas je nastao jauk. Parčad bombi, kamenja, zemlje, ljudskog i konjskog mesa zasulo je one u blizini mesta eksplozije. Dohvatili smo se kamenih zaklona i uvala. Avioni su nadlitali i bombardovali cijelo popodne, ali bez većih rezultata. Naša četa nije uopšte imala gubitaka od bombardovanja.

Jednog momenta duž kolone se prenese: „Drug Koča da dođe na čelo...“ Zatim nova komanda: „Stroga tišina. Neprijatelj je pred nama...“

Osvanuli smo kod Krekova ispod Košura. Prema Košuru se vide naše borbene linije. Kada smo izbili na jedan močvaran proplanak neprijatelj nas je zasuo minobacačkom vatrom. Na sreću zbog mekog zemljišta malo je mina eksplodiralo, te smo uspjeli da se bez gubitaka prebacimo u mrtav ugao. Teško je bilo voditi računa o konju, tovaru i sebi. Oni pozadi nas počeše takođe da pretrčavaju. U koloni se stvorio nered. Neki konji bez konjovodaca počeše da se okreću u krug, te se stvorio još veći metež i usporilo prebacivanja preko brisanog prostora. Ipak smo prošli bez većih gubitaka.

U našoj četi niko nije bio ranjen. Zaustavili smo se u jednom šumarku i čekali dok Nikosav preda depeše Vrhovnom štabu i Trećoj diviziji. S Vrhovnim štabom uhvatili smo vezu, ali ne i sa Trećom divizijom. Nije se javljala. Mi u Pratećoj četi smo pretpostavljali da je ova divizija sa Centralnom bolnicom u pokretu. Jedinice ispred nas prebacivale su se preko Milinklade i spuštale u dolinu Hrčavke. I mi smo nastavili van staze kroz šumu da bišmo izbjegli neprijateljsku vatru sa Košura. Bilo je teških uspona i spuštanja.

Cijelog dana nadlijetala nas je i bombardovala neprijateljska avijacija. Od boraca moga matičnog 6-og bataljona čuo sam da je poginuo i njegov komandant Milan Šarac. Ta vijest mi je teško pala. Znao sam ga još iz Romanijskog partizanskog odreda u kome je bio komandir čete. Poginuli su ili teško ranjeni i još neki drugovi iz 6-og bataljona.

U prvi mrak, mislim 7/8 juna, spustili smo se u dolinu Hrčavke.

Cijele noći i u toku prvih jutarnjih časova peli smo se stazom uz Debelu Ravan. Gladni smo i već priviknuti na konjsko meso. Usput smo naišli na nekoliko napuštenih konja koji su nam dobrodošli za ishranu. Pomogla nam je i srijemuša, koje je bilo dovoljno, naročito za naše čelne jedinice.

Na Lučkim Kolibama komandir voda skida sa moga konja vrećicu sa makaronama i spušta je na zemlju. Mi gutamo očima jedva čekajući da je odreši. Sem nešto kuvana mesa koje smo dobili još pod Maglićem, obroci su nam se sveli samo na srijemušu i parče mršave konjetine. Glad je bila jača od straha od neprijatelja. Čini mi se da bi mnogi od nas pošli na njemačke cevi samo da se dočepaju hrane.

Poslije Vučeva telefonski materijal smo slabo upotrebljavali. Vezu smo održavali uglavnom kuririma. Održali smo sastanak našeg telefonskog odeljenja na kome nam je naređeno da se, sem telefonske centrale, telefona i kabla, od svega ostalog rasteretimo. Čak nam je naređeno da konje ne smemo opterećivati nikakvom ličnom opremom. To nam nije palo teško — torbice su nam bile prazne. Kada je došao red na makarone,

palo je različitih predloga — da se podijele celoj četi, da se podijele samo ljudstvu našeg odeljenja, da se dalje nose, pa čak i takav da se ta mala količina baci, kada već nema ni dobar zalogaj za svakog u četi. Najzad je usvojen predlog delegata voda Milana Nastića da se to malo makarona podijeli vodu za vezu. Svi smo se jednoglasno složili. Na to je komandir voda naredio: „Druže Mićo, dijeli makarone“. Mićo „intendant“ išao je s vrećicom pored nas i davao nam po jednu šaku. Posljednji su dobili komandir odeljenja, komandir voda i vodni delegat. Ostala je još jedna pregršt te je „intendant“ i to podijelio na ravne dijelove. Kako je ko primio jeo ih je onako nekuvane.

Tu na Lučkim Kolibama zadržali smo se još neko vrijeme da bismo uspostavili radiovezu sa drugim jedinicama. Vatre nismo smeli ložiti. Bio je vedar dan, a neprijateljska avijacija aktivna. Zastoj smo koristili i da napasemo iscrpene konje.

Cijela četa je bila bliže putu sa rasporedom radiostanica, zatim malo dublje prema potoku mi vezisti, a još dalje Radni vod. Pozvaše i nas dvojicu da pomognemo u kuhinji. Idući prema mjestu gdje je bio smješten radni vod, primjetismo na dva mesta dim od vatre koju su kuriri, i pored zabrane, bili naložili. Toga trenutka odnekud nadletješe avioni i sručiše bombe. Bljesak, dim, parčad bombi, lomljava drveća, tresak, i kod kazana i gore gdje su ostali naš Prvi i Drugi vod. I nas dvojica osjetisemo vazdušni udar od eksplozije... Ja skočih i potrčah prema potoku, gdje je bila kuhinja. Tamo više nije bilo ni kazana, ni vatri, ni kuvara... Samo pustoš posle eksplozije. Na jednom drvetu spazih čovječiju ruku. To je bilo sve što sam mogao da vidim između dva napada aviona. Ubrzo nadletje novi talas. Bombe prasnuše na sve strane. Bacih se u rupu, gdje je prije toga bila naložena vatra. Ponovo bljesak, dim, eksplozija, zemlja, granje...

Gotovo cio ostatak dana Zelengoru su tresle bombe i bruhanje aviona... Ostao sam u rupi sahranjene kuhinje. Tek pred noć prikupili smo se na ivici šume kod Lučkih Koliba, gdje je formirana kolona naše čete. Svi smo bili na okupu, sem kuvara koji su zajedno sa konjima i kazanima bili žrtve današnjeg bombardovanja. Krenuli smo ka Vrbničkim Kolibama, odakle se čula borba. Tamo je Kragujevački bataljon Prve proleterske jurišao i odbijao neprijateljske juriše na pravcu našeg proboga.

Na Vrbničkim Kolibama saopšteno nam je da je naređeno da se baci sve sem pešadijskog naoružanja i najpotrebnije opreme. Mi smo zadržali radiostanicu i nešto telefonskog materijala, raspoređenog na tri tovarna konja. Nas telefoniste rasporediše pozadi konja sa zadatkom da, ako neki konj bude onesposobljen, odmah prihvativimo radiostanicu i akumulatore

i dalje ih nosimo na leđima. Ostali konji Prateće čete su bez tovara, čuvali smo ih kao rezervnu hranu.

Išli smo cijele noći, a u zoru smo se našli u jednoj stoljetnoj šumi, slično onoj na Ivsaru i u Perućici. Tu su i štab divizije sa Kočom i Fićom, zatim dijelovi štaba Prve proleterske brigade sa nekim svojim bataljonima kao i neke druge jedinice. Rekoše da jedinicama ispred nas pretstoji napad na Balinovac i da će posle toga ići lakše.

I svi borci naše čete koji nisu bili zauzeti oko konja držali su oružje na „gotovos“, spremni da se bace na neprijatelja za koga smo znali da je tu na domaku bombi. Neprijatelj nas je primijetio i osuo mitraljeskom vatrom. Naši odgovoriše bom-bama, a zatim jurnuše. Neprijatelj je ubrzo bio odbačen ili uništen.

Kada smo prilazili Balinovcu neprijatelj sa Bavana i desno sa jedne stijene počeo da nas šiba mitraljeskom vatrom. Mi smo sa konjima pod tovarom bili pozadi i na jednom manjem proplanku našli se pod vatrom. Mislio sam da će morati da prihvatom akumulator na led. Međutim, neka od naših jedinica ubrzo učutka ove neprijateljske mitraljeze. Dok smo mi grabili naprijed desno i lijevo od pravca našeg probroja još se vodila borba. Prešli smo i šumsku prugu. Pred noć, poslije bombardovanja naše kolone, naša četa se zaustavila u šumi. Tu smo primili po parče hleba i salame od plijena iz njemačke komore koja je bila pošla da nahrani „branioce“ Balinovca. Za to vrijeme Nikosav je uspostavio radiovezu sa Vrhovnim štabom. A zatim smo nastivili marš koji je trajao cijele noći 10/11 juna. Mi borci nismo tada znali gdje se nalazimo ni kuda idemo. U ovoj mračnoj noći usrijed guste šume važno je bilo ići naprijed ne prekidajući kolonu. S vremenom na vrijeme duž kolone čulo se: „Pazi na vezu... Prekinuta veza... Čelo stoj!“ Išli smo kao da su nam zavezane oči. Kolona se često kidala zbog čega smo često zastajali, a to je još više usporavalo ionako sporo kretanje. Dešavalо se da drugovi idu gotovo spavajući. Trgnu se tek kada nalete na onog ispred sebe ili zapnu za neku granu, kamen, žilu, busen i slično.

U cik zore našli smo se pored nekih koliba-brvnara. Bile su na jednom brežuljku bez šume, a oko njih velika trava. Pred svanuće bilo je nešto hladnije.

Osvanuo je lijep i sunčan dan, bez ijednog oblaka. Naša Prateća četa zatekla se uz same kolibe. Počeli smo da beremo travu „kisjelicu“. Bilo je dosta i kopriva, ali nismo imali kazana da bi ih skuvali.

Na sastanku u jednoj dolini sa visokim jelama prikupila se po vodovima cela naša četa. Bio je prisutan i komesar divizije Fića. Trebalo je detaljnije pretresti rad i držanje čete

i pojedinaca u toku dotadašnjih borbi. Očekivalo se da će diskusija biti plodnija, ali smo se mi borci ustezali više nego što je to bio slučaj na ranijim i kasnijim sastancima. Meni se čini da smo svi donekle krivi za tešku sudbinu kuvara i kuhinje na Lučkim Kolibama. Izginuli su spremajući hranu za sve nas. Međutim, na ovom sastanku o tome nisam diskutovao. Govorili su samo komesar divizije Fića, zatim komesar čete Filip Filipović „Igmanac“, zamjenik komesara Nada Marković i komandir čete Božo Božović. Bilo je riječi o dotadašnjim borbama i novim zadacima.

Poslije konferencije pošli smo po vodovima na svoja ranija mesta. Odeljenje telefonista uvijek se smještalo odvojeno od kurira i radiostanice, te smo i ovog puta bili sami.

Komandir našeg voda pozvao me da dođem sa svojom ličnom spremom — puškom, torbicom i šatorskim krilom. Reče mi da se javim Fići. Našao sam ga samog nedaleko u šumi. Predajući mi poštu u zatvorenom kovertu reče da je nosim i predam lično Velimiru Terziću i sačekam odgovor. Tek što smo pošli naišli smo na kurira iz Druge proleterske sa jednim zarobljenim njemačkim podoficirom koji je pred njim stajao vezan. „Pomoći ćeš mu da sproveđe ovog zarobljenika do Terzića“, reče Fića.

Dok smo se sa zarobljenikom kretali ka Vrhovnom štabu, nadlijetali su neprijateljski avioni i mitraljirali kosu i kolibe gdje se nalazila naša Prateća četa. U sam mrak, na putu kojim smo prethodne noći maršovali naišli smo na stražara koji nas je zaustavio. Kad smo mu rekli da smo kuriri iz Prve i Druge proleterske divizije, pustio nas je da se približimo vatrama u visokoj šumi. Ne znam kako se to mjesto zvalo, ali mi je ostalo u sjećanju. Velika šuma, ispresjecana sa više puteva za izvoz drveta, a vjerovatno se nalazila negdje u rejonu Jeleča. Rekli smo stražaru da tražimo Velimira Terzića i on nas je uputio prvoj vatri. Tu smo našli komandanta Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba Momu Đurića. Kod njega je ostao kurir iz Druge divizije sa zarobljenim njemačkim podoficirom, a mene su uputili kod druge vatre, komandiru jedne čete Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba Marku „Piperu“. Marko mi reče da je Terzić kod druga Tita. Pošto mi je napomenuo da je on ovlašćen da prima poštu za Vrhovni štab, predao sam mu pismo za Terzića. Kada je Marko odneo pismo grupi drugova kod treće vatre, ja sam se zadržao kod druge. Čekajući Marka zaspao sam.

Iz sna me je trgao poziv za pokret. Trčeći duž kolone tražio sam Momu Đurića i Marka. Momu sam našao na čelu jedne kolone, a za Marka mi reče da je negdje naprijed i da za Prvu proletersku diviziju nema za sada nikakve pošte. Kada sam ga

upitao da li zna gdje je Štab Prve proleterske, on reče: „Mislim da je na čelu ove kolone i ako požuriš stići ćeš ga“.

Produžio sam čas po blatnjavom putu, čas pored njega dok u svanuće nisam izbio na ivicu šume gdje sam naišao na jedan vod čiji je komandir bila neka drugarica sa njemačkim „šarcem“ na ledima. U hodu su jeli srijemušu. Drugarica mi reče da su iz Četvrte crnogorske proleterske brigade. Sem titovke sva ostala uniforma je bila nemačka. Ponudi me srijemušom koju sam onako gladan alapljivo gutao. Producili smo ivicom šume pored sela Rataja prema mostu preko rijeke Bistrice. Dok smo išli livadom prema mostu udaljenom oko jedan kilometar, magla se polako dizala. Na putu Foča — Kalinovik opazili smo njemačke tenkove, koji su bili postavljeni tako da mogu tući most preko Bistrice. Ja sam potrčao i tek što sam bio prešao most, tenkovi zasuše prilaz rijeci i mostu.

Do svanuća Prva proleterska je prešla rijeku Bistricu i zauzela položaje prema Foči. Pokušaj bombaša Prve proleterske brigade, Timotija Kusmuka, Ljuba Đokovića i Miša Đokovića, da ručnim bombama onesposobe tenkove, nije uspio. Tek kada je u dejstvo stupio naš protivkolac, jedan neprijateljski tenk je oštećen a drugi su se privremeno povukli. Uskoro su se ponovo pojavili i produžili da tuku u pravcu mosta.

Poslije prelaska Bistrice Velimir Terzić i Peko Dapčević sa nekim drugovima iz Štaba Druge divizije našli su se u jednom useku gdje sam se i ja bio sklonio. Tu je bila i drugarica Ljubica (prezimena se ne sjećam) koja me je znala još iz Centralne bolnice u Bosanskoj Krajini. Peko je, koliko se sjećam, u hodu govorio Terziću da idemo prugom kroz tunel, pa ćemo preći cestu kod crkve. Tako smo i učinili. Kada smo izšli iz tunela i počeli da se četvoronoške penjemo prema crkvi, zasula nas je jaka mitraljeska vatrica. Peko reče: „I ovdje smo zakasnili. Ništa nam ne preostaje nego u tunel, pa nazad“.

U momentu kada smo ulazili u tunel nadletjeo nas je izviđački avion i zasuo sitnim bombama. Ja sam ostao u tunelu sa drugaricom Ljubicom i njenim mužem, a Terzića, Peka i one iz Štaba Druge divizije nisam više vido. Miljevinu su cito dan tukli topovi i avioni u niskom letu.

Kada sam došao na mjesto gdje se rijeka i put najviše približavaju, našao sam se pred njemačkim tenkom koji je bio nepokretan... Učutao ga je naš protivkolac.

Dok sam u toku noći tražio štab Prve proleterske divizije našao sam se kod jedne kuće u kojoj je gorjela vatrica. Kuvalo se neko meso. Ušao sam unutra i sjeo uz vatru da se sušim. Rekoh da sam iz Prateće čete Štaba Prve divizije. Jedan me upita kako sam zaostao iza divizije. Kada mu odgovorih da sam nosio poštu Velimiru Terziću, on mi reče da su tu u sobi Peko i Ter-

zić, pa kada izadu da njih pitam kako će naći svoju jedinicu. Bio sam zadreao i probudih se tek kada se otvoriše vrata susedne sobe u kojoj je škiljila neka svjetlost. Na vratima se prvo pojavio Peko. Kada mu priđoh, on se okreće Terziću i reče mu da sam kurir iz Prve proleterske i da ne znam gdje se ona sada nalazi. Terzić reče da je štab Prve divizije negdje oko sela Jabuke i da ga teško mogu stići. Naredi kuvarima da i meni daju od onog kuvanog mesa.

Kad smo se postrojili za pokret neko sa čela kolone upita: „Jeste li obavijestili saveznike (englesku vojnu misiju) za pokret i da li su spremni?“ Neko (čini mi se da je to bio komandir čete Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba Bogosav Mitrović „Šumar“) reče da su u koloni. Od boraca doznadoh da se u koloni nalazi i drug Tito, ali ga zbog mraka nisam mogao vidjeti.

Tako sam u koloni „Piperove“ i „Šumareve“ čete krenuo iz Miljevine i sa njima ostao sve do rejona Olova. Bila je primjerna disciplina. Negdje između sela Jabuke i Jahorine, „Piper“ mi reče da se javim Aleksandru Rankoviću — Marku, koji se sa jednom grupom nalazio pod jednom velikom bukvom. Bilo je kasno popodne. Marko mi je dao jedno pismo da odnesem komandantu Druge proleterske divizije koji se nalazio u jednom selu u blizini.

Sjutradan, kada smo se spuštali na prugu Sarajevo — Rogatica, bilo je oblačno. Na pruzi nas je dočekao neprijateljski oklopni voz. Neka neprijateljska odeljenja koja su krstarila duž pruge otvorila su na nas vatru. Peko je odmah komandovao: „Svi kuriri zamnom!“ Jurnuli smo u pravcu jedne čukice između željezničkih stanica Stambolčića i Sjetline. Ali prije nas tamo su izibili dijelovi Četvrte crnogorske proleterske brigade i zauzeli borbeni poredak prema pruzi i drumu.

Drug Tito se, kako smo čuli, poslije našeg „juriša“ šalio sa Pekom govoreći mu: „Dobro Peko, ako sam ti odobrio da komanduješ cijelom ovom grupom naših jedinica, nisam ti odobrio da komanduješ i mojim kuririma!“

Pošto nam blandirani voz nije dao da predemo prugu i cestu između željezničkih stanica Stambolčić i Sjetlina, vratili smo se nazad u šumu. Ispred druga Tita i Marka išao je sa jednim odeljenjem Bogosav Mitrović „Šumar“, dok smo nas nekoliko kurira i Marko „Piper“ išli za njima.

Bilo je oblačno sa gustom maglom. U šumi dan nam je izgledao još tmurniji. Razmjestili smo se na jednoj zaravni. Kada je drug Tito upitao gdje su članovi misije, „Piper“ mu je odgovorio da su ostali dolje ispod brda. Oni su sa Veljkom Dragičevićem, radiotelegrafistom Vrhovnog štaba, pripremali svoju radio-stanicu za uspostavljanje veze sa Londonom. Tu smo

ostali sve do predveče, kada smo poslije pristizanja Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba krenuli prema pruzi.

Bila je gusta magla, a sipala je i sitna kiša. Prije polaska Vrhovni štab se sa Pratećim bataljonom postrojio na mjestu u šumi gdje se nalazila engleska vojna misija.

Ja sam išao sa „Piperovom“ četom koja je retko kada bila u punom sastavu — kuriri su često bili na zadatku. Za nama su išli „rodoljubi“, kako su kuriri Vrhovnog štaba nazivali sve ostale pri Vrhovnom štabu. Zatim je išla muzika Vrhovnog štaba, a iza nje je slijedila 1-va i 2-va četa sa Štabom Pratećeg bataljona na čelu.

Dok smo išli ka pruzi počela je da pada jaka kiša, a zatim se pretvorila u pljusak. Neko vrijeme išli smo uporedo sa kolonom Sedme banjiske divizije koja se mogla lako poznati po velikoj komori, ljudima preboljelim od tifusa i velikom broju drugarica. Na naše najveće iznenađenje u njihovoј koloni se nalazilo i više komada rogate stoke.

Drug Tito sa Markom i dijelom „Šumareve“ čete već je bio prošao vijadukt a „Piperova“ četa se baš zatekla pod njim, kada je iz tunela između željezničke stanice Stambolčić i Sjetlina izašao oklopni voz i zastao na samom vijaduktu.

Koristeći tamnu noć Prateći bataljon je brzo i u najvećoj tišini prelazio cestu i prugu kod tunela. Cesta je bila obezbijeđena protiv tenkova u oba pravca. Prošavši neopaženo „Piperova“ četa se ispela na brdo iznad tunela i produžila putem u pravcu Sjetilne i grupe kuća koje su se nalazile na kraju šume.

Možda bi cito naš bataljon i ostale jedinice u našoj koloni prošli neopaženo da se, iz ne znam kojih razloga, nije čula lupa na ledini kod tunela. Da li su to bili instrumenti „muzičara“ ili pad nekog kazana, tek nešto je narušilo tišinu i oklopni voz je otvorio žestoku vatru u tom pravcu. Zbog toga je došlo do kidanja kolone Pratećeg bataljona. Mi iz „Šumareve“ čete rasprštali smo se po šumi. Ja sam sa Pavlom (prezimena se ne sjećam), jednim postarijim čovjekom, koji je uvijek držao lulu u Zubima, produžio do jedne grupe kuća na izlazu iz šume. Tu smo našli „Pipera“, kako se previja, držeći se objema rukama za stomak. Mislio sam da je ranjen, ali doznadoh da je to od nekuvanog pasulja koji je ngdje noćas jeo.

U toku noći blindirani voz je više puta prolazio prugom paralelnom našem putu koji je vodio za selo Bogoviće, tukući bacačima po šumi i putu. Kod kuća na kraju šume zatekli su se u jutarnjim časovima štab Druge proleterske i „Šumareva“ četa kada je naišla jedna manja neprijateljska kolona, koja je brzo uništена.

Sjutradan bili smo u Bogovićima gdje nas je grejalo toplo ljetnje sunce ...

Dušan DROCA

III

SUSRET I RASTANAK

jesto nije bilo lako prepoznati. Od Bitke na Sutjesci prošlo je sedamnaest godina. Ali, želja je bila jača od zaborava. Prvo je moralо pobijediti. Našao sam!... Iz šušnja je virila kost. Osjetio sam da sam pred posljednjim susretom... poslije sedamnaest godina. Nijesam se prevario. Šušnje je poletjelo u vis — porcija je naglo izbila iz trulog lišća. Učinilo mi se kao da se pokrenula, kao da se najednom pomakla, zamaglila, porasla. Kao da vidim njegovu glavu. Ne! To je samo kostur... bez glave. Glavu smo našli kasnije — petnaestak metara niže.

Zaklopih kapke. Zaboravih gdje sam, šta tražim. I šta sam našao. Sve to za samo jedan jedini trenutak za njegov hiljaditi djelić. Onda shvatih. To je on.

Našao sam druga.

Bio sam siguran da je to Božo. Svjestan sam zašto sam ovog momenta po cijelom tijelu osjetio fizički bol.

Rukama smo razgrnuli gomilu vlažnog bukovog lišća, drhteći od hladnoće, od sjećanja i trenutka sadašnjosti koji se miješao sa reminiscencijama na jedan drugi susret, u jednom drugom vremenu od prije 17 godina.

Okrenuh se. Njegov otac, žilavi i ponosni Radovan, izgleđao je kao da je u ovom času naglo ostario. On nije mogao prići gore. Ostao je ispod nas. I nas petorica jedva smo se ispenzrali, skinuvši prethodno cipele da bi se lakše uspuzali do ove jеле, koja je stalno, od onda, živjela u mojoj svijesti i koju sam sad prepoznao.

Zajedno s Božom Vučinićem i grupom drugova po sam se ovim istim bespućem potpuno bos i mokar do gole kože 13 juna 1943 godine. Bila je noć. Božo se jedva odupirao na ranjenu nogu. Rane od kuršuma, od komadića bombe i četničkih kundaka nijesu mu bile zarasle. Onog nezaboravnog junskog jutra mnogi ranjenici su dobili i nove rane. Božo je bio samo jedan od mnogih...

Zastao sam nad kosturom u lišću, nad porcijom, okruglom zelenkastom porcijom, koju kao da danas gledam na njegovom opasaču, koja je sad, evo, urasla u ovo lišće u ova rasuta rebra, koja se 17 godina nijesu pomakla ispod ove jele, gdje je one noći bio naš posljednji sastanak, gdje smo se zauvijek rastali.

Najstrašnije i najteže je ovog momenta gledati suze u očima starog ratnika, samohranog Radovana. Troje djece izgubio je u ovoj revoluciji. Sve što je imao. Ali... Božo je bio njegov miljenik, roditeljska „osobina“.

Sjećam se kazao mi je jednom:

— Da sam imao deset sinova, svi da su poginuli samo da je Božo preživeo ja bih opet bio srećan otac.

Tada se uzdržao od suza. Danas ne može.

Začutali smo, misleći možda na dane njegove prošlosti. U bolnici na Kruševcu liječen je od teških rana zadobijenih od četnika 1942 godine. Liječili su ga tada oni, jer im njegova momentana smrt ne bi donijela zadovoljstvo. Mučili su njegovo izmoreno, prozeblo, gladno i ranjeno tijelo. Nijesu dočekali da se zalijeći. Čim se malo oporavio Božo je, zajedno sa teško ranjenim Radosavom Lješkovićem, pobjegao iz bolnice sa Kruševca. Bosi, u bolesničkom odijelu s ranama po tijelu, hramljuci. Takvima su ih dočekale planine. Takvi su se ponovo našli sa drugovima na Sutjesci. Kako sam se obradovao kad sam tada, poslije povratka naše brigade iz Bosne, čuo da su oni pobjegli iz zatvora. Kako sam se obradovao na Sutjesci onoga jutra kada sam se s Božom sreo. Ta nije li mi bio kao brat, drug iz-djetinjstva, prijatelj iz predratnih dana? On je tada bio jedan od skojevskih rukovodilaca u našem kraju. Bili smo čvrsto vezani trenucima zajedničke prošlosti, ali onoga dana isuviše zaokupljeni onim užasnim krkljancem, fijukom „Štuka“, praštanjem šrapnela, kišom kuršuma, potmulim jaucima umirućih tifusara, vriskom mnogih majki i prestravljenih djece, da bismo imali vremena za izliv osjećanja.

... Nebo se zamaglilo. Buka rijeke, pomiješana sa jekom planine, ispunjenom ječanjem mitraljeza, praštanjem „šaraca“ i ručnih bombi... Kuršumi zasipaju, ali ih više skoro i ne osjećamo. Oguglali smo. Čak kao da smo zaboravili na bol višestrukih rana. Svijest se pomalo muti od gladi i nespavanja, ali nikome ne pada na pamet ni da trepne kapcima. Živi s mrt-

vima su izmiješani. Mnoge puške naslonjene na leđa ranjenog druga ili mrtva neprijatelja... Juriš... Jedan, drugi, treći. Ko kuda, ko na koga kad su oči obnevidjele, kad nema straha, kad postoji samo jedna misao-pucati u neprijatelja, bez osjećanja za sopstveni život.

Može li se danas sve to iskazati bilo kakvim riječima?

... Ni ja više ne mogu da držim pušku. Ruke su otkažale poslušnost. Držao sam revolver. Repetirao ga i otkočio. Miran sam-revolver znači posljednji spas. Uvijek ču, kažem sebi, imati toliko vremena da ga prinesem sljepoočnici. Da li sam Boža sreo baš tada, malo prije ili malo kasnije — ko će danas razlučiti jedan trenutak od drugoga, jedan prasak od drugog, jednu vrisku od druge, od jednog, od mnogih, od bezbrojnih praštanja svih mogućnih oružja. Jedno sasvim jasno pamtim: njegove uvijek, pa i tada, vedre, užagrene oči... „Pazi, Velizare, pazi da nas ne uhvate žive“, rekao mi je.

Nijesam skidao prst sa oroza revolvera, zato se toga nijesam plasio. Sa sigurnošću pokazao sam mu na taj posljednji, „spasavajući“ izlaz.

On je znao ono što ja nijesam. Možda ga zato nijesam shvaćao kad je ponavlja:

— Ne znaš ti to. I ja sam htio da se ubijem, onda 1942 u Dragovoljićima. Ali kad je, iznenada, usred noći, zapucalo, kad je Muharem pao, a ja teško ranjen, kada sam trgao rukom ka kapišu sa bombom za koji nijesam osjetio da su ga meci prekinuli, tada je ipak sve bilo kasno.

Odbojeni od jedinica, oba ranjeni, krenuli smo dalje. Našli smo se sa grupom drugova: Veljkom Backovićem, Mijatom Bulatovićem, Rakom Lakčevićem, Markom Glušicom, Labudom Markovićem, Mišurom Vujičićem, Gospavom Ljesković, Darom Vulanović, Mijuškom Vukičevićem, Jelom i Savom Andrijašević, Danicom Vukotić i drugima. Do formiranja ove grupe dolazilo je postupno, slučajnim susretima kroz kanjone Sutjeske. Na okupu smo u omaru koji nas jedva štiti od pogleda njemačkih i ustaških kolona koje krstare oko nas. Odlučili smo da se vratimo ka crnogorskim planinama, jer je teren naprijed svima nepoznat, a većina je i poranjavana. Polako se povlačimo niz ogranke Zelengore u pravcu rijeke. U jednom žbunju nai-lazimo na grupu boraca, pretežno djevojaka. Prepoznajem neke — bile su u Zijametskom bataljonu. Otskora su u borbi, sada su ostale same, odvojene od svoje jedinice. One zahtijevaju da pođu sa nama. Mi se slažemo i objašnjavamo da idemo u pravcu Crne Gore. Grupa je sve veća, a to znači i uočljivija. Neko predlaže da se razdvojimo po dva, po tri. Odbili smo i odlučili da pođemo svi skupa. Krećemo. Sekundi su ovdje dugi, a dan kao godina. Samo da se veza ne prekine...

Silazimo niz jednu vrlo oštru stijenu pružajući ruke jedni drugima. Nailazimo na planinski potočić. Jedva smo ga dočekali. Vodom gasimo i žđ i glad. Tog istog trenutka pojavio se iznad nas njemački oficir. Stao je i počeo da puca. I mi smo gađali njega. Pao je. A onda nas osu nova vatra. Pucnji su pokrenuli njemački logor. Njemci su nam za petama. Bježimo niz potok. Ranjenom Labudu ispala je puška iz ruku i, niza strminu, odletjela u pravcu potoka.

— Ne idi Labude za njom!

Kuršumi sipaju, a pušaka ima na svakom koraku.

Nije poslušao. Tu smo se rastali.

Rijeka je već na nekoliko koraka. Bez reda sjurili smo se u njene talase. Iz vode smo skakali na vatru — na nišan nekoliko „šaraca“, postavljenih uza samu obalu. Jedna drugarica, čini mi se Bulajić, vrisnu u sredini rijeke. Kiša kuršuma zasipa. Sve plamti. Pucamo i mi. Trčimo. Nema više zaklona. Uz čuku... Neko pada korak dalje, neko korak bliže. S brzacima se borim posljednjom snagom. Rukama sam zgrabio šinjel nepoznatog borca koji se ispred mene borio sa talasima.

... Kad smo se poslije nekoliko minuta iskupili na strmu čuku iznad rijeke, grupa je bila prorijeđena. Nema ni Veljka, ni Mijata, ni Marka, ni mnogih drugih. Izginuli su prelazeći Sutjesku.

Šumoviti kanjon okružen vrhovima planina tonuo je u mrak. Krenuli smo naprijed. Oprezno, jedan za drugim. Božo i ja išli smo na čelu grupe. Noć se sve više zgušnjava. Trudimo se da nam lišće pod nogama što manje šušti, da grančice što slabije pucketaju. Sati prolaze, a koliko smo odmakli?! Već se ne vidi prst pred okom. Kolona je prekinuta. Božo, ja i jedan mladić iz okoline Žabljaka sami smo ispod visoke jele.

— Čekajte me, rekao sam tiho, povratiću se da pronađem ostale. Pošao sam nazad. Pet metara, deset, sto možda. Uspostavio sam vezu sa ostalima. Nijesmo stigli do jele. Trgao me oštar bat koraka. Kroz nevidjelicu sam nazrio nečiju siluetu. Zamalo, pa da se sudarimo. Pružio sam ruku.

— Lakše, druže, kazao sam šapatom.

Umjesto odgovora — bljesak. Rafal mašinke. Da li sam skočio nazad ili naprijed?... Našao sam se na zemlji. Pao sam. Ne znam da li zato što sam bosim nogama zapeo za šipražje ili zbog sudara sa švapskim vojnikom. Gospava Lješković koja je bila iza mene, vrisnula je. Njemački vojnik bio je uhvatio za kaput. Njegova koljena su na mojim. Djelići sekunde odlučuju. Trgao sam revolver i opalio iznad sebe. Njemac se skljokao kraj mene. Rukom sam tražio njegovu mašinku, ali tada se na nas sručila nova kiša rafala. Otkotrljao sam se nazad. Bio sam ponovo među svojima...

A onda najednom tišina, stravična, jezivo ispunjena zau-stavljenim dahom u svakom omaru, kraj poleglih stabala, uz kamenje...

Probijalo je praskozorje. Odlučili smo da sačekamo da bismo se po vidjelici lakše našli sa Božom... Nijesmo se našli. U zoru su zapraštale puške na drugoj strani male udoline oko koje smo se i mi i on vrtjeli cijele noći, tražeći jedni druge.

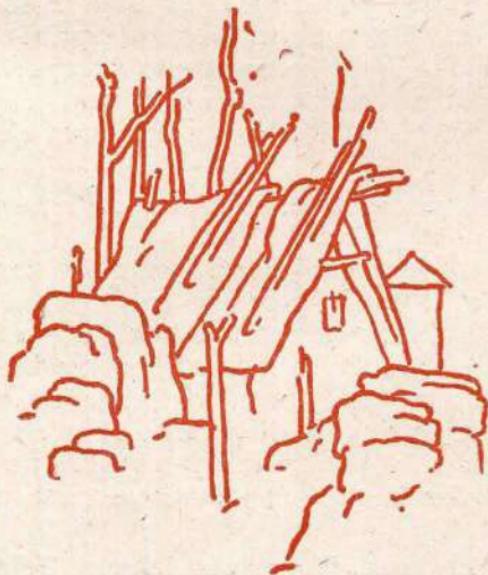
Puške su oglasile kraj njegovom traženju.

... Danas sam opet tu. Danas udolina ne izgleda tako duboka, ni tako beskonačna kao onda. Danas je samo srce zadrhtalo kad sam prvi put ugledao suze u očima starog Radovana.

Ovdje sam se rastao sa mnogima. Ovdje sam prvi put poslije 17 godina.

Našao sam ga... Iz šušnja viri kost.

Velizar PERUNOVIĆ

SEĆAM SE BOROVNA

lanine Maglić i Volujak su i usred leta pokrivene snegom. Nigde da se skloniš od kiše. Sliva se voda niz telo. Obuzima me osećanje usamljenosti, iako je čitava brigada tu na okupu. A onda, zašto kisnemo ovde? Zašto ne krećemo nekud? Glad nas je iscrpla, rekao bi čovek da smo aveti, a ne borci legendarne Prve proleterske. A usto bosi, poluobučeni. Koliko je dana prošlo da poštene vatre nismo videli, da se bar malo ogrejemo na ovoj studeni planinskoj! Čim malo zadimi odmah čuješ — „gasi“! Možda je i nećemo videti dugo, sve dok ovaj obruč ne probijemo.

Bosi, gladni i poluobučeni stojimo u grupama da bi nam bilo toplije. Jer noć je hladna i mračna.

Već nedelju dana nismo dobili hrane. Ni konja više nema. Sve smo ih poklali i pojeli, samo se još kod ponekog, u džepu ili torbici, nađe koji komad svežeg konjskog mesa i po koji struk sremuše. A šta ćeš sa tim mesom kad vatru ne smeš naložiti, jer Nemci odmah tuku artiljerijom i bombarduju. I sada skidamo koru sa drveća ili beremo detelinu. Stari Miladin seče i jede neštavljene opanke; već je pojeo svoje opanke i sada ide bos. Da li će ikada doći dan da čovek ima toliko da bude sit?

Kiša nikako ne prestaje, a skoro će zora. Telo se udrvenilo, a misli lete i nikako se ne smiruju. Pokret, pokret, borbu hoćemo! U tom stiže spasonosno naređenje: „Kreći, napred“. Prešrećni krenusmo. Ali korak nam je spor, kratak, težak. U nogama je neprospavana noć, glad i led. Ipak, stigosmo nekako do štaba brigade. „Komandiri i komesari, napred“! Biće kr-

Marjan Detoni: PREKO PRENJA — ulje

kljanca, nešto će se i zapleniti od Nemaca. I puste želje već su tu. Mali Murat bi htio šatorsko krilo, da ga čuva od novih kiša. Prca hoće čizme, a Miladin bi bio zadovoljan i običnim opancima.

„Drugovi borci“ prekide nam misli komandant bataljona, „od izvršenja zadatka zavisi koliko ćemo ostati gladni i žedni u ovoj planini i dokle ćemo biti u nemačkom obruču. Moramo zauzeti položaje na Borovnu, koje je već dvaput bilo u rukama naših bataljona, ali su ga Nemci opet osvojili. Moramo tamo uništi Nemce! Omladinska i 3-ća četa će napadati pravo, 1-va će preseći otstupnicu i napadati s leđa, a 2-ga će biti u rezervi“.

Creva se umiriše. Ni hladno nije. Samo se crte na licu zategoše. Ništa više ne pitamo. Osećamo olakšanje. Idu čete partizana . . .

Oprezno i bešumno krenusmo niz jednu padinu, a zatim uzanim puteljkom, kroz šumu koja je bila tako mračna da na metar daljine nisi mogao videti ni druga u koloni. Stavljam na leđa drugu ispred sebe hartiju, porciju kako bi se bolje video. Jer ,ako samo kročiš pored staze proguta te mrak i litica. Već smo blizu nemačkih položaja. Mali zastanak. Tišina. Treća i Omladinska četa zauzimaju borbeni raspored. Polako, u grobnoj tišini, krećemo napred da s leđa napadnemo Nemce i presećemo im otstupnicu. Penjemo se stopu po stopu uz okomitu stenu. I kada smo stigli na polovinu puta, borba već otpoče. Mitraljezi, puške, bombe i glasne komande, naše i nemačke. Vruće je. Tu se živi i mre. „Pogibe Gvozden“! A juče je primio četu! „I Dragan“! „Ranjen je Mirko“! Komandir i komesar promeniše odluku.

Krenusmo udesno i stigosmo pod jednu povisoku stenu. Kuda sada gore? „Još puca“, reče mali Prca, više u šali. Podigosmo na stenu Boru mitraljesca, a on se brzo spusti niz nju i reče: „Nemci su na domaku ruke. Uhvatiće me“. „Pa koga neće“, reče komesar. „Daj, Murate, pokaži mu kako se to radi!“ Mali Murat se uspentra do jednog celića na ivici stene i odmah poče da puca iz puške. Ne verujući da je prvim metkom ubio Nemca za mitraljezom opali i po drugi put u njega. Tek kada je video da mu je šlem odleteo s glave, osu po ostalima koji su bili udaljeni jedan od drugoga po nekoliko koraka i okrenuti streljačkim strojem prema našem bataljonu, a ispred sebe su imali samo zaklone za ležeći stav. Nedaleko od Nemaca ležao je mrtav pomoćnik komesara čete, pokošen iz mitraljeza na samim zidinama stare žandarmeriske kasarne. Videvši da mali Murat otvara vatru, zamenik komandira čete se ispe na stenu i sa Muratom pođe na juriš. Nisu ni primetili dvojicu Nemaca, tu, u neposrednoj blizini, na dohvati ruke, u jednom levku od granate. Opaziše ih tek kad su, iznenađeni njihovom pojавom,

bacili oružje u bezglavnom trku poleteli ka glavnini. Ali ne zadugo, sustigoše ih i prikovaše zrna Stevina automata i Muratove puške. I ostali borci ubrzo se pridružiše Muratu i Stevi.

Murat dohvati zaplenjeni mali bacač i hoće njime da gađa Nemce. Stavlja minu, ali ona ne pali. Istresa bacač, iz koga ispadaju dve mine, crvene kao da su od krvi. Ne gubeći prisebnost, ponovo stavlja minu u bacač i gleda gde će pasti, a ona pada na desetak metara od njega. Komandant bataljona prenosi naređenje da Murat spusti cev minobacača niže i produži gađanje, no Murat ne ume da cev minobacača spusti pomoću ruke, već je naslanja na nogu i produžuje da gađa Nemce.

Inicijativa komandira i komesara čete urodila je plodom. Nemci su uništeni svi do jednog i stvoren je mostobran za prelaz preko Sutjeske. Većina boraca došla je do novog odela. Ali to presvlačenje u toku borbe moglo nas je koštati i većih gubitaka, jer su Crnogorci sa ogranača Maglića počeli da otvaraju vatru po našem streljačkom stroju, misleći da smo Nemci. Ali ne zadugo, jer je zamenik komandanta bataljona bio sa nama i preneo im da ne pucaju, jer su ovde „rođaci (tako su Crnogorci zvali naš bataljon). U ovoj borbi uspeh je bio veliki: zaplenjeno je 18 „šaraca“, mnogo automata i pušaka ali, za veliko čudo, od hrane nije bilo ni kore hleba. Malom Muratu ispunila se želja — došao je do šatorskog krila (eno ga pere u barici krvavo je), a i lepu je bluzu obukao. Prca je došao do čizama, a čika Miladin do cokula. Njih neće moći da pojede kao opanke od neštavljenе kože.

Kiša je stala i sunce sija. Borci su već dobro obučeni i suvi, ali gladni i iscrpeni od neprospavanih noći, marševa i stalnih borbi. I, gle! Eno iz buraga nekog četvoronošca neko već nešto traži! Hajde da i mi pogledamo. Možda će biti neko zrno nesvarene zobi! Sada, kad ničeg drugog nema, i ono bi bilo specijalitet. Otkud, kod tako velikog broja Nemaca, koji su ostali da leže na ovom platou, nema ni zalogaja hrane? Plaše li im se starešine da ćemo hranom zapljenjenom od njihovih vojnika produžiti život i borbu, te im zato daju samo koliko mogu da utroše u jednom obroku?

Kako je lepa ova dolina! Eno i mosta na reci. Sigurno ćemo preko njega u Bosnu. Koja li je to reka? Kako se zove ovo mesto? Trebalо bi da ga mali Murat zapiše jer, da je eksplodirala mina u cevi minobacača, ne bi se sada raspitivao za reku, za most, za put u Bosnu, niti bi stalno mislio na rodni kraj, na Srbiju. Komesar i komandir gledaju kartu: „Ovo je Borovno, a ono Popov Most na Sutjesci“. Kako mu to dadoše ime — Popov, kada u okolini nigde crkve nema, već same džamije? Možda po našem Popčetu?

Zašto su Nemci bacili ove letke? Pa to nisu leci nego propusnice! To oni nama štampaju propusnice! Ha-ha, da iz ove planine borova i jela idemo za Bosnu, u nove pobjede. Gle, gle, pa na njima je i petokraka zvezda! Crvena! Šta to piše na njima? „Staljin je izdao ideje, prodao radničku klasu Čerčilu i Ruzveltu, raspustio Internacionalu! Komunisti, predajte oružje i idite kućama, ovo vam važi kao propusnica“. Ala su šaljivi ovi Nemci! Zar stvarno misle da mi ništa ne znamo, da ne znamo zašta se borimo, i ko je Čerčil i Ruzvelt, i šta je sa Internacionalom. Misle, valjda da ih nećemo pitati šta traže u našoj zemlji, zašto ubijaju decu, starce i nejake i gde je naša sloboda koju nam htetoše uzeti! Gde su naša prava koja oni hoće da gaze? Zato neka ovaj letak — propusnica ostane njima na Sutjesci, da sa njim idu na onaj svet, a mi ćemo, u njihovom odelu i sa njihovim oružjem, ići i dalje u pobjedu sve do slobode, sve dok i jedan Nemac i njegov sluga bude u našoj zemlji.

Opet pokret. Ovu lepu visoravan, Borovno i Sutjesku, više nikad neće videti ni oni koji padoše za nju, ali ni mnogi Nemci. Krećemo niz padine prema Sutjesci. Iza jedne stene artiljeri zakopavaju topove. Zašto to čine? Trebaće nam! Ali na čemu da ih prenesu preko Sutjeske, kada su konji poklani i pojedeni u ovoj velikoj gori jela i borova, gde hleba nema!

Prelazimo preko hladne Sutjeske. Ostavljamo njene okomite obale i stene. Kidamo neprijateljske obruče. Idemo ka Bosni. Pred nama su sela, narod, deca i ljudi i vera u bolji život slobodnog čoveka. Idemo u nove pobjede, srećni što smo i ovog puta pobedili dva neprijatelja — Nemce i glad. Evo nas pred selom. Vidi se džamija. Biće pure, biće hleba. Opet mali zastanak. Patrole izbijaju ivicom šume, obuhvatajući selo. Prethodnica je prošla kroz selo. Borbe više nema. Ponegde se čuje još po neki rafal ili usamljeni hitac iz puške. Eto ovaca. Nema više gladi! Biće pasulja i pure. Ekonomi su spremili hranu. Porcija je opet došla na red. Dobili smo i po dobar komad ovčijeg pečenja, ali mnogi prvo žele da raskrstne sa ostacima konjskog mesa. Stavlju ga na žar i peku. Uporedivši ga sa ovčijim pečenjem, izgleda kao ugalj prema siru. Ali ništa to ne smeta. Prvo konjsko meso, zatim ostalo.

Za nama osta Borovno, mrtvi Nemci na njemu. Ostade hladna Sutjeska i naša patnja na njoj, ostade surova škola za nova pokoljenja, ostade spomenik gord palim i živim proleterima.

Mihailo JANJIĆ

PRIMERI DRUGARSTVA I HRABROSTI

reća krajiška brigada posljednja se prebacila preko reke Tare kod Uzlupa i 29 maja posela levu obalu reke od Šćepan-Polja, uzvodno prema Durmitoru. Po izvršenom prebacivanju brigade porušen je žičani most na rijeci. Najednom se začuo glas vojnika sa suprotne obale. On je ostao spavajući kada se bataljon prebacio preko reke. Molio je za pomoć tražeći objašnjenje šta da radi. Borci su nemoćno gledali u Taru koja ih je razdvajala od njihovog druga i slušali njeno noćno urlanje. Svjesni su da je njegov položaj vrlo težak, a pomoći mu — kako su to oni naučili da čine jedan drugom i u najtežim časovima, — bilo je skoro nemoguće. Neki od boraca gledali su svoga komandanta pogledima koji su zahtjevali odluku. Na komandantovom licu su se naizmenično pojavljivali ljutnja zbog nebudnosti starešine čiji je vojnik ostao i zabrinutost za druga u opasnosti. Razmišljaо je kako pomoći drugu a da žrtva ne bude veća od uspjeha. Ovo posljednje, u teškim situacijama, uvijek je najviše morilo sve komandante pri donošenju odluke za akciju. U tom momentu, sigurnim koracima i ozbiljna lica, istupio je pred komandanta vodnik Dane Ivančević, dugogodišnji radnik sa savskog pristaništa.

— Druže komandante, ja ћу preplivati Taru. Poneću i jedan konopac pomoću kojega ćete nas oba prevući ovamo, rekao je Dane.

Osjećajući izvesno kolebanje kod komandanta, Ivančević je produžio:

— Ja to mogu učiniti bez rizika. Savu sam preplivavao kad je najnemirnija; spasavao sam mnoge kada se dave... Samo me štitite vatrom.

Nije mogao a da se ne složi sa predlogom ovoga uvijek si-gurnog i iskusnog ratnika.

Vojnici su brzo pripremili konopac i postavili se u zaklon do same vode. Ivančević uzima drugi kraj u ruku, osvrće se na drugove, samo za trenutak ozbiljna izraza lica, zatim se veselo osmijehnu i baci u bučne talase rijeke. Vezati se konopcem nije dao, radi veće slobode manevriranja između podvodnih stijena.

Dok su naši mitraljezi kratkim rafalima prikivali neprijatelja za njegove zaklone, Dane se, praćen pogledima drugova čija su se srca stezala pri svakom plivačevom kratkom nestanku pod pjenušavim talasom, borio sa zločudnom stihijom.

Na drugoj polovini rijeke dugo se Ivančević borio sa divljom snagom talasa koji su prijetili da ga svakog časa razbiju o podvodne stijene. Vrtlozi rečnih virova u koje su ga bacali talasi sve su ga više vukli na dno. Trebalo je pobijediti tamo gdje su za to izgledi bili vrlo mali. Ali, i pored junačkog opiranja, snagu volje i odlučnost ovog odvažnog narodnog borca savladala je naposljetku divlja rijeka. U jednom momentu kada je izgledalo da je prošao krizu primakavši se suprotnoj obali, ogroman talas pređe preko plivača. Konopac u rukama njegovih drugova naglo je olabavio. Desetak metara nizvodno, za svega nekoliko sekundi, pomolila se još jednom iz pjenušavog vira glava plivača koja je zatim nestala u vodi. Kroz pjenu, na površini Ivančević je kratko mahnuo nekoliko puta jednom rukom i konačno nestao pod vodom.

Vojnik na suprotnoj obali spustio se nizvodno ka sastavu Tare i Pive i, našavši još nepresečenu žicu preko rijeke, uspio je da prijeđe na suprotnu obalu.

*

Pošto je prešla Pivu, Maglić i Sutjesku, Prva proleterska divizija izbila je 9 juna na visoravan kod Lučkih Koliba i otpočela pripreme za proboj preko Zelengore.

Bataljoni Treće krajiške brigade čistili su oružje, proveravali ispravnost preostale municije, krpili i pritezali odjeću i obuću i odmarali se pred odlučujuću borbu za proboj iz obruča. Kuvari i intendanti pripremali su posljednje „zalihe hrane“ — klali i kuvali posljednje konje i mazge bez kojih se moglo u komorama i brigadnom sanitetu. Odmor i pripreme neprekidno su prekidale eskadrile nemačkih „Štuka“.

Jedno parče avionske bombe otseklo je ruku ispod ramena brigadnom kuriru Gruboru — omladincu iz Drvara. I dok se on

okretao oko sebe bez jauka, tražeći bolničara, otsječena ruka je mlatarala oko njega viseći na krajičku kože. Zbunjenu bolničarku koja mu je pritrčala i, videvši ovaj prizor nije znala šta da preduzme, Grubor je ohrabrio svojim stavom. Tražio je da mu presječe parče kože na kojem je visila odbijena ruka. Pošto je bolničarka završila svoj posao pruživši ranjeniku prvu pomoć, Grubor je tužno posmatrao ruku. Zamolio je drugove da je zakopaju, a zatim produžio. Sada će biti nesposoban da rukujem oružjem — šta sada mogu da radim.

Ovaj odvažni borac nije ni mislio tog trenutka kako će bez ruke živjeti — poslije oslobođenja već kako će dalje doprinositi borbi, kakve će zadatke moći izvršavati.

*

O ponoći između 9 i 10 juna podijeljen je posljednji obrok pripremljen prethodnog dana — po jedno parče kuvanog konjskog mesa. Štabu brigade i jedinicama oko štaba podijeljeno je po jedno parče mesa od posljednje krave koju smo tada imali.

Sljedećeg dana, 10 juna, poslije uspješnog nastupanja divizije, na položaju Balinovac ostala su dva bataljona Treće kraljičke brigade u diviziskoj rezervi. Ta dva bataljona je trebalo da budu veza između snaga Prve divizije i ostalih snaga koje treba da pristižu sa Sutjeske. Sa ovim bataljonima ostali smo komesar brigade i ja. Nas dvojica razgovarali smo o uspjehu probaja naše divizije i podvizima jedinica i pojedinaca, o izdržljivosti i visokom moralu naših boraca koji, gladni i umorni, sa minimalnim količinama municije, zapanjujuće lome neprijateljski obruč za obručem, o pokretačkoj snazi naše vojske. U međuvremenu (bili su to prvi popodnevni časovi) prišli su nam naši pratioci — brigadni kuriri Latinović i Atlagić. Iz svojih torbica izvadili su po jedno parče kuvanog mesa, isto onakve veličine i izgleda kakva su bila ona koja smo primili pred polazak na probaj. Uz napomenu da nam je to kuvar spremio za ručak, predavali su nam meso. Rekao sam im da su to njihova jutrošnja parčad, jer sam na to odmah pomislio. Oni su uporno tvrdili da je to naš ručak. Pomirili smo se sa njihovim odgovorom, primili meso i kad smo pokušali da sa njima podijelimo, oni su se brzo udaljili, govoreći da je i za njih bilo jedno parče kojeg su već — kako rekoše — pojeli. Nisam se mogao oteti sumnji u tačnost njihovih izjava i nešto me je kopkalo da doznam istinu. Sjetio sam se da sam bio prisutan podeli posljednjeg obroka u kuhinji štaba i prištabskih djelova i da nikakvih rezervi nije ostalo. Rekao sam to komesaru i pošao da tražim kurire. Išao sam oprezno i u jednom jarku otkrio ovu dvojicu sa još jednim borcem iz brigadne komore gdje sa kostiju ubi-

jenog konja iz Prve brigade skidaju i jedu preostalo meso, jer su drugi već pojeli sve što se na brzinu moglo otkinuti. Vidjevši ovo, za momenat sam se u mislima razbjesnio na kurire, ali kad sam čuo njihov razgovor — da su zadovoljni svojim postupkom ponesio sam se njima. Pustivši ih da sami odustanu od „akcije“, javio sam im se, ozbiljnim tonom pozvao ih sebi i odveo ih pred komesara. Ispričao sam komesaru šta sam video i čuo i rekao mu da je meso koje su nam predali bio njihov jutrošnji doručak. Komesar ih je pozvao. Jedan od njih je ubjedljivim riječima dao objašnjenje da je to njihova jutrošnja odluka koju u ovakvoj situaciji smatraju pravilnom i da, ako neko treba da padne od gladi, to treba da budu prvo oni — obični borci, a da članovi štaba brigade treba da vode brigadu do kraja. Na ove njegove reči komesar je blagim i prigušenim glasom rekao: „Hvala vam, drugovi, idite na svoje mjesto“. Drugo ništa i nije mogao da im kaže u ovoj prilici.

Vlado BAJIĆ

VOJSKA JESTI MORA...

egdje između Tare i Pive došao je u štab Treće krajiške brigade Koča Popović, iznio nam situaciju i postavio zadatak brigadi. Shvatio sam, kao intendant brigade, da nas očekuju teške borbe, da nailazimo na puste i nenaseljene krajeve, da smo u okruženju i da treba obezbijediti bar nešto hrane za dane koji nailaze.

Za dva dana, koliko smo imali na raspolaganju, uspjeli smo da obezbijedimo brigadi izvjestan broj grla stoke. Bilo je i plača i psovki, ali i svesrdnog poklanjanja svojoj vojsci i posljednjeg grla. U tome su mi pomagali partiski radnici i narodni odbori toga kraja.

— E, moj brate, nijesu ti to naši Krajišnici! Nećeš ti s njima tako lako na kraj, — veli mi Dako Stupar, moj pomoćnik. — Ovo su ti sve filozofi, čovječe. Svaki spominje Partiju! Ti jednu riječ, a on pet! Poznaju ovi bolje liniju nego ja i ti!

— Vala, Dako, poznavali ne poznavali, brigada se obezbijediti mora! — velim mu ja. — Trudićemo se da ih ubijedimo da nam daju dobrovoljno, a ako ne ide, rekvizicija im ne gine. Samo da mi je znati govore li istinu? Koji će im bog vjerovati? Ko će to raspetljati, ko zna koliko je tu njihovog blaga, a koliko četničkog? To da je meni dozнати, lako bih ja poslije s njima.

Sakupio se narod na konferenciju.

— Drugovi i drugarice — počinjem ja, ko zna po koji put. — Vojska je naša... i... i vaša... mi smo narodna vojska...

— Kad ste narodna vojska, onda nam nemojte zaimati to crnih brava — presječe me jedna grlata žena. — Zborite nam da ste narodna vojska i da se za narod borite, a ovamo... zaj-

miste nam živo, užeste nam mlivo i ko će vam vjerovati... Tako nam isto i četnici zbole! Kukala crna...! Ostaćemo bez jedne u toru!

— Ali mi smo blago našli u kanjonima Pive... i četnici su ga čuvali... Pucali su na nas... i to znači... da je ovo blago njihovo, a ne vaše, — upada glasno i odvažno Dako. Zna Dako ovo najbolje, mislim se u sebi, jer su mu četnici jutros gadno za ovo potprašili!

— Ajde, jado, ti i četnici, kakvi četnici i jadovi? Otkud njima bravi? Otkud oni da pucaju na vas? Pobjegli su ti oni, djetiću moj, pa se smucaju ka kućke negdje po grmenima, ko što ćete i vi pobjeći, a mi ostati, pa šta nam Švabe urade... — upade opet ona grlata i nadgovara i mene i Daka.

— Dobro, mi vam nećemo sve uzeti, ali shvatite da je vojska gladna i mora jesti. Red je da nešto dadete dobrovoljno. Svak pomalo, i mi ćemo biti zadovoljni, a i vama će ostati.

— Nije ti to malo! Vi ste zaokupili sve brave iz cijelog sela! Ne smijete vi nama uzeti đavoljega! — upada jedna starića. — Partija to ne da!

— Otkud ti znaš šta je Partija? — upita Dako.

— Nijesi se ti ni rodio kad sam ja znala šta je Partija! Moj sin je poginuo, a bio je član komiteta.

— Bog te tvoj, ovde ne možeš busolom tražiti kajmak, kao kod nas u istočnoj Bosni, — opet mi dobacuje Dako.

— Pa dobro, drugovi i drugarice. Mi nemamo mnogo vremena. Nama pretstoji pokret, a brigada se snabdjeti mora. Vi nećete dati dobrovoljno ništa. Prema tome, moraćemo pristupiti rekviziciji, a to znači uzećemo i bez vaše volje. Mi napuštamo vaš kraj, a za nama dolaze Nijemci. Sve što nama ne date uzeće vam oni... jeste li voljni, ili ne?

— A nećete, đavole, ni vi ni oni. Pobjeći ćemo mi, ništa se ti ne sjekiraj kako ćemo s njima. Samo nas ti ostavi na miru — opet će ona grlata.

— A da ljudi — upada jedan čovjek — vi znadete da ja nijesam ni za jedne ni za druge, ali ovaj čovjek ima pravo. Vojска je vojska. Ona jesti mora, pa bilo nama milo ili ne! A da se ne natežemo, dajmo svak ponešto. Ko brava, ko vola, pa i nama i njima. Dobro momak veli! Doći će Švabe i, bogami, nećemo se sakriti od pogani, sve će nam i do đavoljeg pokupiti!

Jedan mladić okupi oko sebe nekoliko ljudi i sa njima se nešto dogovara, a zatim mi priđe.

— Ja sam partiski radnik ovoga kraja. Dogovorio sam se sa Odborom. Treba prekinuti sa ubjedivanjem. Narod je narod, znate kako je! Oni jedan drugog štite. Tu ima više od pola četničkih brava, vi to njih ne možete ubijediti. Ovi naši iz Odbora danas štite četnike, a sutra će oni njih pred četnicima

i Nijemcima! Mi se ne smijemo ni pokazati i zato vi odlučite! Koliko vam treba, uzmite, a ono drugo ostavite njima, pa neka dijeli kako god hoće.

— Neka izadu na stranu oni čiji se bravi nalaze tu pred nama!

Odmah su se izdvojili, a zatim smo, jednog po jednog, pitali koliko ima. Po izjavi, svima smo ostavili pola od rečenog broja, a ostatak i onaj dio stoke koji je bio stvarno četnički, ostalo je za brigadu.

— Odbor će svima izdati potvrde na uzeto blago — dodao je na kraju Dako.

Brigada je krenula dobro obezbijeđena. Iako smo imali na snabdjevanju grupu od 70 do 80 boraca, tifusara i rekonvalescenata, ovom rezervom smo obezbijedili hranu do posljednjeg dana okruženja.

*

Brigada je uzoru 13 juna trebalo da otpočne prelazak preko jednog mosta na Bistrici. Komandant brigade, u želji da sam provjeri ispravnost mosta, prvi je na njega stigao na čelu brigade.

Most je bio željeznički, uskog kolosjeka, dosta dugačak i visok. Između šina su bile prikovane daske na pragove.

Vidjeći grupu tifusara kako se pentra po mostu, komandant brigade ih zamoli da se sklone dok brigada prođe, a da ćemo poslije i njima pomoći i nećemo ih ostaviti. Tifusari se bez riječi skloniše i propustiše brigadu. Prelazak se odvijao normalno. Kada je već i začelje prešlo most, stvari se odnekud jedan ljekar iz hirurške ekipe divizije sa bolničarem koji je vodio konja natovarenog instrumentima. Kad su naišli na most, konju noge propadoše kroz daske. Nije mogao ni mrdnuti. Stoga ljekar zatraži pomoć. Sa desetinom boraca podoh prema mostu. Konju noge vise između pragova. Bolničar vuče za ušar i nešto psuje, a pozadi konja nekoliko boraca „pomažu“ bolničaru. Jedni vuku za rep, drugi za zadnje noge i svi u glas viču:

— Đi — đi — rago.

Kad nas primijetiše, vika prestade a „spasioci“ posjedaše uz sape konja. Bolničar kao izbezumljen povika:

— Ne-e-e! Ne, drugovi, šta to radite!?

„Spasioci“ ne dižu glave niti se osvrću na zapomaganje bolničara. Čuvši njegovo zapomaganje, mi potrčasmo prema mostu. Kad tamo, spasioci“ već izvršili operaciju. Svaki je držao nož u ruci i poveći komad buta od živog konja. Bili smo užasnuti prizorom. Ne primjećujući nas uopšte, tifusari su

mirno i spokojno rezali komade mesa i halapljivo ih gutali. Stovarili smo sanduke i preneli ih do prvog sela, a ubili životinju, koja je bila živa iskasapljena. Tifusari su se polako podigli i krenuli preko mosta, tek kad je bolničar uperio automat u konja.

*

Svaki borac ima zasebnu „kuhinju“. Svaki je natakao na štapić po komadić mršavog konjskog mesa. Okreće, peče, šuri, ili samo zagrijava da ne bude potpuno prijesno. Taman si raspirio vatru i obrisao pepeo sa ražnja kojim si malopre gasio vatru, i taman ga ponovo nadnio nad plamen, a ono komanda: „Gasi vatru! Hej druže? Jesi li ti svjestan? Zar ne čuješ komandu?“

Sve to posmatra, sluša i gleda Nikola Pećanac, komandant 2-og bataljona. Gleda na sat, u nebo, u avione što kruže. Sluša izvještaje. Neke čuje, a neke možda i ne čuje. Štrecne ga i zabolji strašno kad mu ipak probije do uha: „... poginuo... ranjen...“ „Kud baš on, slavu mu njegovu“ — ote se Nikoli. „Pa zar i on?... Kome ču mitraljez dati“? Opet gleda u sat.

Kako sporo vrijeme prolazi!

Naređenje je jasno. Večeras se kreće! Iako smo dosta prorijedeni i na izmaku fizičke snage, grunućemo...

Na sastanku, duboko u šumi komesar 2 bataljona Stevan Balaban objašnjava situaciju: „Komandant bataljona i ja“ počeo je Balaban, „bili smo jutros u štabu brigade. Odluka Vrhovnog komandanta je da se noćas probije obruč. O zadatku našeg bataljona reći će vam više drug komandant. Mi smo trenutno u najtežoj situaciji. Opkoljeni smo sa tri obruča. Prvi je neposredno oko nas... Treba otvoreno reći borcima da je ovo najteža situacija, ali da ćemo izaći iz nje. Komunisti i skojevci treba i ovog puta primjerom da pokažu kako treba izdržati najteže...“ Zatim je nastavio komandant bataljona: „Komandant brigade još nije izdao zapovijest, a može se lako desiti, a i ja bih, da vam pravo kažem, volio da naš bataljon krene u proboj na čelu brigade... Zapovijest četama ču izdati u pokretu. Dotle, rasformirati bataljonsku komoru. Borce iz komore podijeliti po četama, tako da svaka četa dobije podjednak broj i drugova i drugarica. Bacače i teške mitraljeze zakopati. Za taj posao odrediti isključivo komuniste...“

— Pazi! Sklanjaj se! Evo „Štuke“ pravo na nas! — uzviknu Balaban.

Silna eksplozija opet se prolomi Lučkim Kolibama, ali ne pogodi nikoga.

Nikola skoči kao ris, stegnutih pesnica. Prati „Štuku“ pogledom, zaboravljujući da je počeo izdavati zadatok. Polete na čistinu i viknu:

— Jedan sa „šarcem“!

Borca koji mu doneše „šarca“ Nikola postavi nasred jednog proplanka, a na njegovo rame mitraljez. Baš kad se „Štuka“ poslije trećeg kruga mitraljiranja počela da izvlači Nikola je uhvati na nišan i hladnokrvno pritisnu obaraču.

Upočetku ne primeti ništa. Izgledalo je kao da avion odlazi neoštećen. Ali najednom dimna traka obeleži put aviona, suknu plamen i on se sa hukom sunovrati ka zemlji. Nikola ga još posmatra i ne čuje urnebesnu viku boraca i njegovih drugova iz štaba bataljona. Strašan tresak, a zatim nekoliko jelika planu u podnožju brda, ispod naše brigade.

Đuro BAJIĆ

„LAKŠE ČELO – BRŽE ZAČELJE“

o prelasku Sutjeske 4 bataljon Treće kраjiške brigade produžio je prema Tjentištu. Provlačimo se prvo kroz zonu izloženu topovskim granatama, mitraljeskim rafalima i avionskim bombama neprijatelja, kroz teško prohodne vrleti. Niču putokazi na kojima je ispisano „Treća kраjiška“. Oni su za jedinice naše brigade koje su kasnije nailazile značili mnogo. Česti i veliki usponi, raskvašen teren, a slaba obuća, glad i druge tegobe iscrpljuju naše borce fizički i psihički.

Prateći i Radni vod ne mogu da slijede kolonu. Natovareni konji zaglavljaju se i spotiču. Borci ih rastovaruju i na svojim leđima prenose oruđa i sanduke municije često i po nekoliko stotina metara. Padaju pod teretom, ali ne dozvoljavaju da jedinica ostane bez teškog naoružanja i municije. Čovjeka hvata jeza kad se okrene, nakon prevaljenog puta od nekoliko stotina metara, i pogleda kuda su se provlačili ljudi vodeći natovarene konje.

U Hrčavki ispod Debele Ravnih bataljon zastaje radi odmora. Bilo je to u popodnevним časovima 7. juna. Umorni i iscrpeni borci polijegali oko blatinjave staze koja vodi ka Lučkim i Vrbničkim Kolibama. Sa obližnjih brda Nijemci povremeno otvaraju vatru. Avioni nadlijeću i bacaju bombe čak i na omanje grupe boraca. Od eksplozija većih razornih bombi lome se čitava stabla. Nema se kud. Osmotrili nas, mi štedimo municiju i ne branimo se, a oni su vrlo drski, prosto se izvljavaju.

Već skoro deset dana teško se gdje može nešto pronaći za ishranu. Od Sedme kраjiške dobijamo jednu kravu. Naređeno

je da se odmah kolje i što prije skuva kako bi borci bar nešto pojeli pre no što produžimo pokret. Stara je, sporo se kuva, a vatu moramo kriti da nas po njoj ne otkrije neprijateljska avijacija. Napola kuvano meso podijeljeno je i pokret se nastavlja. Za bataljon gladnih boraca to je slab obrok.

Tamna noć obavija Zelengoru. Već su i posljednji avioni napustili vazdušni prostor iznad nas. Ne vidi se prst pred okom. Duga, nevidljiva kolona premorenih i gladnih boraca jedva se miče blatnjavom stazom. Lučke Kolibe su cilj do koga u toku noći moramo stići. Poneki mitraljeski rafal iz blizine opomene da su Nijemci zanoćili na položajima.

Kraj puta iz mraka začusmo promukao, drhtav ženski glas:

— Drugovi, nemojte nas ostaviti!

Za trenutak zavlada tišina. Neko iz kolone doviknu nepoznatoj da se priključi začelju. Žena odgovara da joj je mali usnjo na krilu; ni sama ne može da ide, akamoli njega da nosi. Savjetujemo je da sačeka zoru pa da krene za nama. Iako vrlo težak, to je jedini odgovor koji smo joj u toj situaciji mogli dati. Još od Mojkovca, pa preko Tare i Pive, Ljubišnje, Maglića i Volujaka, prolazimo pored iznemoglih žena i djece, a mogao se vidjeti i pokoji starac. To su izbjeglice iz Četvrte ofanzive, sa Banije i iz Bosanske Krajine. Sada, eto, nadovezala se i Peta ofanziva, pa se vraćaju držeći se partizana, ne bi li doprli do svog rodnog kraja.

Vrijeme prolazi, a bataljon savlađuje uzbrdicu prema Lučkim Kolibama. Veza u koloni kida se svakog časa. Sa začelja dolaze zahtjevi — „lakše, čelo“, a sa čela opet — „brže, začelje“. I tako naizmjenično preko istih usta prenose se zahtjevi sa začelja i suprotne komande sa čela. Milan Đukić, komandir 2 čete 4 bataljona, teško je bolestan, a pored svega stegao ga išjas, pa se jedva kreće. S vremenom na vrijeme kreše upaljač u kome nema benzina ali varnice kremena pomažu da napravi siguran korak — dva, da bi potom zasljepljenih očiju opet počeo da posrće. Fizički je nesposoban da nastavi put ali mu partizanski ponos ne dozvoljava da kaže ono što je već, ko zna koliko puta bio spremjan da kaže — da se dalje ne može... Kada smo prije desetak dana bili već na domaku najvišeg vrha Vučeva, naredio je četi da produži napred, a on je, odbijajući svaku pomoć, gotovo ukočen s teškom mukom slijedio četu.

Put je sve teži i naporniji, a teško se usuđujemo da damo odmor. Treba da imamo nešto rezerve u vremenu jer ne znamo kad ćemo stići, a sutra se već nadamo ozbiljnog sudaru s Nijemicima. Svaki odmor od deset pretvara se u trideset minuta, jer je mnoge drugove trebalo najprije razбудiti da bi došli k sebi i mogli da nastave put.

Bila je gotovo ponoć kad je čelo kolone izišlo na plato Lučkih Koliba. Dat je odmor i bataljon je pored blatnjavog puta zaspao tvrdim snom.

U ranu zoru bude nas snažne eksplozije avionskih bombi koje padaju u našoj blizini. Niko ne reaguje. Ta ravnodušnost nas zabrinjava. Dotada su borci vrlo brzo reagovali na pojavu aviona. A jutros kao da se ništa naročito ne događa. Dok se bataljon odmara, polazimo da vidimo ko se nalazi ispred nas u šumi. Očekujemo da su tu negdje naši. I zaista, nailazimo na neke djelove naše brigade. Kažu nam da je u šumi i štab brigade. Javljamu mu se. Tu je komandant bataljona, Milan Bosnić, primio potrebna naređenja.

U bataljonu se vrše pripreme za dalji proboj. Dan ranije u Hrčavi bilo je naređeno da se zakopa teško naoružanje i ostala oprema Pratećeg i Radnog voda. Dobar dio boraca shvata opravdanost takve mjere. I neka druga naređenja koja su izdata u toku dana unose izvjesnu zabunu. Borci ih bez rezerve prihvataju ali ih ona navode na razmišljanje o uzrocima i posljedicama tih mjeru. Donosi se odluka da se održi sastanak bataljonskog partiskog biroa. Sastanku koji je počeo oko 12 časova prisustvuju: Ljubiša Ćurgus, sekretar, Nikola Jončić-Kočo, komesar bataljona, Milorad Bosnić, zamjenik komesara 1 čete, Duško Trninić, zamjenik komesara 2 čete i Drago Kačar, zamjenik komesara 3 čete. Sastanku prisustvuje i jedan drug iz političkog odjeljenja brigade. Na dnevnom redu su dvije tačke: prva, mјere koje treba preduzeti za proboj iz obruča i druga, razno.

Poslije diskusije o stanju u bataljonu, poteškoćama, složenosti i ozbiljnosti situacije, donose se zaključci: da se obezbijedi sprovođenje naređenja štaba bataljona za dalji proboj, da se za ishranu kolju konji, da se borci rasterete svih nepotrebnih stvari i opreme, da se zakopa teško naoružanje i municija. Bilo je riječi i o načinu borbe: lukavstvima, energiji i silini udara, iznenađenjima, postupku sa težim ranjenicima i drugo. Svjesni smo posljedica koje mogu nasutpiti kad se borcima predoče sve ove mјere, naročito zbog teških ranjenika koje ne možemo nositi... A kako ih ostaviti? Diskutovalo se o daljoj perspektivi. Borcima, u prvom redu članovima KPJ i SKOJ-a, treba ukazati na perspektive koje će nam se možda kroz dan-dva stvoriti poslije proboga. Treba naći načina da se misli boraca otregnju od trenutnih teškoća i prenesu sa tmurne situacije, pune neizvjesnosti i teškoća, na svjetlijе dane poslije proboga, na našu ofanzivu kroz istočnu Bosnu i dalje.

Po završenom sastanku odlazimo u čete. Problemi se ističu otvoreno i jasno. Bio je to primjeran dogovor borbenog kolektiva u teškoj i ozbiljnoj situaciji.

Ljubiša ĆURGUS

IZ TREĆE DALMATINSKE

edan dan prije nego što je Treća dalmatinska brigada 4 maja 1943 godine zaposjela položaje na lijevoj obali r. Čeotine zapadno od Pljevalja, još dok smo se nalazili u pokretu od Broda na Drini ka novim položajima, naišao sam na mog mještanina Antu Mrasovića „Čakaru“. Sjedio je naslonjen uz jedan oveći kamen. Bio je posve blijed i iscrpen, tako da, na prvi pogled, nisam bio siguran da je to onaj snažni i crveni „Čakara“.

„Ne mogu dalje druže“ — jedva je odgovorio kad sam ga zapitao što tu sjedi. Njegov bataljon bio je prilično odmakao, a on, iznemogao, izostao, a nikome se nije ni javio, niti koga pozvao da mu pomogne. Po njegovom posve ispijenom licu, izbuljenim očima i počrnjelim usnama, zaključio sam da bolestuje od tifusa. Ponudio sam mu konja i pomogao mu da se ubaci u sedlo; a kako se na konju nije mogao sigurno držati odredili smo jednog borca da ga sproveđe do bataljona. Poslije nekoliko dana našao sam ga u selu Višnjici, u bolnici. Bio je u nesvjesnom stanju, a ponekad bi počeo da bunca i viče: „Daj mi pušku“ ... „Ubi ga“ ..., a nakon toga bi blagim i tihim glasom lijepo molio: „Drugarice daj malo mlijeka“. Nije on tu bio sam. U selu Višnjici bila je oveća grupa. Svi su bili u bunilu i vikali kao i Ante.

Umro je, rekli su mi drugovi, dva dana poslije ovog našeg susreta i sahranjen u selu Višnjici. U tom selu su ostavili svoje kosti mnogi borci Treće dalmatinske brigade koji su bolestivali od tifusa ili su bili teški ranjenici. Stoga je Višnjica postala strah i trepet za borce Treće dalmatinske brigade. Svaki lakši ranjenik ili bolesnik odbijao je da ide u bolnicu u Vi-

šnjici, jer su se tamo nalazili tifusari, a tifus je postao za svakoga strašniji i opsaniji neprijatelj, nego njemački, talijanski, četnički i ustaški vojnici.

Poslije 20 maja neprijatelj je uspio da odbaci naše jedinice sa lijeve obale Čeotine i da uspostavi vrlo jak mostobran u rejonu s. Gradac — s. Popov Do. U posljednjem protivnapadu naših jedinica na njemački mostobran, teško je ranjen pomoćnik komesara čete Stipe Peližota iz Šibenika. Na vrhovima planine Ljubišnje, sustigao sam drugove, koji su ga nosili na primitivnim partizanskim nosilima (dvije motke i šatorsko krilo). Pitam ga kako se osjeća a on jedva izgovara riječi. Molio me da mu dam pištolj i da ga ostavimo, jer nema koristi da se sa njim mučimo noseći ga dalje i zamarajući one koji ga nose. Kada sam se od njegovih nosila počeo udaljavati čuo sam kako moli borce da ga spuste na zemlju, da ga ubiju i ostave, jer on i onako neće prežvijeti, njegova je rana na grudima bila veoma teška i opasna. Još prije nego smo stigli na rijeku Taru saznao sam da je na južnim obroncima planine Ljubišnje podlegao.

*

Stigli smo na rijeku Taru, gdje se već od prije nalazio izgrađen viseći most, koje se obješen na čeličnim užadima njihao lijevo — desno, napred — natrag. Moralo se preko njega vrlo oprezno hodati, jer se moglo lako ispasti izvan onih nekoliko starih dasaka i naći u brzoj planinskoj rijeci Tari. To se i dogodilo sa jednim drugom — borcem — i njegovim konjem kojeg je prevodio preko mosta.

Preko mosta smo prešli u prvim jutarnjim satima, izišli na sjeverne padine Durmitora, gdje smo se na jednom močvarnom platou odmarali do sljedećeg jutra. Tu smo pojeli posljednji obrok hrane koji se nalazio kao zaliha u intendanturi brigade — mali komadić goveđeg mesa i pola porcije vrlo rijetke zobene kaše.

Ujutru 30 maja krenuli smo preko Durmitora. Bilo je vrlo hladno; na vrhovima Durmitora padao je sneg, a naša fizička kondicija sve slabija. U sumrak smo stigli kod Sušičkog Jezera i poslije kraćeg odmora nastavili prema kanjonu rijeke Pive koju smo prešli preko „partizanskog“ mosta kod Mratinja u rane jutarnje sate 31 maja i produžili ka Vučevu.

Već dva dana nismo jeli. Iscrpeni smo svi, a vodimo i nekoliko oboljelih od tifusa i ranjenih. U pokretu od Pive do Vučeva naš 5-ti bataljon naišao je na jednog ostavljenog konja

koji nije mogao ni da hoda. Odmah se među borcima počelo govoriti da bi bilo dobro da ga zakoljemo, malo prokuvamo i pojedemo. Tako je i učinjeno. Čim su stigli intendant bataljona i mesar, zaklali su konja i natovarili meso na naše konje. Na Vučevu smo ga skuvali. Trebalo je vremena da se stara kognjetina skuva, a borci onako gladni bili su nestrljivi. Stalno su obilazili oko kuhinje i zapitkivali da li je već gotovo i hoće li brzo? Poslije puna tri sata kuvanja počelo je sa deobom polukuvanog i neobično tvrdog mesa.

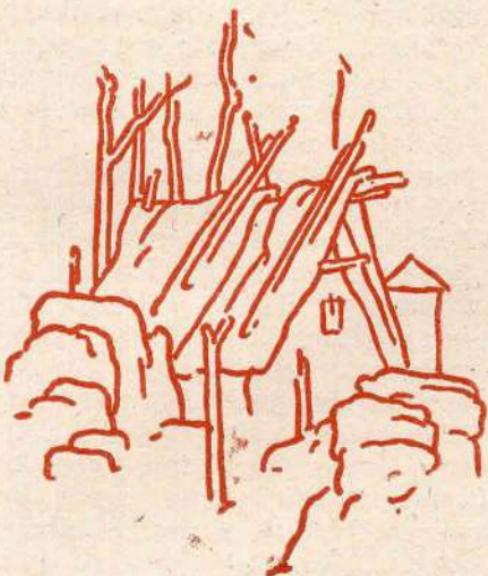
Od 2—6 juna pojeli smo sve konje našeg bataljona. Teški i naporni marševi i danonoćne borbe, oskudica u hrani i veliki broj oboljelih od tifusa zahtijevali su da se ulože maksimalni napor i kako bi se sačuvalo što više života. U brigadi je ipak umro veliki broj drugova, a broj ranjenih i iznemoglih je rastao. Najzad je u brigadi ostalo vrlo malo ljudstva sposobnog za borbu, pa je prema naređenju Vrhovnog štaba 6 juna na Vučevu brigada rasformirana, a njenim ljudstvom popunjene su jedinice Prve i Druge divizije. Ja sam raspoređen u Drugu dalmatinsku koja se u to vrijeme borila kod Bara.

Idući ka D. Barama sustigosmo jednu drugaricu, koja je vodila konja na kome je bio neobično visok tovar, prekriven šatorskim krilom. Kada je jedan od drugova podigao šatorsko krilo, na samaru se pokazao čovjek. Drugarica — njegov pratilac, reče nam da je bolestan od tifusa, da je iz Druge proleterske i da je zaostala na desnoj obali Sutjeske, a brigada je otišla naprijed pa sad ne zna gdje je. Preporučili smo drugarici da ide naprijed u pravcu gdje se čuje borba.

Produžili smo ka Barama i spustili se u jednu dolinicu ispred G. Bara. Na oko pedesetak metara odatle primijetili smo grupicu ljudi. Uplašio sam se da nisu Nijemci, ali kada sam malo bolje zagledao video sam da imaju „titovke“. Bilo ih je petorica, sjedeli su, neki naslonjeni na obližnja stabla. U sredini se pušila vatra. Nije se čula ni jedna riječ. Primijetili su me tek kada sam ih pozdravio. Po izgledu njihovih lica i pogledu mogao sam zaključiti da su tifusari. Zamolio sam ih da ugase vatru, jer zaista nije bilo hladno za zdrava čovjeka, ali tifusarima je uvijek zima. Pozvao sam ih da krenemo skupa naprijed, a oni su me i dalje gotovo avetenjski gledali i smijali se. Meni nije bilo do žadržavanja, a znajući da na njih ne mogu uticati, ostavio sam ih i pošao dalje kroz šumu. Nisam se udaljio ni stotinak metara između gustih stabala, kad odjednom čuh nekoliko rafala iz automata, a potom prasak dvije — tri ručne bombe. A zatim ponova zavljada gluha tišina. Želeo sam da se vratim i vidim šta je bilo sa tifusarima, te sam počeo polako, puzeći, da se privlačim mjestu gdje su oni sjedeli. Vatra

se više nije pušila, a oko pogašenih ugaraka ležali su iskasapljeni lješevi. Puzeći prišao sam na oko desetak koračaja, odakle sam sve video: razmrskane lobanje, iskomadane trupove, otrgnute udove. Jedna „titovka“ sa uvezenim srpom i čekićem usrijed crvene petokrake, ležala je krvava na travi. Nisam našao snage i smjelosti da im se sasvim približim i bar bukovim granjem prekrijem njihova mrtva tijela.

Filip VUČKOVIĆ

BEZ SNA I ODMORA

mali smo malo lekara, pa smo i mi medicinari samostalno obavljali sav posao. Prilike su od svih nas tražile mnogo snalažljivosti i znanja. U blizini Vojinovića srela sam svog brata lekara. Dao mi je mnogo korisnih saveta iz interne medicine. Uskoro smo se razišli.

Iako smo moja sestra Ruža i ja pošle zajedno u partizane, uglavnom smo bile odvojene. Viđale smo se kad su nam se jedinice sretale. Koristile smo svaku priliku da se obiđemo. Oko

20 maja, posle 48 sati napornog maršovanja, odmarali smo se u jednoj šumi zapadno od Kolašina. Brigada moje sestre odmarala se u susednoj šumi. Tu je i moj bolničar imao brata, pa smo krenuli zajedno u posete. Dan je bio sunčan. Negde na pola puta, kad smo bili na jednoj čistini, naišla su dva aviona. Spustili su se nisko, kružili oko nas i mitraljirali praveći sve uže i uže krugove. Odmor naše jedinice bio je kratak, te smo se morali vratiti neobavivši željene posete. Praćeni smo mitraljeskim zrnima sve dok se nismo dočepali jedne pojate i šećurili pored vrata... Upravo smo stigli da na vreme spremimo ranjenike za pokret.

Ruža je u toku Četvrte i Pete ofanzive bila referent saniteta iako je bila profesor. U to vreme je harao pegavi tifus, te se veliki broj osoblja, izložen stalnom dodiru sa bolesnicima, zarazio. I Ruža je dobila tifus.

Kada smo, posle napornog marša po kiši i snegu, zastali negde na Pivskoj Planini da malo predahnemo, pošla sam do sestre. Imala je visoku temperaturu i bila je u polusvesnom stanju privezana za konja. Čim bi joj se neko približio molila je: „Skini me, molim te, što ste me vezali?“ Drugarice su

žurile da je polože na zemlju, ali je pljusak to ometao. U žurbi nisu ni primetile da su je položile u lokvu. Htela sam da je pomjerim na suvo, ali me ona molila: „Nemoj me dirati, pusti me da ležim. Ovde je tako toplo! Molim te“. Nisam smela da joj udovoljim želji, jer je bila sva mokra i u groznici. Vatre nismo ložili. Krenuli smo i usput se sreli sa drugovima iz Vrhovnog štaba koji su nešto živo diskutovali. Drug Tito je išao hitro napred, upozoravajući na tišinu.

*

Noć je. Duga nepregledna kolona ide preko Vučeva. Sa brigadom su mnogobrojni ranjenici i bolesnici. Neki su na nosilima. Uzoru su nas pronašli avioni i, takoreći, neprekidno bombardovali. Čim bi utrošili municiju odlazili su u bazu i ubrzo se vraćali sa novim tovarima. Oko deset sati pre podne zavukli smo se u neku šumu, ali nismo uspeli da se oslobođimo aviona; pratili su naše kretanje, obrušavali se, mitraljirali nas i bombardovali. Sklanjali smo teške ranjenike iza većih stabala. Padale su nove žrtve. Bila sam na čistini između dva stabla, kad jedna bomba pogodi baš ono stablo iza kojeg sam tek bila položila ranjenika. Prosto ga je raznela. Pritisak je bio tako jak da je i mene skoro podigao sa zemlje. Sva sam bila poprskana krvlju te sam mislila da sam ranjena. Zbog toga sam, čim je bombardovanje prestalo, pojurila na potočić da se operem i pronađem ranu. Ali, bila sam nepovređena. Toga dana smo izgubili mnogo drugova, a broj ranjenika se povećao. Tek posle podne avioni su nas napustili. U sumrak desetkovana kolona nastavila je pokret.

Često sam u brzini sama tovarila konja. Nevešto vezan teret počinjao je da klizi, te sam ga ponova zatezala. To se ponavljalo više puta u toku marša. Neprijatelj nam je bio za stopama. I baš kada smo bez zastajkivanja grabili da što dalje odamknemo, teret je počeo ponova da klizi s konja. Bila sam očajna što ometam pokret. Nisam mogla da ostavim sanitetski materijal, a nisam smela ni da se zaustavljam. Na sreću prisao mi je u posljednjem trenutku jedan drug i pričvrstio teret tako da više uopšte nije padao.

U praskozorje pregazili smo Sutjesku, držeći se čvrsto za ruke. Stvari su nam bile na leđima, te je nekima ruksak bio potpuno u vodi. Nedaleko od mene lanac se prekinuo. I drug do mene počeo je da popušta ruku. Stegla sam ga još jače, ali se on već teturao. Ranac ga je vukao dole. Bili smo već skoro

na drugoj obali kada je počeo da gubi svest. Glava mu je upošla potonula. Vukao me za sobom, stezao me kao u grču. Na sreću, naiđoh na plićak. Čvrsto sam stala, otpustila drugu remen na ruksaku i gurnula ga obali. Sada se i sam uspravio.

*

Krećemo uz Zelengoru negde 10 juna. Sestru sam jedva podigla na konja. Bila se ponovo onesvestila i pala s konja. Peli smo se velikom uzbrdicom. Pokušala sam da je čvrše privežem, ali nije mnogo koristilo.

Svi smo bili pregladneli, pa i konji. Stalno su zastajkivali i štrpkali travu.

Stigli smo ipak nekako na vrh. Mislila sam da sam se oslobođila muka, ali je tek sad nastalo najgore. Počeli smo da se spuštamo. Tu se našao i moj brat Isidor. Prebacio je Ružu na leđa i počeo se spuštati. Bilo je sasvim strmo a trebalo je žuriti. Ruža se branila i molila: „Pusti me da ostanem, meni inače nema spaša. Spasavajte se barem vas dvoje“. Isidor ju je na to privukao jače k sebi, stegnuo zube i nastavio put do podnožja. I sam potpuno iscrpen i izgladneo, jedva se na kraju ispravio. Ali, spasao je jedan život...

Kod Miljevine imali smo dosta gubitaka, naročito od neprijateljske avijacije koja nas je, takoreći, neprestano pratile, bombardovala i mitraljirala. Moj brat je bio referent saniteta Četvrte crnogorske brigade. Sanitet je sa nekim jedinicama već bio prošao. Čim je saznao da kod Miljevine ima dosta novih ranjenika, brat se samoinicativno vratio natrag da im pruži pomoć i organizuje njihovu evakuaciju. Ubrzo je i sam bio ranjen u nogu. Naši su se morali naglo povući, a on je ostao.¹⁾

Stigli smo na vrh Planinice. Mimoilazili smo se sa drugim jedinicama. Neko je rekao: „Prolazi Vrhovni štab“. Nisam na to obraćala pažnju. Odjednom u blizni ugledala sam druga Tita, koji se srdačno pozdravljao sa svima i svakome ponešto rekao. Došao je nasmejan i do mene. Ruka mu je bila zavijena. Svi smo se iznenadili, jer nismo znali da je ranjen. Netremice sag ga gledala, a on se osmehnuo i pitao me kako sam izdržala... Osećala sam se snažnijom, sigurnijom. Posle dva

¹⁾ Teško se kretnao. Kad su naišli četnici i počeli da likvidiraju zaostale ranjenike on se popeo na drvo. Narednih dana vukao se sam. Spavao na gojoli zemlji i hranio korom sa drveća. Najzad je naišao na neku manju pećinu sa čiljeg je svoda kapala voda. To mu je pomoglo da utoli žed koja ga je nepodnošljivo mučila. Rana je počela da mu se gnoji. Nije se usudio da se približi selu, jer je tu bilo i četnika. Posle nekih 20 dana naišla je jedna krajška jedinica i prihvatala ga.

sata odmora krenuli smo napred. Ovaj susret nam je ulio nove snage.

Moja je sestra konačno prebrodila krizu, ali je bila iscrpena. Na dvadesetak dana pre tifusa imala je težak oblik diženterije, a na to su se nadovezali pegavac i glad kao stalni pratioci. Prva hrana koju je dobila posle bolesti bilo je parče presnog konjskog mesa. Bila je kao avet. Neodoljivo sam želela da je spasem, a nisam znala kako. Nismo imali nikakvih zaliha, niti smo dobijali hranu. Naše jedinice, međutim, stalno su vodile borbu i bilo je tu i tamo nešto plena i u hrani. Ali, količine su bile vrlo male. Slalo se u prvom redu u Centralnu bolnicu. U toku dana odmarali smo se u jednoj šumi. Naše borbene jedinice bile su tu, pa sam se s porcijom u ruci uputila njima. Naišla sam na neku jedinicu koja nije pripadala našoj diviziji. Dan pre zaplenili su nešto hrane. Kazani su se pušili. Svuda uokolo širio se neodoljivi miris jela. Svi su bili raspoloženi. Dobila sam i ja porciju. Bila sam i sama pregledana, a u ruci sam držala punu porciju toplog jela. Miris me zanosio. Međutim, savest mi se stalno opirala. Ubedivala sam samu sebe da neću da jedem. Ali, udaljenost od Ruže je bila isuviše velika, a iskušenje gotovo neodoljivo. Najzad sam uzela nekoliko gutljaja. Trgla sam se i naglo pojurila prema Ruži. Želudac me prosto čupao. Bio je prenadražen. Iskušenje je tek sad bilo ogromno. Stigla sam sa punom porcijom. Moja sestra je polako jela. Činilo mi se kao da je svakim gutljajem postajala snažnija. Ta porcija hrane ospособila je za novi pokret koji je usledio predveče.

Naišli smo na neko pusto selo. Kuće su bile otvorene. Mnogobrojni tifusari su se razmileli po selu. U kućama smo našli nešto kukuruznog brašna i tečnog pekmeza u buradima. Drugovi su punili porcije i jeli. Sanitetsko se osoblje rastrčalo objašnjavajući im da im to može naškoditi. Molili su da se strpe dok se skuva kačamak, ali se nekim nije moglo dokazati. Glad je nadvladala. Posle oko pola sata previjali su se od grčeva u stomaku. Tražili su pomoć, savijali se, ali sve je bilo uzalud. Najneumereniji su u roku od dva sata izdahnuli.

Bez odmora, pešačili smo ceo dan i noć i nastavili sledećeg dana. Teret nas je sve više pritiskivao. Sunce je nesnosno peklo, a vode nigde. Oko podne, prolazeći kroz retku šumu, naiđosmo na neku baruštinu punu prljavštine, trave, punoglavaca i žabokrečine. Žed je bila neodoljiva. Svi kao po komandi legoše i počeše da piju. Trebalо je upotrebiti sve snage da se drugovi odvrate od te vode. Objasnjavala sam neposrednu opasnost koja im preti, o posledicama trbušnog tifusa, ubedivala, a konačno i pretila komandom koja je upravo nailazila. Teškom mukom smo ih oterali od vode. Ostala sam tu dok nisu

prošli i zaostali drugovi, a onda, ne mogavši odoleti, nagla sam se, stavila ispečene usne u tu vodu i žedno počela da je gutam. Stigla sam drugove i osećala se kao da sam ih prevarila. Slučajno se nisu pojatile nikakve posledice.

Spavalо se uglavnom pod vedrim nebom. Čebadi je bilo sve manje. U nekim jedinicama ostalo je samo pokoje čebe ili šatursko krilo. Prostremo ga na zemlju i složimo se jedan do drugog kao sardine. Slabiji dobiju sredinu, a jači krajeve. Drugim se čebetom pokrivamo i krajnji čvrsto drže krajeve. Ako se neko u snu pomeri, pomeraju se svi redom. Ako se to češće ponavlja nastaje opšta uzbuna. U pokretu se smejemo onima „koji ne znaju šta rade u snu“.

Čekali smo u šumi da padne noć, jer je trebalo preći cestu. Prelaz je počeo oko ponoći. Čim su prvi ranjenici prešli, naišli su na zasedu četnika i nekih nemačkih jedinica sa oklopnim kolima. Došlo je do borbe. Dok su naše proleterske jedinice vodile borbu, mi smo se brzo prebacivali preko ceste i hvatali šumu. Blato je duboko, obuća se svlačila s nogu. Gázimo ne gledajući kuda. Kada smo prolazili kroz šipražje, i gusto granje, ono nam se zabadalo u noge koje su krvarile, ali ni to nismo osećali. Svetleća zrna su nam stalno fijukala oko glave. Prosto smo obnevideli. Trebalo je po svaku cenu održavati vezu. Siguran put mogao je da pronađe samo iskusan vodič. Uzoru smo bili van opasnosti, ali su ostali oni koji nisu mogli izdržati takav tempo. Tu je ostala i drugarica Jelica u devetom mesecu trudnoće. Sutradan su ih četnici sve zarobili. Kasnije se Jelica spasla.

Žurimo. Odmori retki, kratki. Više nas ne prate avioni. Noć je mračna. Ništa se ne vidi. Na zastancima se spuštamo na zemlju gde se ko našao. Ne pomeramo se s puta ni santi-metar da ne bi neko prespavao pokret i ostao.

Jednog jutra učinilo mi se da u daljinu vidim usamljenu kuću. Kao da i prozore raspoznajem. I mojoj sestri se malo kasnije učinilo kao da oseća miris limuna. Ali je sve to bilo samo varka.

Sećam se Veljka Mitrovića. Poznavala sam ga još na studijama. Bio je to bled, tananan mladić, blagih crta, sa izrazito toplim očima iz kojih je zračila odlučnost, snaga i hrabrost. Skroman, tih i nečujan, radio je kao krtica. Iako aktivran, organizovan politički radnik — revolucionar, stizao je i da uči i redovno je polagao. To mi je neobično imponovalo. Bio je jako dobar drug i služio za primer. Nažalost, već onda ga je načela tuberkuloza. Jednog dana stigao je i on sa bolesnicima. Imao je tifus. Neobično sam se obradovala što ga opet vidim živog. Bio je težak tuberkulozni bolesnik, a tifus ga je dotukao. Prilike su bile takve da se nije moglo pomoći.

Uprkos svemu, on je ostao uvek isti. Imao je snažan uticaj na okolinu. Govorio je tiho, bez krupnih reči, ali tako ubedljivo da su ga svi bez pogovora slušali i u najtežim trenucima. Tamo gde je bio on, moral i disciplina bili su na zavidnoj visini.

Iako je bilo očigledno kako teško podnosi napore, nikad se nije požalio. Naprotiv hrabrio je i jače od sebe. Nije govorio mnogo, ali se očigledno videlo koliko ga to napora staje. Posle toga je teško disao i jedva je hvatao vazduh.

Kad smo prešli Romaniju, imali smo odmor. Pošla sam da ga vidim. Na moje reči nije odgovarao. Da li spava? Da, zauvek... Ugasio se tiho i nečujno njegov život. Suze su mi zamračile pogled.

Stigli smo na Majevicu. Usput nas dočekuje narod, mahom žene i devojke u narodnim nošnjama. Nasmejane sa korpama hleba, sira, jaja, jabuka, šljiva i dr., otimale su se sa puno ljubavi i topline koja će pre da nas ponudi. Zaboravili smo na sve tegobe. Bili smo srećni što smo opet došli u dodir sa narodom, sa svojima. Žao im što ne ostajemo duže kod njih. Mislili su da barem zadrže najslabije drugove dok se ne oporave. Nismo više osećali ni izranjavljene noge, ni ucrvljane rane, ni glad, ni zamor. Morali smo dalje. Bijeljinski srez je bio određen kao mesto oporavka. Krenuli smo. Pratilo nas je skoro čitavo selo... Dugo, dugo su nam mahali.

Dr Zora PERERA

GLAD

oću, kada se sve utiša i smiri na Košuru, čulo bi se katkada jasno rzanje konja nemacke komore. To nam je obično odvlačilo misli na glad i iscrpenost koje su nas znatno obhrvale. Marševi i borbe, nespavanje, slaba odeća i obuća, sve sam to nekako podnosila, ali glad... glad je bila najteža. Teškoća u ishrani bilo je i drugde — i pre i posle Košura. Ko će zaboraviti vrbnički „hleb“ od mlevenih krušaka, glavnu „poslasticu“ koju je bolnica Druge proleterske 1942 godine dobijala iz Gorazda? Ili zobeni sandžački hleb sa patrljcima slame, koje je prejela trebalo povaditi. Pa „neslani“ pohod na Tuzlu: zubi su nam se ljudjali zbog stalne oskudice soli. Čitava operacija, smrt drugova — da bismo došli do soli.

Borac je ipak našao neko rešenje. Nešto podalje od našeg položaja, na Tjentištu, primećivale su se neke kuće i nešto manjih pojata. Većito u potrazi za rešenjem „gladne“ bataljonske situacije, naš komesar je uputio dva vojnika iz bataljona ne bili nešto „otkrili“. Otišli su do kuća i jedan od njih uđe u prvu. Kad tamo — u kući nikoga, a pored vatre na kojoj su pištala dva drveta stoji hleb; vojnik ga uze i strugnu put bataljona. Uto, na nesreću, seljanka uđe u kuću, pa opazivši da nema hleba, a valjda sluteći u čemu je stvar, poviće u pravcu vojnika koji je već bio u „povlačenju“:

— Ajao, kuku meni, ukraše mi hljeb! Imali gde koga od starešina, da toga prijavim?

Na to će onaj drugi vojnik u blizini:

— Sad ču ja, drugarice, da ga pronađem i prijavim! Ne brini, sad ču ja, — brzo se snađe, pa nastavi za „kradljivcem“.

Začas je hleb bio u bataljonu podeljen. Ono malo „sledovanja“ borci su već željno gutali, rumenila se dobro pečena zobenica .I ja sam jela. Komesar bataljona, veoma pravičan i vrlo strog prema postupcima vojnika u odnosu na imovinu seljaka, ovog puta nije postavljao nikakva pitanja o načinu dolaska do ovog hleba, ali nije uzeo ni mrve od njega. Glad čoveka natera na sve.

Naš „jelovnik“ na Košuru bio je „raznovrstan“: puževi, bukova kora, bukovo lišće, trava kiselica. Naš komesar Ješa pošao je u potragu za novim izvorima „hrane“. Bajonetom, koji je uvek sobom nosio, posekao je i odvojio bukovu koru, a iz ove je odjednom procurila neka beličasta sočna tečnost. Ispod nje bio je sloj, bele, sladunjave mezgre osvežavajućeg mirisa. Jednog jutra u tišini čuo se diskretni Ješin zov: „Drugovi! Drugovi — ovamo!... Više pokretima ruku i tela, i izrazom lica, pozivao je komesar svoje borce na jutarnji obed, držeći pritom još u rukama svežu bukovu koru. Shvatili su borci komesara. Nije prošlo mnogo, a svuda unaokolo su se zabelela bukova ranjena stabla. Od borca do borca „patent“ se prenasio i primenjivao. Bukve su bile oglodane. Ali, i tup bol je postepeno silazio u noge, a u stomaku se sve višejavljala tegoba.

Mara KUSTURIĆ

SA ČETVRTOM PROLETERSKOM OD PIVE DO HRČAVKE

Sa teškim ranjenicima kozjim stazama

noga dana kad je Četvrta proleterska brigada zauzela utvrđeni nemački položaj na Budnju, i ja sam u sastavu Prateće čete Druge proleterske divizije izbio na Javorak južno od Mratinja.

Sutradan, 2. juna, negde posle podne bio sam određen sa Zelalija Milanom, Marin Ivanom i još nekoliko drugova iz moje jedinice, da nosim ranjenike iz Četvrte crnogorske brigade. Sa nama je pošao i jedan član štaba divizije — zvali smo ga Mijat.

Ranjenike smo poneli iz rejona Štirna stazom preko Javorka i Previje za Mratinje. Kada smo krenuli bilo je oblačno, ali bez padavina. Međutim, posle jednog sata nastala je tako jakna oluja da smo se jedva kretali. Nismo smeli da sačekamo dok nevreme prođe — naređeno nam je da što pre, po mogućnosti do mraka, stignemo u Mratinje. Bilo nam je teško, ali je teže bilo ranjenicima. Od Štirna do Previje nismo imali velikog spuštanja ni penjanja. Išli smo većinom konjskom stazom preko zaravni kojom su se i brdske konji jedva kretali. Ljuti krš, pokriven četinarskom šumom, posle kiše je vrlo klijav. Zbog toga, a i zbog nepodesne obuće, često smo padali. Pri svakom potresu povredili bi se drugovi koje smo nosili. Bili su to teški ranjenici. Dvojicu smo nosili na improvizovanim nosilima, napravljenim od šatorskih krila i običnih motki. Ranjenik koga sam nosio do Previje nije htio da mi da pušku,

iako ga je vređala pri nošenju. Čuao je da bi, ako dođe u situaciju da padne neprijatelju u ruke, oduzeo sebi život.

Dok se nismo počeli spuštati niz stranu, ranjenike smo nosili po četvorica, a onda smo po dvojica, delom na ramenima, a najčešće na rukama. Sada smo se spuštali vrlo uskom kozjom stazom, tako da su se dva čoveka jedva mogla mimoći, i to samo na pojedinim mestima. Veliki nagib, a usto i opasna strmina s desne strane, još više su nam otežavali hodanje. Ipak smo dan ranije ovom istom stazom isterali svu komoru na planinu, a zatim je vratili u Mratinje.

Na polovini strane uhvatilo nas je mrak, a kad smo stigli u podnožje planine, na plodnije zemljište koje su ondanšnji seljaci obradivali, bila je već mrkla noć. Na jednom mestu, ne videći kuda gazim, zapao sam u blato do kolena. Pri izvlačenju pocepala mi se leva cipela od prstiju do pete, ostala je samo spoljna polovina pričvršćena za djon. Uzeo sam je i poneo. Na sreću selo nije bilo daleko. Posle pola sata hoda stigli smo u Mratinje koje su Nemci toga dana teško bombardovali. Čak i bombama od 500 kilograma. Ranjenike je trebalo smestiti po kućama s druge strane reke koja je zbog kiše naglo nabujala te se na pojedinim mestima nije mogla pregaziti, pogotovo s ranjenicima. Da li je most bio srušen ili uopšte nije postojao ne znam, ali smo po cenu života morali preneti ranjenike. Bez razmišljanja zagazili smo u mutnu vodu koja je u noći izgledala još crnja i strašnija. Korak po korak, pazеći da ne naiđemo na neki vir ili da ne posrnemo, jer bi to bila sigurna smrt za one koje smo nosili. Snažna struja zanosila nas je, a hladni talasi koji su se odbijali od naših ionako već mokrih tela, kao da su nas mamili u svoje dubine. Večnost je, čini mi se, prošla dok smo stigli do druge obale. Bili smo srećni što smo preneli ranjenike i smestili ih u polurazrušene kuće.

Iscrpeni i mokri polegali smo pored vatre i zaspali, ne sačekavši sledovanje mesa koje se pripremalo. Od štaba divizije dobili smo dve ovce za napore i uspešno izvršeni zadatak. To je bilo poslednje sledovanje ovčetine — otada smo počeli jesti konjetinu.

VUČEVO — SUTJESKA

U svanuće smo krenuli u pravcu Prepeličja. Uspon uz Vučeveo bio je veliki, a staza kozja — poput one kojom smo se kretali od Javorka ka Mratinju. Išlo se korak po korak. Kad smo stigli na polovicu strane bio je uveliko dan. Poneki konj bi posrnuo, tovar se prevrnuo i dok bismo ga ponovo natova-

rili, za trenutak bismo se odmorili. Tako je bilo do izlaska na vrh. A onda je bilo lakše, nije bilo velikih uspona.

Roca Ivo bio je određen da vodi računa o radiostanici Štaba Druge proleterske divizije. Bila je vrlo glomazna i teška, smeštena u dva metalna sanduka. Natovarili smo je na mazgu zaplenjenu na Jablanici za vreme Četvrte ofanzive. Kretanje je bilo teško. Roca je imao dosta muka sa mazgom. Koliko mi je poznato to je bila jedina radiostanica u Štabu Druge proleterske divizije. Znali smo šta ona znači u ovakvoj situaciji. Zato smo i nju i mazgu toliko čuvali. A na mestima gde natovarena mazga nije mogla proći, radiostanicu smo prenosili na leđima. Mihanović Jere—„Bego“ često je znao da za vreme odmora načupa trave i da u toku pokreta hrani mazgu, samo da bi izdržala do kraja. Na taj smo način uspeli da iznesemo stanicu ne samo na Vučevu, već i iz svih obruča.

Na čelu naše kolone išao je Savo Orović, držeći u ruci topografsku kartu. Sa njim je išla i njegova drugarica. Kad bismo negde stali, objašnjavao nam je gde se nalazimo i kuda treba da idemo. Činilo nam se da prelazimo preko najvećih vrhova na pravcu našeg kretanja. I ne samo što nam se činilo nego je često tako i bilo. Kad bismo se nekad upitali kuda ćemo sada, najtačnije odgovore davao nam je Jerković Ivan — „Dživdžan“. On bi upravio ruku u pravcu najvećeg visa ispred nas i dosta često pogađao visove preko kojih smo maršovali. Iako nam se činilo da je u tom pravcu nemoguće proći, ipak smo prolazili.

Maršovali smo od svetuća, a kasno popodne, skoro predveče stigli pod Maglić. Odmah popodne počeli su da se skupljaju oblaci i da duva vetar. Mislili smo da će to brzo proći, ali smo se prevarili. Ubrzo je celo nebo bilo pokriveno gustim oblacima, a vetar sve jači. Pala je i tako gusta magla da je najednom postalo mračno. I baš kada smo izbili na jednu golu visoravan bez imalo šume, počela je da pada kiša, čak i sneg. Olujni vetar sa kišom i snegom šibao nas je u prsa. Bio je toliko jak da se nismo mogli kretati. Lepili smo se za zemlju. Tek posle pola sata nevreme se malo stišalo. Producili smo dalje. Još je bilo tamno. Umorni, mokri i prozebli kretali smo se sporo. Kad smo stigli u Mrkalj-Klade bila je uveliko noć. Naložili smo vatru i malo se prosušili, a posle ponoći nastavili pokret u pravcu Dragoš-Sedla.

Sutjesku smo prešli noću, čini mi se 8/9 juna. Most još nije bio srušen. Uveče nas je komandir voda postrojio i naredio da se krećemo u najvećoj tišini — bez pušenja, razgovora, zvečkanja. Upozorio nas je na ozbiljnost situacije. Noć je bila vrlo mračna. Vezu smo održavali držeći jedan drugog za opašace. Jedva smo nazirali druga ispred sebe. Dugo smo išli niz

samu reku. Desno, iznad nas, uzdizala se visoka, okomita greda. Kasnije smo saznali da su na njoj bili Nemci.

Kad smo se približili mostu začelje kolone je zastalo. Sa čela stiže komanda: „Tišina, stigli smo do mosta, pazi na vezu!“ Brzo, jedan po jedan, u tišini prebacivali smo se na drugu stranu. Bilo je između jedan i dva sata noću. Tek što sam se prebacio na drugu obalu prepoznadoh svog komandira odeljenja Marin Ivana. Opominjao je one koji su pristizali da idu brže. Kasnije stiže komanda „trkom!“ Trčali smo levom obalom nizvodno sve dok nismo stigli čelo i formirali kolonu.

Počelo je da sviće kad smo izbili među razvaline Tjentišta. Odmah smo produžili ulevo, kosom u pravcu Ozrena. S nama su išli ranjenici Četvrte crnogorske proleterske brigade i hirurška ekipa Druge proleterske divizije. Kretali smo se kosom pored pološaja Šeste istočnobosanske brigade. Nemci su već bili zauzeli Krekove i tako nam presekli jedinu stazu koja je vodila preko Milinklade ka Hrčavki. Bili su na oko 300 metara od nas, na susednoj kosi i često otvarali vatru, ali u toku noći nisu nas napadali. Krećemo se padinama kose okreнутne Usovičkom Potoku, da bismo izbegli njihovu vatru. U jednom trenutku Nemci su nas primetili i otvorili jaku vatru po nama. Legao sam u neki jarak. Do mene se našao i Zelalija Milan iz mog odeljenja. Kad sam se okrenuo video sam jednog mrtvog i dvojicu ranjenih. Bili smo u blizini nekog našeg mitraljeza. Čim se miatraljez javio Nemci su nas obasuli minobacačkom vatrom.

Levo od kose kojom smo se kretali nalazi se velika provališta — korito Usovičkog Potoka. Što smo se više peli pošumljenost je bivala sve veća. Onaj krak staze koji se produžavao na sever u pravcu Krekova bio je u nemačkim rukama, dok se na kraku koji se odvajao i išao južnim i jugozapadnim padinama Ozrena nalazio brisan prostor koji su Nemci osmatrali i držali pod mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Neki drugovi koji su pokušali da ga pretrče izginuli su ili su bili ranjeni. To se moglo izbeći jedino na taj način ako bismo nekako uspeli da se popnemo uz strme padine grede. Sa Dušanom Miletićem skinuo sam konopac sa samara jednog konja, privezao kamen, popeo se nekako do polovine grede i pokušao da zabacim konopac oko jednog drveta na gornjoj ivici grede. Dosta sam se namučio, ali sam najzad uspeo da ga prebacim i pomoću jednog dužeg drveta privučem prebačeni kraj. Pomoću ovog konopca savladao sam preostali deo grede, a za mnom su to učinili i Miletić Dušan, Saradjan Nikola, Palaverska Marinko i ostali drugovi iz voda.

U toku dana nije bilo gotovo nijednog trenutka da nad nama nisu leteli neprijateljski avioni. Najpre bi bombardovali,

a zatim mitraljirali. Između naleta pojedinih grupa dolazile su „Rode“ koje su nas izviđale i zasipale svežnjevima bombi — po desetak od jednom.

Oko 11 časova 9. juna izašli smo na brdo. Išli smo vrlo sporo. Za vreme jednog vazdušnog napada raštrkali smo se, kao i obično, po šumi. Ja sam našao zaklon između dve jele u maloj uvalici okrenutoj jednom potoku, dok se na pet-šest koraka iza bukve nalazila jedna drugarica. Kada su posle pola sata bombardovanja i mitraljiranja avioni odleteli, digao sam se. Tada mi pride ova drugarica, odveza neku maramu i dade mi dve šake pržena ječma. Njoj je ostalo isto toliko. Iznenaden upitah je odakle sad ječam, a ona mi odgovori da ga je sakupila dan ranije, kad je prilikom bombardovanja poginuo jedan konj Vrhovnog štaba. Ispržila ga je u porciji i čuvala za najteže trenutke.

Od ove male količine dala mi je polovinu, mada me nije ni poznavala niti ikada ranije videla. Ali ovu poslednju šaku ječma nisam ni ja pojeo sam, podelio sam je sa Jurom Kovacevićem i Dušanom Miletićem.

Ova šaka ječma, koja je došla iznenada, posle više od devet dana bez hleba i ma kakvog skrobnog jela, bila nam je slađa nego išta na svetu. Ona nam je dala novu snagu i povratila raspoloženje.

O drugarici koja mi je dala ječam znam samo toliko da je bila Crnogorka.

SA SMRTNO RANJENIM KOMANDANTOM

Tek što smo formirali kolonu i krenuli naidoše novi talasi aviona. Ja sam se našao između dva kamena zajedno sa komandirom čete pratećih oružja Četvrte crnogorske brigade. Ovdje smo ostali duže. U međuvremenu smo zaspali i komandir i ja. Nije nam smetao tresak bombi i neposrednoj blizini. Posljednjih dana spavao sam samo nekoliko časova, i to u Mratinju.

Sada sam sanjao da su nas Nemci opkolili u nekoj uvali i da jurišaju. Crne se kao mravinjak. Nastala je borba kundacima. U trenutku kada jedan zamahnu da me udari kundakom, podmetnuh pušku koja se pri udaru prebi. Tada se probudih.

Nemci su zaista bili na oko 100 metara i jurišali. Probudio me je udar zrna u kamen za kojim sam ležao. Čim sam shvatio o čemu se radi, probudih i druga do sebe, prebacih se do jednog kamena, zatim do dve jele i najzad izbih na ivicu proplanaka. Ovaj proplanak na Milinkladi je u toku celog dana 9. juna bio pod vatrom neprijateljske avijacije i artiljerije. Tu sam oko 16 časova naišao na mnogo poginulih drugova i konja.

Vojo Dimitrijević: RANJENI PARTIZAN — ulje

Slučaj je htio da se prebacim preko proplanka u trenutku kad je neprijateljski izviđački avion, koji je neprestano kontrolisao, zašao za Ozren i Vilinjak.

Kad sam se počeo spuštati niz vrlo strm kamenjar, ostahod bez cipela. Put sam produžio u čarapama, koje su se posle kraćeg vremena sasvim raspale. Kamenje mi je seklo tabane, dok su okolo zviždala zrna. Utom sam naišao na još strmiji nagib niz koji sam se skotrljao sve do jednog drveta.

Nešto kasnije nađoh na jednu grupu glumaca iz Kazališta narodnog oslobođenja, a zatim na Juricu Ribara i neke drugarice koje su nosile teško ranjenog komandanta brigade Vaka Đurovića. Pritrčao sam im u pomoć i zamenio jednu drugaricu. Bila mu je raznesena, čini mi se, leva noga. Već je bio počeo da gubi svest. Najednom nas napadoše Nemci s levog boka. Neko od naših je komandovao juriš. Ranjenog komandanta od mene je preuzela ista drugarica, a mi sposobni za borbu, krenusmo na juriš. Jedna naša jedinica je udarila u levi bok neprijatelja i tako smo ih primorali na povlačenje.

Kad sam se kasnije, u blizini Hrčavke, priključio grupi koja je nosila komandanta Vaka, zatekao sam ga mrtvog. Tu je i sahranjen

Franko KOVAČEVIĆ

MAJKA I SIN

oslije pogibije dvojice sinova i muža, Anda nije više mogla ostati na svom ognjištu u Pi-perima, sama, sa dvije male kćeri. Molila je zato posljednju nadu, jedinog živog sina: „Vodi nas sa sobom, jedini moj. Nado moja. Od pune kuće muških glava ti jedini ostade, ponosu moj, zvijezdo moja neugašena... Već dugo te nijesam vidjela. Bio si u Bosni... Ne mogu više ovdje izdržati. Smiju mi se izrodi četnici. Raduju se mojoj nevolji... Muče me...“

Drži majka u zagrljaju sina, dok teku riječi, kroz suze i jecaj. Suze su pošle i Stevu, borcu i komesaru. Težak je bio taj susret sa majkom i njenim preostalim nadama. I srce borca mora da omekša pred mrtvom braćom, pred mrtvim ocem i teškim majčinim suzama. Znaci političkog komesara bataljona, na lijevom rukavu dolamice, nijesu ga obavezivali na drukčije držanje u susretu sa majkom i sestrama u crnini.

„Hoću majko, poći ćeće sa mnom, sa mojim bataljom.“

Njih četvoro pošlo je ka bataljonu. Na okuci seoskog puteljka Anda se još jedanput okrenu da vidi dom, zatvoren i pust. Obeća sinu da neće više plakati... i nije zaplakala.

Došli su na Bioče 19 maja 1943 godine. Bataljon se obradovao toj maloj, neobičnoj partizanskoj grupi koju je doveo komesar.

Tek što su stigli komandant priđe Stevi i odvede ga ustranu, da mu kaže novosti. Poslije tog razgovora naređen je zbor bataljona. Stevo je govorio o situaciji. Po njegovom snažnom, vojničkom glasu, nije se moglo naslutiti da su vesti nepovoljne.

Majka ga je tada prvi put videla kako govori velikom skupu vojnika, čitavom bataljonu. Bila je srećna. Više je gledala u njega, nego slušala riječi. U mislima ga je upoređivala sa junacima iz prvih ratova, koje je, još mleta, gledala na Skadru i Bardanjoltu, sa onima koje je guslar opjevao. Čutala je a tako je željela da kaže: „Nijesam se uzalud oko njega mučila i na školu ga čak u daleki Zagreb slala. Kao da sam znala da će ovim gorama i ovom kamenu zatrebati...“

U tom razmišljanju prekide je zvonki glas sinovljev: „Drugovi, počela je Peta ofanziva. Neprijatelj je ponovo krenuo...“

Anda je shvatila sve, razumjela. Jer je o ofanzivama i ranije slušala, pričali su joj o njima ilegalci.

Preostalo je još samo pola sata da se bataljon spremi za pokret koji će uslijediti u 11 časova. Za to vrijeme Stevo je sazvao članove Partije, na dogovor. To je bio jedan od onih kratkih sastanaka, na kojem je Stevo precizirao zadatke komunistima. Objasnio je dalji zadatak bataljona i pretstojeće teškoće i napore. Nije zaboravio da drugovima skrene pažnju na rad sa borcima koje je bataljon dobio kao popunu.

Prateći svaki pokret sina, Anda se pitala što ono sada rade, ko su oni što su se izdvojili? Kada ne bi među njima vidjela i neke borce, rekla bi da su se straještine skupile na vijećanje, a ovako, ne zna. Razmišljajući o tome, najedanput poveza taj skup sa sastancima na koje je Stevo išao prije rata. Sjeti se kako je jedanput tada kazala Stevi: „Sine, ti sve nešto kriješ od mene...“

Utonuloj u te misli ne bi joj pravo kad će komandantove riječi: „Bataljon, pokret!“ Ali se diže i sa dvije kćeri krenu.

Za komandantom i komesarom, uzanim seoskim puteljcima, maršovao je bataljon svijen u kolonu. Putem su komandant i komesar naizdencično obilazili kolonu, prozbordili riječ-dvije sa borcima, odgovarali na njihova pitanja, i ponovo išli na čelo kolone. Sa komorom bataljona išla je i Anda. Po prirodi jaka i hitra sredovječna žena, nije osjećala veliki umor. Dali bi joj ponekada i konja da pojaše. Često je pripitkivala intendantu hoće li biti borbe, iako je i sama znala da do nje, prije ili poslije, mora doći. Smisljala je kako će reći Stevu da se suviše ne ističe, i da ne zaboravlja da je posljednji muški izdanak njenog poroda.

Bataljon je stigao na Jasenovo Polje 23. maja. Tu je zanoćio. Obilazeći borce koji su se spremali na počinak Stevo dođe i do majke. Upita je da li se umorila i ohrabri riječima da će i ove muke jednom da prođu. Majka mu skide titovku pa, miješajući prstima njegovu bujnu kosu, poče moliti: „Stivo, sine, nemoj mnogo da se istrčavaš. Vidiš da smo nesrećni. Ide zrno

na nas kao da smo prokleti. Čuvaj se. Pazi na sebe. Ova naša borba će pobijediti i ako ti ne budeš uvijek prvi. Pazi se, prekljinjem te mlijekom kojim sam te zadojila..."

Stevo je majku ljubio i grlio. Znao je da će je tako najbolje utješiti, najbolje odgovoriti na njene molbe. Odlazeći od nje posvršava još neke poslove i pogleda kako se borci odmaraaju i jesu li stražari na svojim mjestima. (Politički komesari su, po nekom nepisanom pravilu, uvijek posljednji išli na odmor; tek onda kad bi se ličnom kontrolom uvjerili da je sve u redu. I Stevo je bio takav, i onaj komesar u Sloveniji, Hrvatskoj, Makedoniji — svi oni bili su takvi. Zato su ih i nazivali „dušom jedinice“.) Kada je sve obišao, negdje u duboku noć ponovo je došao u štab. Zateče komandanta gdje, uz svjetlost škiljave lampe, razmišlja nad otvorenom kartom.

Zamislio se i Stevo nad kartom, i poslije nekog vremena zapita: „Da li je sve ovo u skladu sa idejom odbrane koju je postavio štab brigade. Naša je uloga zaštitnička, a ona je, kao što znaš, uvijek teška...“ Komandant mu je pokazao zapovijest, koju je potpisao Sava, te je zajedno pročitaše. Sve je bilo u redu.

Umorni i pospani, ležeći sa opremom na seljačkoj slamarici, još dugo su, pored vatre, razgovarali i provjeravali svoje analize. Na to se Stevu nadovezaše misli na majku. „Šta bi tek sada ona kazala kada bi znala da još nijesam zaspao...“

Učinilo im se da su tek zaspali, kad ih stražar probudi; „Ustajte drugovi, kao da se neka kolona uputila od Gornjeg Polja, cestom ka Javorku. Mislim da su Njemci. Negdje dalje kao da tutnje tenkovi“.

Komandant i komesar skočiše. Osluškujući sa visokih stepenica seoske kuće ocijeniše da se stražar nije prevario.

Kuriri se razidoše i bataljon je, za tren oka, bio na okupu. Brzo izade na položaje. Komandant i komesar napraviše raspored. Borcima je naređeno da pucaju samo na ugovoreni znak, kad neprijatelj pride na malo otstojanje. To naređenje nije bilo potrebno ponoviti. Svaki borac je znao i voleo to oprobano pravilo partizanskog ratovanja.

Anda je sa komorom otišla prema Šavniku. Osjetila je da se nešto sprema. I željela svom svojom dušom da naši uspiju, da potuku dušmanina. Željela je osvetu. Hiljadostruku osvetu.

Odjeknuše uskoro plotuni boraca 2-gog bataljona. Među iznenadenim Njemcima, zatečenim na ravnom terenu, bez dobrih zaklona, nastade komešanje. Bili su tučeni i sa bokova. Uzalud su njemački oficiri pokušavali da srede izlomljene redove. U vatrenom džaku koji im je pripremio 2 bataljon Pete crnogorske brigade, bilo je to vrlo teško. Ni tenkovi im

nisu pomogli. Partizanski top sa jugozapadnih padina Vojnika ometao je njihove pokušaje. Njemci počeše da otstupaju, ostavljajući priličan broj lješeva u sivo-zelenim uniformama. Tenkovi su im krčili put, ali ovog puta u obrnutom marševskom poretku. I borci i rukovodioci naših jedinica bili su radosni. Ratna sreća u ovim početnim borbama Pete neprijateljske ofanzive bila im je naklonjena. Ratni pljen je bio velik. Bilo je i nešto da se popije i pojede.

I Stevo se veselio kao i drugi. Prethodna neprospavana noć je urodila plodom. I ovu borbu je zapisao u svom mališivo vođenom dnevniku. Odmah su poslali izvještaj štabu brigade. „Poigravaće brk druga Save kada ga bude čitao. Imaće se čemu radovati... Samo ako bude ovako išlo i na drugim sektorima, Peta ofanziva će brzo propasti“, govorili su Stevo i komandant.

I Andža je čula za ovu pobjedu. Kuriri su naišli pored komore i saopštili vijest. Radovala se. Osveta joj je godila. Računala je: „Kada bi u ovoj bici na moje tri poginute muške glave bilo po 20 neprijateljskih bila bi zadovoljna“. Njoj je ovo, poslije februarskih dana 1942, bila prva borba koju je iz neposredne blizine slušala. I kao da se preporodila. Steva nije više opominjala. Ne, govorila je: „Naprijed, sokolići moji. Naprijed i ti, sokole moj. Krila su ti polomljena, pogibijom braće i oca, ali ne daj se. Nijesi ti sam kao što sam mislila. Sve su ovo tvoja braća“.

U bukovom gvozdu birala je suva drva da bi vatra jače gorjela. U čast pobjede trebalo je vojsci dobar ručak spremiti. I ona je vojnik bataljona, koji je dobio bitku. Kuva hranu za svoj bataljon, za vojsku svoga sina.

Dvadeset osmog maja popodne došlo je naređenje da se jedinice Pete brigade, iz rejona Javorka i Krnovske Glave, prebace preko Šavnika i posjednu južne padine Durmitora.

Bataljoni su se planski prebacivali i zaposjeli nove položaje. Za vrijeme zatišja članovi Partije su održali sastanke. I skojevci svoje. Trebalo je izdržati. Komunisti i skojevci znaju da su oni najčvršći stub koji mora da izdrži. Njihov primjer je morao biti poučan i za druge. Bila je to poznata stvar. Komandant i Stevo su držali i četne konferencije, po smjenama. Vojnicima je trebalo objasniti sve. Od njih se ništa nije krilo. Oni su svjesno postali borci partizanske vojske, regruti slobode.

Od 29. maja do 8. juna uveče jedinice Pete brigade vodile su borbe. Psihički i fizički bilo je teško izdržati. Često odlaganje rokova povlačenja izazivalo je, svaki put, nove napore starješina. Borce je trebalo držati u stalnom kursu zbivanja.

Napori boraca bili su došli do vrhunca. Ali saznanje o tome da vode teške zaštitničke borbe za spas ranjenih i bolesnih drugova ulivalo im je snage. Možda je to slučajno, ali je takav bio neposredni zadatak brigade u svakoj ofanzivi. U Trećoj, djelimično u Četvrtoj, i sada u Petoj.

Anda kao da nije shvatala situaciju. Njoj se sviđalo što se tako sporo odmiče od rodnog kraja. Tih dana malo je kada vidjela sina, on na položajima a ona sa komorom u pozadini. Priželjkivala je da ga vidi a voljela bi i da joj nešto reče o situaciji. Intendant im je govorio nešto o tome, ali...

Osmog juna, oko podne, dođe naređenje za pokret. Svi su odahnuli. Dosta je bilo u tom paklu. Dosta je bilo i veranja po gudurama Durmitora. Komandant i Stevo su tiho razgovarali maršujući na čelu kolone. Interesovalo ih je gdje je obruč probijen, koje su to jedinice bile, šta je sa Vrhovnim štabom i šta je sa drugom Titom. Jedva su čekali da vide druga Savu ili nekog iz štaba da im to kaže.

Negdje u okolini Nedajna, Stevo nađe na grupu partiskih radnika koja je imala zadatak da se probije za Crnu Goru. Među njima nađe svog starog druga, Toma. Kada su ga drugovi upoznali sa situacijom on pozva Toma ustranu, da mu — kad je već u društvu drugova koji su bili dobro obaviješteni o svemu, — intimno, kao nekada ranije, ispriča sve što zna. Tomu mu je rekao ono što je znao. I razočarao ga pomalo jer je, očito, očekivao nešto više. Ispred samog rastanka, za uspomenu, izmijenjaše dvoglede i torbice. Na kraju se, po običaju starih i dobrih drugova, boraca koji se rastaju, izljubiše.

Premorene i gladne jedinice Pete brigade 9. juna su se kretale prema selu Gornje Kruševu. To je bio most preko kojeg su jedinice prelazile Pivu. I Anda je bila u jednoj od kolona. Pogledom je pratila dio vojske koja se penjala uz strminu prema Vučevu. Nije je prepala ta okomita vijugava staza, kojom će se peti i ona. Jer, prešla je u životu mnogo takvih. Pela se ona uz Lebršnik, Štitovo i Lukavicu, ranije, u mirno doba, kada je izlazila u planine da svježim zrakom napaja svoje sinove i kćeri, da bi joj bili ljepši i snažniji. Navikla je već i da gleda mrtve i ranjene. Postala je jača i borbenija. Uviđala je da tako mora da bude, nije bilo druge. Ivan, Radovan i Sava (njega je sad prvi put vidjela) ulili su joj još više snage. Kada ih je srela i pozdravila se sa njima na mostu, rekla je kćerima: „Vidite, drže se kao stari ratnici, biće dobro“.

I na Stefov bataljon dođe red da se penje uz Vučevu. Taman kada je Stevo bio na mostu prepozna ga Jovan Ivančević, koji je kao teški ranjenik ležao u pećini pored mosta. Jovan je uzviknuo: „Stevo, brate, druže moj, dođi, ubij me. Ne ostavljam me Njemcima da me kolju. Stevo, druže, dođi!“

Stevo je pošao do njega, odnio mu čuturicu vode, rekao nekoliko utješnih riječi i teška srca pošao dalje.

Uz Vučeve nailazilo se samo na teške prizore, na mrtve drugove, na ranjene, bolesne i iznemogle, koji se već nekoliko dana penju uz brdo, korak po korak, i nikako da ga pređu. Bilo je i takvih koji su se popeli na njega, sjeli da se odmore i — tu umrli. Jedan ranjeni partizan sjedio je naslonjen uz kamen na vrh brda, sa strukom trave u ustima. Snage je samo do tog kamena dotrajalo. I tu je izdahnuo.

Jedinice su se žurile ususret novim zadacima. Morale su što prije da izbjiju na Vučeve. Dužnost prema ranjenicima nijesu ni ovoga puta mogli da zaborave. Gladni i iznemogli borci i rukovodioci, bez razlike, podmetali su leđa još gladnjim, iznemoglijim, ranjenim drugovima da bi ih iznijeli na Vučeve.

Devetog juna predveče jedinice su izišle na Vučeve. Borci nijesu imali vremena ni obrisati znoj sa izmučenih i omršavljenih lica. Dobili su nove i teške zadatke.

Stevov bataljon je otišao prema Volujaku da sa te strane obezbijedi ono malo parče slobodne teritorije oko Vučeva. Ni taj zadatak nije bio lak, jer je neprijatelj sa Volujaka tukao pravo u glavu. Šuma, stari naš prijatelj, spasila je bataljon da sav ne izgine. Stevo je i ovde dostoјno čuvao ime čovjeka, borca i komesara. Hrabrio je i sokolio borce, govorio im o skromnom proboru, poslije koga će ih ponovo prihvatići Bosna, nahranići ih, zagrliti. Samo da se izdrži.

Poslije izlaska na Vučeve, zbog brzih pokreta bataljona, Andža više nije znala gdje je Stevo. To nije znao ni intendant. Nije bilo vremena za povezivanje sa komorama; o njima se postarala brigada, smestila ih u šume, da ih avioni i artiljerija ne bi pronašli.

Tek ovdje je Aanda vidjela sve strahote rata. Svijajući čerke oko sebe, da bi ih zaštitila od zime i oka neprijatelja, ponovo je počela da tuguje. Zaželjela se Steva, koji joj je bio daleko od očiju. Pričinjavalo joj se da u paklenoj vatri raspoznaje mašinku svoga sina. Činilo joj se da je nekako zamukla. Htjela je da bude uz sina, da mu pomogne, da se sveti, da baca bombe. I pošla bi za njim da kćeri ne vrisuše i u plač ne udariše. Natjeraše je da odustane od te namjere. Ipak reče kćerima : „Sačekajte, odmah ću se vratiti“. Pođe, na kraj šume, do jednog poginulog borca, skide sa njega pušku. „Uzeću je, neka, trebaće mi“, reče kad se vrati natrag. I ponovo zapade u teške misli.

Dvanaestog juna 2 bataljon dobi novo, kratko naređenje, da najhitnije kreće u pravcu Sutjeske... i da ide samo kroz šumu.

Komandant i komesar na čelu kolone. Ovoga puta nijesu ništa razgovarali. Svaki je za sebe razmišljao. Ni borcima nije bilo potrebno uputiti uobičajeno — „tišina“. Svi su očekivali nešto veliko: borbe, posljednji okršaj, proboj, Bosnu, Tita.

Oko 11 časova, na jednom malom proplanku na desnoj obali Sutjeske, nađoše na štab divizije. Bataljon odvedoše zamjenici. Smjestiše ga u šumu koju im je Sava pokazao rukom. Komandant i komesar ostadoše. Kada se i ostali prikupiše Sava poče izviđanje. Sa jedne čuke vršio je procjenu neprijateljskih snaga i položaja. Kada je to završio dao je zadatke bataljonima. Nije zaboravio da im reče i ovo: „U slučaju da se obruč organizovanim jurišem ne mogne probiti, probijajte se po grupama. Zborno mjesto selo Izgori...“

Štabovi bataljona pošli su ka jedinicama. Pošao je i Stevo, sa komandantom. Još usput su utanačili šta im treba raditi. Do časa određenog za prelazak Sutjeske (sjutradan, 13. juna u 2 sata) imali su vremena da obave neke najvažnije poslove, da dovedu bataljon na pološaj, da objasne zadatke komandama četa i vodova, da izvrše političku pripremu, sa borcima.

Kada je došao red na političku pripremu, Stevo je u jednoj uvali okupio bataljon. Nastojao je da svaki detalj objasni, obrazloži. Davao je savjete, uputstva. Tu je, pred bataljonom, predložio nekoliko boraca da ih partiska organizacija primi u Partiju. To su bili oni koji su se u posljednjim iskušenjima jučački ponijeli. Čitav bataljon, svi članovi Partije i Skoja glasali su — za. Glasali su svi zajedno. Svi su se osjećali komunistima.

Stevo je našao vremena i da pronađe intendanturu. Davao je i njoj zadatke. Nijesu ga poslušali. Ostavili su konje i kuhinje i sa njim pošli u sastav bataljona. Nije se na njih ljutio. Razumio ih je. U bataljonu, među borcima, osjećali su se sigurnijim.

Sastao se i sa majkom. Šalio se na račun njenog naoružanja, dugačke talijanske puške. Zadirkivao je i sestre. Nastojao je da ne razgovaraju o teškim stvarima. Bio je nježan i pažljiv. I majka se bila raznježila. Vraćala mu je punom mjerom. Jos toplije. Ona je to znala. Bila je majka.

Kad su sve posvršavali rekoše drugovima da otpavaju, da se odmore. Da iskoriste priliku, jer ko zna hoće li se sutra naveće imati vremena za to.

Sve je utihlo. Samo poneki rafal njemačkih „šaraca“, sa one strane Sutjeske, opominjao je da šuma nije pusta, da život, kakav — takav, u njoj traje.

Komandant, komesar, još neke starještine i ljudstvo određeno za obezbeđenje, nijesu spavali. Kombinovali su i računali, šapući izmjenjivali misli.

Poznajući borbenost svojih drugova bili su sigurni da će se probiti. „Ako se slučajno ne probijemo onda znajte da to ne bi mogla učiniti ni jedna druga vojska. Ni Budonijeva konjica, ni Čapajevljevi kozaci, ni ma koja vojska od Francuske do Kineske revolucije“, govorili su komandant i komesar, gledajući strme padine Zelengore i pravac kojim su prije neki dan prošli proleteri, sa Vrhovnim štabom na čelu.

Noć tamna, maglovita. Dok su se drugi odmarali ili razmišljali, komandant i komesar su neprekidno gledali u fosforni brojčanik komesareva sata. Možda nikada kao ove noći nijesu osjećali takvu odgovornost. Kako i ne bi. Znali su da biju jednu od najvećih bitaka.

Što se više približavao određeni čas bili su sve uzbudjeniji. To je bilo upravo ono uzbudjenje koje se prezivljava uvijek kad se očekuje otsudna borba. Samo je sada ono bilo još veće i snažnije jer je i cilj bio veći, situacija teža, neprijatelj jači. Ne zbog straha, već zbog odgovornosti, jer ti trenuci bili su teški, uzbudljivi. Čuli su jedan drugome bilo u noćnoj tišini. Ti neravnomjerni otkucaji srca snažno su tukli. Ta krv njihova kao da je htjela da se pretvori u snagu koja bi poput lave preletjela njemačke obruče i rovove, bunkere i utvrđenja i stigla na vrhove Zelengore.

„Krećemo nešto ranije“, šaputao je komandant Stevu. „Vojsku da probudimo najmanje pola sata ranije. Treba da se rasani, pripremi. Noć je, sve to ide sporije...“

„Još 10 minuta“, reče komesar. „Još 10“, potvrđi komandant. Minuti su im i brzo i sporo prolazili.

Kad skazaljke pokazaše određeni čas, ustadoše i podoše da gaze valovite vode Sutjeske. Pregazili su je na 2—3 mesta. Na svom pravcu prvo su je prešli komandant i komesar. I drugi su je prešli relativno lako. Samo je voda zanjela dvoje, ali su i njih spasli.

Na lijevoj obali Sutjeske bili su svi tačno u određeno vrijeme. I Andja sa djevojčicama. Kada su priješli rijeku Njemci su svaki čas osvjetljavali teren raketama. Svi bi tada polijegali. Andja nije znala da to treba. Stojala je. Legla je tek na komandirovu oštru primjedbu.

Odjednom jasna komandantova riječ probudi naoko uspavane šume Zelengore. „Juriš drugovi!“, odjeknulo je kao eksplozija. Bataljon je pošao na juriš. Komandant i komesar i dalje su na čelu. Bacaju bombe, gađaju, komanduju. Prvi rovovi su osvojeni. „Bez zastajkivanja, naprijed“, govorio je Stevo. Gladni i iznemogli borci rado bi se zadržali u oslovojenim rovovima da malo pročeprkaju po rančevima poginulih Njemaca. Ali nijesu imali vremena. Čuli su glas komesara. I slušali ga.

... Drugi juriš. Još nedovršen u trenutku kada je Steva pogodio njemački snajperista. Razmrskao mu je glavu.

Pao je komesar Stevo. Pao je na bojištu gdje i njegov voljeni komandant Sava. Njegova krv se izmiješala sa krvlju hiljade drugova koji su tu pali. Sa zelenih gora Zelengore kao da su točile suze. Sutjeska je, krvava, tekla.

*

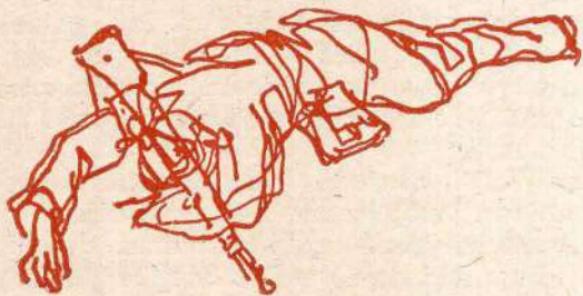
Anda je pognute glave pošla držeći djevojčice za ruke. I četvrtog, posljednjeg sina izgubi. Nije plakala.

Ni danas ne plače. Neće Milića, Milorada, Peka i Steva heroja da žalosti.

Skamenila se. Čeka, kako ona kaže da se jednog dana nađe sa njima.

Čeka u nedoček.

Vukalica MILUTINOVIC Đedo

TREBALO JE IZDRŽATI

Četvrtoj ofanzivi radila sam u sanitetu. U to vreme tifus nam je zadavao najviše briga. Vodila se prava borba protiv njega. I pored nepovoljnih uslova, stalnih pokreta, bombardovanja, neprekidnih borbi — pranje i parenje bilo je svakodnevno. Ni mi iz saniteta nismo bili pošteđeni od tifusa. Bilo je samo pitanje vremena.

Upravo je počela Peta neprijateljska ofanziva kada me oborila tifusna groznica.

Posle dva dana od oboljenja srela sam svoju sestru Zoru, a kasnije i brata koji je bio lekar u jednoj našoj jedinici. On mi je ustupio svog konja. Pošla sam sa njima.

Oko 9 juna išli smo ka Zelengori. Smrklo se, ništa se nije moglo razabratи. Samo gde-gde u koloni bila je neka karbituša. Posrtalo se i padalo. Zora je vodila mog konja. Uskoro se i Isidor (moj brat) našao blizu i išao neko vreme s nama držeći me da ne padnem. Bila sam u polusvesnom stanju. Negde oko ponoći nastao je neki metež i vrisak. Isidor je poleteo napred da vidi šta se dešava. Više se nije vratio. Nisam znala šta se zbiva, ali sam to uskoro dobro osetila. Kolona je naišla na uski prolaz pored provalije. Pošto se nije ništa videlo neko je pao u provaliju. Nastao je jauk i zapomaganje. Oni pozadi nisu znali šta se deašva, ali su osetili neku opasnost. Instiktivno su požurili. Put se zatrpanao, padalo ih je sve više i više. Neko je opominjao, ali u onom opštem metežu slabo se to čulo. Nije bilo mnogo obzira, jurilo se dalje i padalo. Stigle smo i mi do tog mesta i survale se. Valjamo se jedno preko drugog Zora, ja i konj — naizmenično. Posle je još neko padaо preko nas. Bile smo bespomoćne, izubijane, iskrvavljene.

Nismo mogle da se uspravimo. Nije nam preostajalo drugo nego da sačekamo zoru. Čim je počelo da sviće počeli smo da se izvlačimo. Zora je uspela da najpre izvede našeg vranca, a posle je došla po mene. Kad sam se konačno i ja izvukla pogledamo, a o konju ni traga. Jedva sam se držala. Još uvek sam imala visoku temperaturu. Zora je bila sva očajna, a ja sam se nekako osećala krivom i žalila što se sa mnom muči. Već je uveliko bio dən. Trebalо je krenuti. Prolazili su još neki pojedinci. Napregla sam sve snage, ali upočetku nisam bila u stanju da se maknem. Videći očaj u Zorinim očima, uložila sam i poslednji napor i krenula. Kretala sam se kao u bunilu. Odmicale smo polako i odjednom Zora ugleda nekog konja kako sam šeta proplankom. Zaostali drugovi pomogli su joj da ga uhvati. Bio je to prekrasan konj. Visok, sjajne dlake, dobro uhranjen. Bile smo presrećne i mislile smo: „Eto nam konačno spasa“. Ali je trebalo konja uzjašati. Bilo bi to teško i da sam zdrava i snažna, a ovako uopšte nisam znala kako ću. Najpre su dovukli konja do kamena, i sa velikim naporom prebacili me na njega. Oduzelo nam je to isuviše mnogo vremena. Otišli su i poslednji drugovi, ostale smo samo nas dve. Konačno smo krenule. Jao! Nije napravio ni par koraka, a već me zbacio, kao muhu. Našla sam se na zemlji sva izubijana. Ponovile smo celi postupak i sve je teklo istim redom. Samo što smo krenule, bila sam opet na zemlji. Konj je osetio nesigurnog konjanika i konjovoca i razuzdan, čio, prkosan, poigrao se. Krv mi je curila iz nosa, usne su mi bile rasečene, ali Zora je bila uporna i ja sam morala opet ispočetka. Posle nekoliko neuspelih pokušaja, odustale smo od tog konja. Nije bilo ni delića moga tela koji nije bio u modricama. Tako, sva unakazena, iznemogla i u groznici, bez i malo volje da idem napred, krenula sam pod pritiskom uporne sestrine želje da me spase. Išla sam više ležeći nego naslanjajući se na Zoru. A ona je s druge strane tvrdoglavu vuklu samar sa našeg dobrog vranca, jedinu našu imovinu.

Išle smo, bolje reći vukle se neko vreme. Polako sam navikla na hod i lakše podnosila napor. Počele smo da idemo donekle ujednačeno. Približile smo se retkoj šumi. Zora mi je obećala da ćemo se tamo odmoriti. Bilo je već oko podne. Odjednom opazismo na ivici šume nekoga kako drži konja. Skoro obnevidele od umora nismo mogle da verujemo. Isidor nam je išao ususret. Poletele smo koliko smo mogle i bacile mu se u zagrljaj. A on je dotrčao vukući vranca i zagrlio nas ne mogavši zadržati suze. Već nas je tako satima čekao, izgubivši gotovo potpuno nadu. Pričao nam je kako je prebacio ranjenike preko onog opasnog mesta i krenuo za svojim ljudima. Kad je svanulo, počeo je zastajati, da vidi hoćemo li i mi naići. Ni-

kako da nas ugleda, ali je odjednom spazio jednog druga kako jaši njegovog konja. Dobro smo sve troje poznavali Isidorovog konja, a ovaj mu je priznao da ga je uzeo, čim ga je Zora privezala i ponovo sišla u provaliju. Oduzeo mu ga je i ostao da nas čeka. Bili smo sve troje tako srećni! Izvinjavao se, što me je morao napustiti u onom teškom momentu.

Zatim smo se okrenule našem vrancu i kao po dogovoru počele smo da ga ljubimo i mazimo. Ta on mi je toliko puta spasao život. Da li se može voleti konj toliko, koliko smo ga mi volele? Osećaš ga kao ljudsko biće. Staraš se o njemu, neguješ ga i postane ti nerazdvojan drug.

To veče ponovo smo se odvojile od brata. On je otišao na položaj zbog ranjenika.

Sutradan, a možda i dva dana posle, morali smo ostaviti konja. Bio je lep sunčan dan — oko 10 sati pre podne. Kolona je prolazila stazom pored potočića. Nastala je gužva. Čulo se samo: „Požuri, požuri! „Konji su se počeli saplitati. Konjovoci su se trudili da naprave reda. U tome me neko jače gurnu i ja se sa konja stropoštah u potočić. Srećom voda je bila plitka, možda svega četvrt metra. Odmah smo skinule samar sa konja koji je, koliko smo videle, bio nepovređen. Pokušale smo da ga uspravimo, ali nam nije uspevalo. Nismo bile ni spretne ni dovoljno jake. Gore iznad nas stalno su drugovi prolazili. Počele smo dozivati da nam neko pomogne. Međutim, žurili su. Mučile smo se oko pola sata. Zvale ga, pomagale mu da se pridigne. Ta on je uvek bio tako veran, strpljiv. Nismo verovali da će sad otkazati. Nije išlo. Neko nam u prolazu viknu: „Drugarice, ostavite konja, žurite napred.“ Drugi opet: „Zar ste još tu? Šta čekate, idite!“ Svi su žurili. Dogovorile smo se konačno da ga ostavimo. Ostavile smo ga teška srca, a on nas je pratio pogledom. Gledao nas je uporno, dugo . . .

Ruža Perera—JEVREMOVIĆ

U KOLONI

d crnogorskog sela Njegobuđa preko Borove Glave, između plavih planinskih jezera, preko najviših, besputnih visova Durmitora, išla je, početkom juna, Prateća četa Druge dalmatinske brigade u razređenoj koloni. U toku marša, nemački avioni su nas stalno tukli bombama i mitraljесkim rafalima.

Kad smo stigli u mračnu kotlinu Barni Do, pokrivenu visokim zelenim bukvama, izdato je naređenje da se rastovare konji i nalože vatre. Posle odmora, Prateća četa, u kojoj sam bio nišandžija na teškom mitraljezu, produžila je marš, a ja sam sa još nekim iznemoglim drugovima i komorom štaba, ostao tu do novog naređenja. Kako sam još u toku Četvrte neprijateljske ofanzive ranjen to sam stalno nosio ruku zavijenu i obešenu o vrat.

Sve do svanjavnja, sedeli smo pored vatre, osluškivali štekstanje i eksploziju granata i razgovarali o Petoj ofanzivi.

Odatle smo nastavili put u koloni ranjenika i bolesnika sa delovima komore nekih štabova. Pivu smo prešli preko visećeg žičanog mosta, koji se ljalao kao brod na valovima. Na suprotnoj obali, ispred samog izlaza sa mosta, sede dvojica na kamenu i pomažu nam prelazak. Jedan je, pokazujući rukom na klisuru, pričao onom drugom: „Juče su Nemci pokušali da se niz ono kamenje spuste pomoću konopca u dolinu reke, s namerom da upadnu među ranjenike, ali im nije uspelo. Mi smo ih, kao lovci ptice, gađali iz pušaka i mitraljeza i nijedan od njih nije uspeo da se spusti“.

Kasno popodne kolona je stala, zbog nemačkih aviona koji su bombardovali Mratinje. Nikada ranije kao partizan, nisam

video veću hladnokrvnost i ravnodušnost prema smrti i životu. Na komandu „Lezi“, malo je ko legao. Većina je sedela mirno na kamenju pored puta, posmatrajući šta se događa. A neki, koji su imali puške, gađali su avione, glasno psujući Hitlera i fašizam.

U Mratinje smo ušli u prvi sumrak. Po kućama od kojih su neke još gorele, našli smo delove nekih komora i ranjenike. Smestili smo se u jednu, kojoj je pola krova skinuto za vreme bombardovanja... Hrane nije bilo.

Uz Vučevu, strmom konjskom stazom, kretali smo se na začelju duge kolone.

— Sad će biti sve lakše — procedi za sebe jedan ranjenik pored mene, kad smo se popeli na Vučevu i počeli zalaziti u gustu šumu.

Nad nama su kružili oblaci, nabijeni kišom i šarani munjama. Kiša je padala sve jače. Visoke jele nas nisu mnogo štitile i ubrzao smo bili mokri do gole kože. Rana mi se okvasila i počela boleti.

Prazan stomak tražio je svoje. Pokušao sam sa mladim bukovim lišćem. Za zdravu ruku drži me drug, koga sam tog dana prvi put sreo u životu.

Pored staze, jedna drugarica pokriva leš zelenim granama.

— Tifusar?

— Da! A bio je i ranjen.

Osvrnuli smo se još jednom, a zatim čutke produžili za kolonom. Išli smo stalno, gotovo bez odmora. Usput smo sve češće nailazili na mrtve borce, uginule konje, iznemogle ranjenike i bolesnike, polusvesne tifusare. U koloni tišina. Čuje se samo rominjanje kiše i šuštanje lišća.

Kada smo ponovo zašli u šumu, kolona se zaustavi za odmor. Vatre nismo smeli ložiti. Skrenuli smo desno od staze i sa još nekoliko drugova seli uz deblo visoke jele.

Nastala je noć, u šumi još mračnija. Očni kapci se sami sklapaju. Ali glad, hladnoća, a i nečistoća ispod naših mokrih odela, koja su se čvrsto zalepila za telo, nisu dozvoljavali da se lako zaspri. Probudi nas eksplozija granate koja pade u našoj blizini. Svanulo je. Nekoliko drugova sedi pored vatre koja bukti. Prišao sam im puzeći. Brzo se zagrejahu, ali mi se pojača želja za jelom. Međutim, nije se imalo šta.

— Ima li još? — upitam svi skoro u jedan glas druga koji prosu pored vatre oko dvadesetak velikih, belih puževa.

— Ima, samo ih treba naći — odgovori.

Odmah smo se razmileli po šumi. Ja sam sakupio oko petnaestak i kao ostali natako ih onako žive, sa korom, na šiljati štapić i stavio na vatru. Skoro niko nije imao strpljenja da sačeka da se ispeku, već smo ih, onako polupresne, bez soli, ha-

lapljivo gutali. Tek kad sam pojeo desetak komada, setih se svog druga, za koga sam mislio da još spava, i predložih da mu svaki od nas ostavi po nekoliko komada. Svi su se složili i ja dođoh da ga probudim. Kad sam mu otkrio lice pokriveno krajem mokrog šinjela i pozvao da ustane, nije se micao. Po ruci hladnoj kao led i otvorenim očima, shvatio sam da je mrtav. Priđoše i ostali. Sahranili smo ga između dve velike stene, a zatim pokrili granjem i sitnjim kamenjem, tako da ga tu zaista niko ne može pronaći. (Trinaest meseci posle ovog događaja, u avgustu 1944 godine, kad sam sa Šesnaestom vojvođanskom divizijom ponova prolazio istim stazama video sam koliko je u ovoj šumi ispred Sutjeske ostalo naših nesahrađenih.)

U šumi, iznad Sutjeske ostali smo čitav dan. Pored nas su prolazile kolone ranjenika koji su se razmeštali pod visokim jelama.

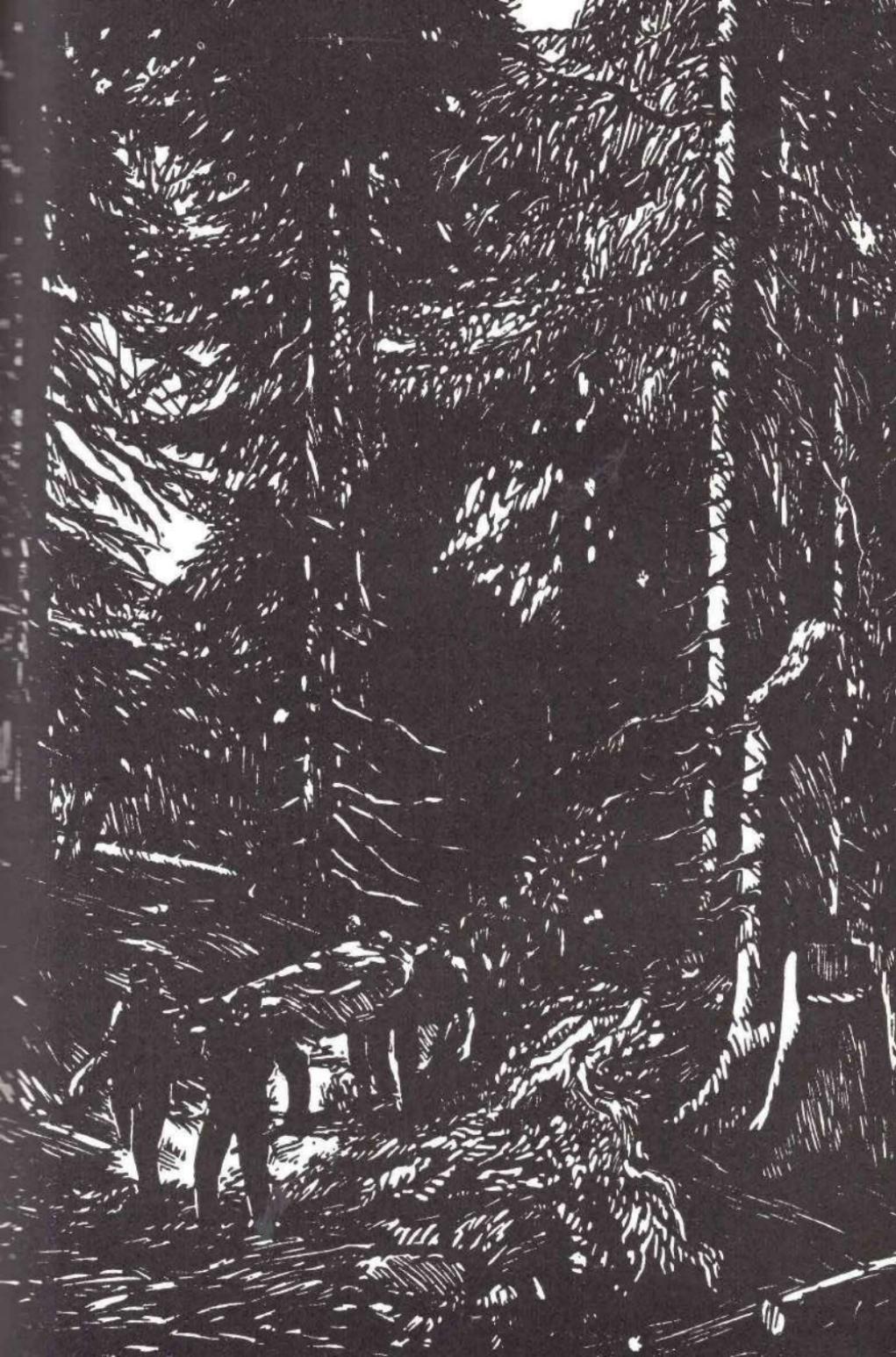
Sutradan u samo svitanje spustili smo se na reku. Oni koji nisu znali da plivaju, nećkali su se da zagaze u nemirnu, hladnu Sutjesku. Neke je voda odnела.

Posle prelaska produžili smo prema nekom brdu, obavijenom jutarnjom maglom. Oko naš je vrilo kao u kotlu. Magla nas je skrivala, naročito od aviona, koji su već od jutra počeli da bombarduju. Tek tada sam čini mi se shvatio da smo u pravom neprijateljskom oboruču. Što smo se više bližili vrhu, išlo je sve teže. Kada se oko deset časova razišla magla, Nemci su nas osmotrili. Talasi aviona su se smenjivali skoro celog dana. Naročito su tukli Milinkladu. Do nje smo išli ceo dan, iako je bila udaljena svega dva-tri kilometra. Popodne, kad smo stigli pod sam vrh, našao sam poznate drugove: Mila Bogunovića, vođu bacačkog odeljenja Prateće čete, Ratka Sofijanića, zamenika komandanta brigade i još neke. Tu smo dobili naređenje da zakopamo bacače, u udolju ispod Milinklade.

Avioni ne prestaju. Na relativno uskom koridoru mnogo jedinica, pa gotovo svaka bomba pogađa cilj. Tu i tamo raskomadana i osakaćena tela.

Čim se počeo spuštati prvi sumrak, kolona je nastavila nizbrdo, kroz šumu. Išli smo pognuti, držeći se za žile i grane drveća. Konji su posrtali. Posle jednog sata spuštanja stigli smo u dolinu Hrčavke. Tu smo rastovarili konje i naložili vatru. Narediše da se jedan konj zakolje. Meso smo jeli onako dimljivo, polupresno. Ubrzo pade komanda: „Gasi vatre! Avioni!“. Odmah smo ih pogasili. Nastade mučna tišina. Čulo se samo mljacanje tvrdog konjskog mesa, poneki mitraljeski rafal i šum planinske reke, koja je i dalje spokojno tekla pored nas.

Vladimir TOMAN

Branko Šotra: KROZ ŠUMU — drvorez

„HERCEGOVCI, DAJTE MI VODE“

olona umornih boraca kreće se desnom obalom strmog Usovičkog Potoka. Zadatak je: što pre izbiti na sedlo između Ozrena i Pleća, zauzeti ga i štiti glavninu od bočnog dejstva. Klizav teren otežava pokret. Ponekom se nogu omakne, a on kroz zube nešto promrlja, više za sebe nego da ga drugi čuju, pa produži dalje.

Tek što smo izbili na ivicu šume, uočismo Nijemce. Izlaze na kosu i zauzimaju položaje. Vidimo njihove oficire, osmatrajući dogledima. Gatačka četa podje lijevo preko jaruge, da ih sa ivice šume bočno napadne, a Nevesinjska desno, s leđa.

— Vatru otvorite kad ovde vidite ispaljenu raketu! — naređeno je četama. — Brzo, drugovi, da se ne utvrde, tek su sada izbili na kosu!

Snažno „ura“ prolomi se kao da smo se danima odmarali, pomešano sa mitraljeskim i puščanim plotunima, iznenadi Nijemce. Iznenadi ih i naš brzi skok od šume do vrha grebena.

— Pobjegoste pas vam... povika Lazar Kovačević stari ratnik, nosilac Karadordjeve zvijezde sa mačevima, — nije vam tu ni bilo mjesto.

Strah kad ćemo izbiti na određeno mjesto i kako ćemo ovako umorni jurišati, potpuno nestade. Iznenadili smo ih! Obje čete izbiše na vrh grebena, a Nijemci se povukoše.

— Nemaju se gdje sada zadržati prije one kose preko potoka, kaže Savo Pješić, pokazujući rukom na greben ispod čete.

Čete su zatim brzo i uspješno intervenisale protiv jedne njemačke grupe koja se probila od D. Bara preko Siljevice i Medvedeg Brda.

— Dodjavola, ovdje, na ovoj goloj kosi nema ni srijemuše da se onkao malo najutru okrijepimo, žali se Sava Brenjo.

— Daj, komandire, uputi nekoga u šumu da donese jedan naramak da doručujemo.

Sjeli smo da se odmorimo, široko rastureni po šumi. Odjednom, snažan tresak. Njemački avioni osuše bombama. Nařeđeno je da se drugovi sklone ispod drveća i da se ne kreću. Bombe trešte po našem položaju... Ponovo tresak, još snažniji. Četiri „Rode“ i dvije „Štuke“ sa svojim jezivim sirenama, sipaju bombe. Sigurno su nekoga primijetili.

— Pogibe zamjenik komesara čete, Zora Dragić, kaže komandir, bomba svu raznese. Čitava gužva je na klancu, ima više mrtvih i ranjenih.

— Čiji su to tamo, na klancu i zašto se ne sklone dok avioni ne pređu? pita Obren.

— Iz Dalmatinske jedinice, druže Obrene, žure se na neki zadatak, kaže Milan. Treba ići, pa makar svi izginuli.

Malo zatišje. Avioni su otisli. Plotuni „šaraca“ trešte u dolini Hrčavke i prema Zamrštenu. Preko Vilinjaka i Tisovog Brda kao da gori od bombi, teško je odrediti sa koje strane se ne čuje. Ključa kao u kazanu. Bukove, tek olistale grane kao da su se još više raširile, kao da i one hoće da nas zaklone. Sunce je počelo da se spušta ka visovima Zelengore... Ponovni nalet aviona, još snažniji tresak bombi, ponovni rafali mitraljeza. Ovo je sigurno posljednje ovoga dana (9. juna). Sunce već zalazi.

Stari „solunac“ Lazar oblijeće oko debele bukve sa širokom krošnjom. Zaklanja se od aviona. Borci mu se smiju. Lazar stade, podiže glavu da vidi avione, pa kao postiđen i na sebe ljut dobaci:

— Zašto se ja ovoliko vrtim oko bukve, a vi sjedite, valjda nije moja sijeda glava skuplja od vaše. — Sjede i poče da se smije.

Avioni se ponovo izgubiše sa vidika, ali jaka vatra sa svih strana ne prestaje.

Prema nama je naišla grupa u kojoj smo prepoznali druga Tita. Osmjeh i radost na licima. Svi smo skočili. Tito nam dolazi! Evo i čika-Janka, prepozna ga Obren. Sa njima je i Terzić

Kad su ugledali Titovu zavijenu ruku, borci se uozbiljili.

Borci su na nogama, podešavaju svoju opremu, namještaju se, hoće vojnički da dočekaju svog Vrhovnog komandanta na bojnom polju.

Kad nam se Tito približio, zastade, i pogleda nas nasmejan.
— Hercegovci, dajte mi vode!

Svi smo se zgledali, neko se okreće oko sebe kao da nešto izgubljeno traži. Svako bi želeo da usluži druga Tita vodom. Kakva bi bila čast onome koji bi se izdvojio sa čuturicom i prišao Vrhovnom komandantu: „Izvoli druže Tito!“ Ponosan bi bio i govorio bi: „Tito se iz moje ruke napisao vode, kad je bio ranjen na Zelengori“. Međutim, prišao je neko iz pratnje i pružio Titu čuturicu s vodom.

Strmom i besputnom padinom sa Ozrena krenula je duga kolona ka Hrčavki. Tito je u našoj koloni. Svi smo srećni što nam je pala čast da Tito sa Vrhovnim štabom ide s nama. Posebno radostan bio je 4 bataljon Desete hercegovačke brigade u čijoj se koloni nalazio drug Tito sa štabom.

Klizav teren niz strmu padinu otežava pokret, a granje i poneka oborena klada prepriječili put. Borci se pomažu objema rukama i štapom, okliznu se, padnu i ponovo produžuju put.

Po naređenju, kolona se kretala u najvećoj tišini. Đoko Bulajić i Brana Kovačevići išli su jedan pored drugog. U mrkloj pomrčini Đoko je udario glavom o Braninu pušku, koju je ovaj patroldžiski nosio. Đoko je jauknuo i počeo da grdi druga. U prolazu, Tito je potapšao nervoznog Đoka, dodajući blago: „Hajde, druže, polako!“ Đoko stade mirno i propusti Tita naprijed.

Nikad kraja ovoj besputnoj nizbrdici, mali odmor pa ponovo klizanje. U zoru 10. juna stigli smo do Hrčave. Vedar dan, sa ponekim bijelim oblakom; sada će ponovo avioni, svi su uprli oči u nebo.

Naš dragi gost, naš saputnik Tito, pređe rijeku Hrčavku kod Četvrte proleterske brigade, a mi produžismo preko Pre-sedla na Ljubin Grob.

Milinko OKILJEVIĆ

MOJ DRUG BRANKO

ao šesnaestogodišnji skojevac stupio sam u 3
četu 5 bataljona Desete hercegovačke bri-
gade. U njoj sam doživio i prvo vatreno kr-
štenje. Četvrta neprijateljska ofanziva bila je
tada u punom zamahu. Teško bih mogao
opisati sve teškoće koje sam preživljavao tih
prvih dana, pomiješane sa radošću što sam
postao partizan.

A u Petoj ofanzivi upoznao sam malog
Branka, prezimena mu se ne sjećam, i žao bi
mi bilo da mu se svaki trag izgubi. Neka ostane o njemu bar
nešto zapisano.

Poslije jednog noćnog marša uz Mratinje, početkom juna,
naša brigada vodila je više dana borbu sa Nijemcima koji su
pokušavali da je na svaki način potisnu sa položaja. Nekako u
to vrijeme upućen sam u štab brigade. Tamo sam zatekao oko
dvadeset omladinaca. Neki su došli ranije, a veći dio te iste
noći. Bila je to omladinska četa. U nju sam i ja uključen. Re-
čeno nam je da ćemo ostati uz štab brigade. Zadatak čete ni-
jesam znao, ali su mi drugovi rekli da drže stražu, idu u za-
sjede, a često su i na položaju s drugim jedinicama brigade.

Tu sam se upoznao sa Brankom. Bio je rodom negdje od
Nevesinja. Imao je četrnaest godina i pošao je sa partizanima
kada je Deseta brigada prošla kroz Nevesinje. Postali smo do-
bri drugovi i prijatelji.

Sjutradan po mom dolasku četa je zajedno sa štabom bri-
gade otisla na položaj. Na njemu smo bili raspoređeni po gru-
pama. Nas sedam smo raspoređeni na jednom čuviku. Imali
smo zadatak da ostanemo na tom mjestu dok ne dođe drugo
naređenje. U ovoj grupi je bio i Branko. Ostali smo tu ne-

koliko sati. Došlo je i do borbe. Nijemci su stalno navaljivali. Poginula su tri naša druga. Kada su Nijemci počeli da izlaze na čuvik koji smo branili, mi smo otstupili ostavljajući tri mrtva druga. Nas četvorica smo se povukli. Primjetio sam da su se povukli i oni koji su bili raspoređeni desno i lijevo od nas. U povlačenju smo se odvojili i ostali sami.

Pošli smo ne znajući ni sami kud. Ubrzo nas je uhvatila noć. Zanoćili smo u jednoj šumi, dobro se naspavalici, ali smo ujutru bili jako prehlađeni. Dalje smo pošli jednom dobro utabanom stazom. Tragovi stopa su svježi. Po svoj prilici je tuda prošla kolona vojske.

Poslije kratkog vremena u neposrednoj blizini se čula jaka borba. Zastali smo, osmatrali i po vatri određivali položaje partizanskih jedinica. Ocijenili smo gdje su i pošli prema njima. Vidljivost nije bila najbolja, jer je padala kiša. Kad smo došli blizu položaja, primjetili smo ispred sebe Nijemce. Kretali smo se od kamena do kamena, koristeći zaklone, i tako prošli pored Nijemaca a da nas nisu primjetili sve dok nije-smo poodmakli nekih pedesetak metara. Tada su otvorili vatru. No mi smo već bili blizu partizana.

Cini mi se da smo se nalazili negdje oko Maglića. Partizani do kojih smo došli bili su iz Desete hercegovačke brigade. Ne znam da li je brigada tu bila u punom sastavu. Poslije borbe ona se povukla. Oko devet časova nadlijetala nas je jedna „Roda“. Neko iz kolone otvorio je na nju vatru iz puškomitrailjeza. „Roda“ je otišla, a kolona produžila pokret prema Sutjesci.

Dobro se sjećam da je na drugoj obali rijeke bila jedna kuća, koju je tukla njemačka artiljerija. Baš u trenutku kada sam sa Brankom bio pored rijeke, nalijeteli su avioni, njih 18. Nadlijetali su i mitraljirali kolonu naše brigade. Tada smo Branko i ja legli za jedan kamen. Vatra je postajala sve jača. Počelo je i bombardovanje. Jedna bomba pala je baš blizu nas i mene ranila u desnú nogu. Ranjeno je tu dosta drugova a nekoliko ih je i poginulo. Nijesam imao zavoja da previjem ranu, pa sam pocijepao košulju i pozvao Branka da me previje. Pošto smo očekivali novi nalet aviona, Branko je promijenio zaklon i otišao od mene. Tada mi je prišao Živko Jošilo. Kad je video da sam ranjen, pozvao je jednu drugaricu koja je donijela zavoj i zavila mi ranu, a komesar je za to vrijeme razgovarao sa mnjom, objašnjavajući mi neke stvari. Tom prilikom mi je rekao da moram nastaviti pokret pošto su Nijemci iza nas i svakog trenutka mogu da nas stignu. Pozvao je Branka i rekao mu da bude stalno sa mnjom i da mi pomaže.

Kolona je ponovo pošla. Branko i ja krenuli smo za njom. Odmah poslije prelaska rijeke brigada je stupila u borbu.

Noću smo se odmarali nekoliko sati i pred zoru nastavili pokret. Osjećao sam jake bolove. Branko je stalno bio uz mene. I sjutradan su nadlijetali avioni, ali težih borbi nije bilo. Zakkali smo jednog konja. Branko je donio porciju punu krvi. Naložili smo vatru s namjerom da skuvamo krv, ali nam to nije pošlo za rukom, jer su naišli avioni. Riješili smo da je pojedemo onakvu kakva je. Nastavili smo zatim pokret i baš kada smo pošli naprijed Branko je dobio jake bolove u stomaku. Jedva je koračao.

*

Jednog dana svi smo se sakupili negdje u Zelengori. Komesar brigade je pitao: „Ko je ranjen i ko ne može da izdrži duži marš, neka izide na stranu“. Izišlo je puno drugova, među njima smo bili Branko i ja. Tada nam je saopštено da brigada odlazi za južnu Hercegovinu a nas ostale priključiće Centralnoj bolnici da sa njom idemo za istočnu Bosnu. Kad se izlijecimo ponovo ćemo se vratiti u brigadu. Neki su odmah tražili da nastave pokret sa brigadom, ali im to nije dozvoljeno.

Žao mi je bilo što sam rekao da ne mogu ići, naročito kada sam čuo da brigada odlazi u moj rodni kraj... Brigada je otišla, a mi ostali. Tada je nastalo prepričavanje među drugovima. Međusobno smo se nazivali „hromašima“, „tifusarima“ itd. Neki su predlagali da krenemo za brigadom, drugi da idemo hvatati vezu sa Centralnom bolnicom. Bilo je raznih prijedloga. Branko i ja smo posebno razgovarali i na koncu riješili da idemo za brigadom iako put nijesmo znali. Išli smo cijelu noć, a kada je svanulo našli smo se blizu njemačkih položaja. Skrili smo se pod jednu oborenu bukvu i tu ostali cio dan. Negdje predveče krenuli smo dalje. Te noći, ispred nas, na daljini od nekoliko stotina metara, vodila se jaka borba, a mi smo išli baš u tome pravcu, osluškujući da li će neko da traži vezu, kako bismo ustanovili koja je to jedinica. No poziva nije bilo. Noću smo prošli između Nijemaca i bili smo sigurni da ćemo se u toku dana sresti sa nekom partizanskom jedinicom. Ali od toga nije bilo ništa.

Lutali smo 4 — 5 dana i noći dok nijesmo došli u selo Borač. Tu smo se dobro najeli. Te noći smo izišli iz sela i u njegovoј blizini, iznad druma, odmarali se čitav dan, osmatrajući put i pravac kojim ćemo u toku slijedeće noći produžiti pokret. Nijemci su vozilima i peške išli drumom u jednom i drugom pravcu.

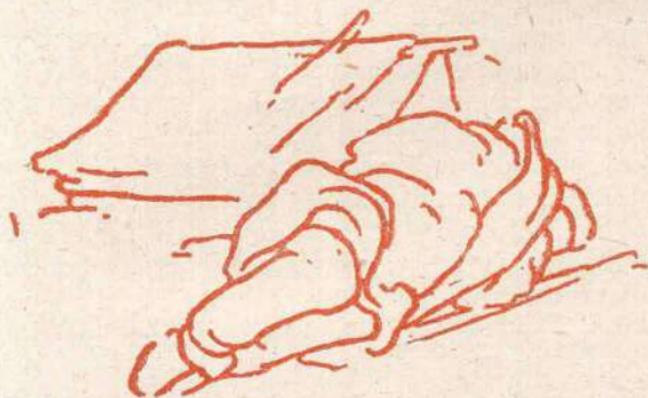
Kad je pao mrak spustili smo se ka drumu niz jednu blagu kosu. Dogovorili smo se da pojedinačno pređemo drum. Branko

je pošao prvi. Čini mi se da se nije udaljio ni pedest metara, kada sam čuo rafal „šarca“. Meci su i pored mene fijukali. Tu je Branko poginuo. Nisam smio ni pokušati da mu priđem. Nijemci su i dalje gađali njegovo mrtvo tijelo. Ostao sam potpuno sam. Povukao sam se malo unazad i ulijevo. Osmatrao sam cestu i razmišljao kako da je pređem. O povratku nazad nijesam ni pomišljao.

Nijemci se nisu pomicali sa druma. Izgledalo je kao da su u zasjedi. Ostao sam nepomičan, duže vrijeme, a onda sam pošao ka cesti. Išao sam nečujno i polako sve do njene ivice. Osmatrao sam izvjesno vrijeme i zatim prepuzao preko ceste. Onda sam ustao i obazrivo produžio dalje. Išao sam cijelu tu noć i sjutradan, bez ikakvih smetnji. Poslije oko mjesec dana stigao sam svojoj kući i javio se terenskim radnicima.

Svoju staru jedinicu sam našao i u njoj mnoge stare drugeve. Ali Branka, moga dobrog druga i prijatelja, više nije bilo.

Meho ŽUJO

M A J K A

rela sam je prvi put negdje u proljeće 1943 godine u toku Pete ofanzive. Išla je u koloni, uporedno sa ostalim borcima, ubrađena u bijelu maramu kakvu nose hercegovačke seljanke, i ogrnuta bičaljem, crnom čobanskom kabanicom niz koju vise dugi, utkani pramenovi vune, kao na neprerađenoj ovčjoj koži. Išla je lakim i brzim korakom, ne zaostajući za ostalim borcima. Nosila je neki povelik teret, koji se već mogao primijetiti na njenim malo povijenim leđima, prekriven tom njenom crnom kabanicom.

Gledajući je iz daljine, mislila sam da nosi nešto suvišno, nepotrebno, od čega se nije mogla da odvoji kad je napuštala svoju udžericu u sivom hercegovačkom kršu, nešto što joj sada ničemu i nizašta ne služi, ali što iz nekih nepoznatih razloga još čuva, vuče i tako se nepotrebno opterećuje.

Upravo smo se smenjivali na položaju. Naša brigada držala je položaje na Volujaku, gdje su se vodile danonoćne borbe sa Njemicima. Četa je četu smenjivala, borac borac, skoro bez predaha, bez odmora.

U prolazu, spuštajući se uskom stazom, srela su se naša dva bataljona. Poslije dva puna dana upornih borbi i dvije neprospavane noći, čekali smo i sanjarili o odmoru, o svom krevetu, toploj sobi, vatri koja pucketa i podrhtava u maloj peći. Maštali smo i čekali da dođe naređenje da bar zastanemo, opružimo noge, legnemo na golu ledinu i sklopimo umorne oči.

Zastali smo i sklonili se da propustimo ove, koji su nas smenjivali. Posjedali smo i gledali kako mimo nas prolazi jedan po jedan borac sa prebačenom puškom, mašinkom ili puškomiträljezom preko ramena.

Izgledali su čili i odmorni, koliko se u onim uslovima moglo biti odmoran. Žurili su mimo nas da zaposjednu određeni položaj i izvrše određeni zadatak. Zaostati se nije smjelo — svaki čovjek je grabio brzim koracima da ne izostane iza svoga pretvodnika.

Gledala sam ih kako prolaze. Mislila sam, šta li im donosi današnji dan i pretstojeća noć. Gledala ih i mislila, koliko će se sutra njih vraćati ovim istim puteljkom, umorni, neispavani, ali ipak živi. Gledala njihova lica, njihove bistre, prodorne oči i kod svakih sa strepnjom zastajala: ne će li se baš te, sutra za svagda sklopiti da spavaju svoj vječni san na vrhovima Volujaka? ...

U prolazu dobacivali su jedni drugima razne dosjetke, šale.

„Druže, postaraj se i nađi gore nekog Njemca da promjeniš te tvoje poderane opanke za neke dobre švapske cipele“, dovikivali su neki iz moje jedinice.

„Kod švaba ima čokolade i keksa, ako budete vrijedni — brigada će se sutra malo osladiti“ ... dodavali su drugi.

„Ne brini ti za našu vrijednoću. Mi ćemo se sladiti. Samo ne znam šta ste vi gore radili? Izgleda da ste suviše na nas mislili i svu čokoladu ostavili nama“ ... glasio je odgovor koji je značio i neki prijekor.

Borac za borcem je izmicao i gubio se u gustini Volujačke šume kad sam ugledala nju. Gledala sam je, pitala se — odakle li je ta tridesetogodišnja žena? Žurila je i ona, nimalo ne zaoštajući, kao da joj teret na leđima nije zadavao teškoće. Pratila sam je pogledom i čekala da dođe do mene, pa da je upitam šta nosi i čemu joj sve to služi. Htjela sam da joj moje pitanje bude i neki prijekor što se nepotrebno opterećuje nekakvim sitnicama i što ne ponese nešto korisnije, za ovu priliku. Prikovana pogleda pratila sam je dok mi se približavalas. Na nekoliko koračaja od mene zastala je za časak, naglo okrenula glavu kao da je htjela da pogleda to što nosi. Zastade za trenutak, pa onda još brzim korakom produži naprijed da bi stigla druga pred sobom.

To je bio trenutak dovoljan da vidim šta nosi.

Razrogačenih očiju, bez daha, tiho uskliknuh: „Pa to je dijete“ ... I u isti mah osjetih kako mi suze pune oči, kako mi se grlo i usta pune nečim što me guši. Dovoljan je bio samo taj trenutak pa da sebe prekorim zbog želje da joj se narušam, da je opomenem...

A ona kao da je primijetila moj pogled i pročitala moje misli, nasmija mi se toplim, blagim osmijehom, više očima nego ustima.

„Je li to tvoje dijete?“ jedva izuštih.

„Da, moje je, moj sin“, odgovori vedrim, otsječnim glasom. „I on se bori protiv Njemaca. Nisam borac sa puškom u ruci ali u komori, u kuhinji pomažem koliko mogu, a drugovi mi kažu da nisam na teretu. Naprotiv...“ Ne dovrši rečenicu nego se ponovno nasmiješi i ubrza korak da stigne kolonu.

Gledala sam za njom dok nije zamakla u šumu. Pored sveg umora i nekoliko neprospavanih noći nisam mogla da zaspim. Pred očima mi je stalno bila ona i njeno malo dijete. Šta ju je ponukalo da sa šestomjesečnim djetetom krene u šumu, da se sa njim povlači po kamenitim i strmim crnogorskim planinama, da stoji na dometu mitraljeskih zrna, da zajedno s njim gladuje, da kisne, zebe, da... Misli su se prepletale, mučile me, željela sam da saznam nešto više o njoj.

Istoriju njena života i života njene porodice saznala sam jedne noći kad smo se, opet u pokretu, našle u blizini.

Noć je bila zvezdana, tiha. Maršovalo se brzo ali tiho. Brigada je prolazila mimo njemačkih položaja, probijala se kroz obruc. Šapatom su se sporazumjevali ljudi, glas se nije smio čuti, čak ni bat nogu. Moralo se paziti gdje i kako će se koraknuti, stati.

Na jednom kratkom odmorištu, kada se hvatao predah za dalji marš i napore ugledah je kako povija svoje dijete. Priđoh joj. Nijemo sam posmatrala šta radi. Preda mnom je stajala majka. Majka, koja ne zna za teškoće, za koju ne postoje prepreke. Majka, koja daje i razvija život svom djetetu. Majka — ta vječna bit života.

Brzim i vještim pokretima obavljala je svoj posao. Iz šarenih seljačke torbe vadila je neke krpe. Vidjelo se da joj ne treba mnogo vremena pa da svom sinu stvori bar koliku — toliku udobnost i toplinu. I koliko je drugim trebalo da opruže i protegnu noge, ona bi gotova. Podiže to dragocjeno breme, osvrnu se i reče: „Bože, da li bi mogla da ga podojim? Da li ćemo još da se zadržimo?“ Pošto dobi odgovor da će se brigada odmoriti još koji minut, ona sjede....

Sjela sam do nje i zadirljivo je gledala. Gledala tu sitnu, naizgled slabačku ženu i divila se njenoj hrabrosti, njenom herojstvu.

„Znaš“, započe ona tiho, „ovo mi je treće dijete. Dvoje su mi ustaše ubili pred očima. Došli su u kuću, tražili su mog muža, sumnjali su da je u partizanima. Kad nisu našli oca, pobili su djecu. Pred očima mojim, zvjerovi, krvnici“...

Zastade. Znala sam zašto. Suze su gušile svaku riječ. I kada su zasijale na malom lišcu koje se upilo u majčinu dojku, ona nastavi: „Dvoje djece su mi oteli, ali im ovo ne dam.

Samo preko mene mrtve. Pošla sam iz sela sa partizanima kada su odlazili. Muž mi nije dao, bojao se da će im biti teret. Ni sam ga slušala. Nisam nikome na teretu, ni ja, ni ovo moje dijete. Vidiš li ga, ne čuje se. Kao da zna da ne smije da se čuje. Šuti kada je gladno i kada je mokro i kada zebe.

Kolona je krenula. Jedan za drugim išli smo tiho. Išli prema slobodi. Neki su za nju dali najveći zalog što može da da čovjek — svoj život. Neki su je dočekali. Među njima je i Cvija sa svojim sinom Radovanom.

Jelena-Ljerka HAMOVIĆ

SAN NA MRTVOM DRUGU

ijelog dana čula se kanonada tamo negdje od Mratinja i Volujaka. Nemamo pregled situacije na frontu, ali po užurbanosti, kojom smo se spremali za pokret, vidimo da nam pretstoji neki težak i važan zadatak. Krećemo se putem kojim su već prošle neke jedinice. Od Vučeva prema Sutjesci pošli smo negdje oko 17 časova. Pred nama je ogroman kompleks šuma kroz koji treba proći, izbiti na Sutjesku i preći

je pre nego što bi neprijatelj od Izgora uspio da potisne naše jedinice sa Suhe i time nam onemogući prelazak rijeke. Pozivali smo zaostale drugove iz drugih jedinica da se priključe našoj brigadi.

U jednoj kolibi uz samo brdo, oko 500 m od puta, dimila je vatrica. Upućeni smo nas trojica da vidimo ko se nalazi u kolibi — ima li u njoj partizana. Tamo smo zatekli oko vatre tri partizana, srednjih godina, kako se otimaju oko neke kosti na kojoj nema mesa koliko ni na kamenu. Upozorili smo ih da smo mi posljednji i da se svakog trenutka očekuju Njemci, te bi trebalo da obavezno pođu s nama. Oni nas nisu uopšte slušali, već su nastavili raspravu oko kosti. Kad smo pokušali da ih silom povedemo, sva trojica su uperila puške na nas i rekla: „Idite k vragu i vi i Švabe. Mi odavde ne možemo dalje, pa makar odmah pomrli...“ Pucnjava mašinki već se čula na nekoliko stotina metara te smo morali da ih ostavimo i požurimo ka našoj koloni.

Na ulasku u neku šumu, na nosilima je ležao lep mladić, a pored njega sjedela sestra i plakala: „Drugovi, ima li još neko pozadi vas?“ Njemci su pucali na kojih 100 metara, i mi

smo pokušali da ga ponesemo, ali on nije htio ni da čuje. „Ne, drugovi. Ja sam svakako gotov, zar i vi da izginete zbog mene. Ne“. Pokušali smo da njegova sestra pođe s nama, ali je ona sklopila ruke njemu oko vrata i rekla: „Zajedno mremo, a vama puno hvala“. On je izvadio pištolj, i nakon dva minuta čula su se dva pucnja.

Nailazili smo i na desetine nosila s bolesnim drugovima, tifusarima, koji su preživljavali svoje posljedne sekunde.

Spustila se noć. Pada kiša, i ništa se ne vidi. Svakih nekoliko minuta čuje se čas „stoj“ ili „pokret“. Sada već nismo na putu, već nam pod nogama pucketeta suvo granje. Spotičemo se preko obaljenih suvih klada i produžavamo put dalje do onoga „stoj“ — „pokret“. Čini mi se da je vječnost prošla. Negdje u daljinu, naprijed i lijevo, čuju se potmule eksplozije ručnih granata. Negdje iznad Vrbnice i u pravcu Miljevine čuje se klokotanje mitraljeza i eksplozija zrna iz teških haubica.

Sve se više pod nogama osjeća pucketanje suvog granja, i rekao bih da nikada tuda ljudska nogu nije kročila. Desno i lijevo, naprijed i pozadi samo se čuje: „Veza, alo, veza“. Osjećamo pod nogama da idemo niz neku užasnu strmu stranu. Poslije kotrljanja i prevrtanja, mukle psovke na račun obaljenih klada, pod nogama osjećamo kako upadamo duboko u razgnjećeno blato. Teškom mukom izvlačimo polubose noge iz tog blata i nastavljamo put dalje. Jednom, ko zna po koji put, preko kolone prenese se komanda „stoj“. Za razliku od ostalih „stoj“, ovo se odužilo u nedogled.

Danima nismo jeli ni spavalii. Iznurenno tijelo klati se na nesigurnim nogama zaglibljenim u blato do koljena. U glavi mi strašno bući. Ne znam po koji put sam glavom dohvatio hladno blato i onda se naglo trzao i vikao „Veza, alo, veza“. Na moje iznenadenje uvijek sam dobijao odgovor „Tu smo“. Plašeći se da to isto čini i najbliži drug pored mene, tojest da spava na nogama, viknuo bih koliko sam najviše smio i mogao: veza! Uvijek sam poslije toga čuo, u toj grobnoj tišini, kako se noge izvlače iz dubokog blata i namještaju na pogodniji način, a zatim bi nastala tišina. Samo bi s vremenem na vrijeme odjeknula eksplozija granata iz teške haubice i zaštekao prodorno „šarac“, a potom ponovo nastupila tišina kao da je naišao smak svijeta.

U tom čestom premještanju nogu s jednog na drugo mjesto, pomjerao sam se pomalo ulijevo. U jednom trenutku dodirnuh nešto čvrsto. Učini mi se da je to stara, trula jelova klada. Zamolio sam najbližeg druga ako zaspim da me ne smije ostaviti. Da bih bio sigurniji, to sam prenio na nekoliko njih naprijed i pozadi sebe u koloni. Onda sam gornjim dijelom tela legao na tu kladu dok su mi noge ostale u blatu. Čim sam se namjestio, odmah sam zaspao. Kada sam čuo prodornu komandu

„pokret“ i naglo se uspravio i sjeo, već je uveliko sunce grijalo po vrhovima guste šume. Okrenuo sam se da vidim šta mi je pružilo tako udobno spavanje u ovom teškom blatu i na moje veliko zaprepašćeње i žalost ugledao sam bijele stisnute zube, koji su virili iz glave bez usana. Njegova crna kudrava kosa bila je blatom ulepljena, a oči i lice od ljudskih nogu koje su po njima u mraku gazile — unakaženi.

Digao sam se skrhan sa leša svog dragog nepoznatog druga na čijim sam hladnim grudima spavao. Pri polasku okrenuo sam se i tiho rekao: „Hvala ti, neznani druže, za ovo noćas i za tvoje podvige. Hvala ti za krv uloženu za našu opštu slobodu! Vječna ti slava i hvala!“

Obren ALEKSIĆ

PUTEVIMA NEZABORAVNIM

oš jedna pobjeda.

Poslije usiljenog marša, u noći 16/17 aprila 1943 godine, iznenada smo napali i razbili Pljevaljsku četničku brigadu, zauzeli Čelebić i okolna sela. Četnici su panično bježali i davili se u vodama Tare i Ćeotine. Oko 200 što ubijenih što zarobljenih. I plijen od sedam mitraljeza sa mnogo municije i jedan magacin hrane. To je bio jedan od većih uspjeha Sedme krajiskog brigade u Ćetvrtoj ofanzivi.

Bio sam borac 3 čete 4 bataljona, u kojoj su većinom bili omladinci od 16 do 25 godina. Među njima, kao najhrabriji, isticalo se šest boraca: Branko Olić, Živko Petrović, Dušan Pekež, Krsto Marković, Mitar Maleš i, najmladi od svih, šesnaestogodišnji Vaso Olić. Četa se hrabro borila, jurišala i updala u rovove i kuće u kojima su četnici pokušavali da se zaklone. Iz jedne kuće pružali su jači otpor. Četa je zastala. Bombaši Branko Olić i Živko Petrović, pod zaštitom vatre Pekezovog puškomitrailjeza privlačili su se kući. Grunule su bombe. Četa je produžila napredovanje i zauzela kuću. Izvukli smo teško ranjene drugove, Olića i Petrovića. Ćutali su. Drugovi se sakupili oko njih. Komesar Spaso im je nešto govorio. Olić je šaptao. — Znam, možda će umreti... Zastade i pokuša da se pridigne. Žile na čelu i vratu su mu nabrekle. Kao da se opršta, produžio je:

— Pozdravite mi oca, majku...

Petrović je, nepomičan, ležao kraj svog druga, Govoriti nije mogao.

Ujutru četa je krenula dalje, preko planine, ka Žabljaku. Jusuf Matić i ja određeni smo da otpratimo ranjene drugove

do divizijske bolnice. Težak put trajao je dva dana. Ranjeni drugovi izgubili su mnogo krvi. Kad smo, 19 aprila, konačno stigli u bolnicu, obojica su nakon nekoliko sati umrla.

Pomalo obezhrabren išao sam sa Jusufom za četom. Još prije tri dana sjedio sam sa Olićem i Petrovićem. Bili smo veseli, pjevali smo, šalili se. Niko nije mislio na smrt. Puni životne snage pravili smo planove za budućnost. Prošli smo dosta borbi. Tešku Četvrtu ofanzivu, mnoge marševe i besane noći. I radovali se proljeću. A, evo, ipak desilo se... Sada preda mnom lebdi slika Olića koji, svjestan da mu nema više pomoći, pokušava da hrabri drugove za dalje borbe: „Vi ćete se dalje boriti...“

Muslim, iako to ne želim: „Da li će sjutra na mene biti red? Da li ću i ja biti tako hrabar kao što su bili oni? I sjećam se svoje majke, dobre stare majke, koja tako brine za mene. Kako bi ona primila vijest da sam poginuo?

Naš bataljon se smjestio u selu Timar, ispod planine Sinjaljevine. U tim prolećnim danima kao da smo zaboravili na patnje i teškoće ranijih borbi, na glad i besane zimske noći. Gonili smo i razbijali četnike po vrhovima planine. Sve je izgledalo kao igra. Postali smo dobri prijatelji sa seljacima. Hrane imamo dosta, talijansko brašno, makarone i konzerve.

Veselo smo proslavili i Prvi maj.

Politički se radilo mnogo. Održavali smo konferencije, diskutovali o situaciji u svijetu, čitali radiovijesti.

Trećeg maja održan je sastanak četne partijske čelije. Pozvali su i nas nekoliko novih — da nas prime u Partiju. Bio sam uzneniren. I radostan. Pomalo i iznenaden što ostali nijesu pozvani, jer u četi su bili sve dobri borci, ne slabiji od nas koji smo izabrani za prijem.

Diskutovalo se o svakom pojedinačno. Iznosili smo svoj životni put, a zatim su govorili stari članovi Partije, postavljali pitanja i ukazivali nam na slabosti. Kao da sam stajao go pred tim starijim komunistima. Činilo mi se da me poznaju do dna duše, da naziru svaku moju misao, da znaju svaku moju namjeru. Obračunavao sam se sam sa sobom. Razmišljaо о svom držanju u borbi. I zbog toga sam crvenio na sastanku. Sjetio sam se jednog marša u protekloj ofanzivi. Bio sam umoran, gladan, i ozebao, a nosio sam sa Brankom Olićem jednog ranjenika preko krševitog Prenja. Bio je nemiran taj ranjenik, vrtio se, ječao i psovao nas što ga ne nosimo opreznije. Naljutio sam se, opsovao mu sve na kamaru, i ljutito dobacio:

— Nisam došao ovamo da nosim ranjenike već da pucam u neprijatelja.

Ranjenik je to čuo i počeo vikati:

— Bacite me, ako smatrate da nisam vise potreban. Samo me bacite, kad ne zaslužujem da me nosite.

Za to je znao samo Branko Olić, a on je mrtav. Znam da je to velika greška, ali me sramota govoriti o njoj pred ovolicim drugovima. Grizla me savjest, ali sam ipak prešutio. Umjesto toga rekao sam sebi: „Ovo ti se neće nikad više desiti“.

Dani u Timaru brzo su prolazili. Komandir čete je počeo i sa časovima vojne nastave. Ali taj program nijesmo završili. Sredinom maja njemački avioni, „šarci“ i topovi nagovijestili su početak Pete ofanzive.

Ofanziva je počela iznenada. Četnici otvoriše vatru. Najprije oprezno, kao da pipaju, a poslije sve jače. Kamenje je letjelo na sve strane, a od pucnjave nijesmo mogli čuti jedan drugoga. Polako, neprimjetno privukli smo se njihovim položajima. Oni su još uvijek zasipali vatrom ono kamenje gdje smo prije bili. Na komandirov znak iskočismo iz zaklona i sa gromoglasnim „Ura“ upadosmo među četnike. Dušan Pekez je prvi iskočio na čuku. Sipa rafale iz puškomitrailjeza i više: „Naprijed, drugovi“.

Juriš je uspio.

Po ovim vrhovima tukli smo se sa Nijemcima i četnicima još nekoliko dana. U tim borbama poginuo je desetar naše čete, hrabri Mitar Maleš.

Tako je nama počela Peta ofanziva.

Išli smo usiljenim maršem preko Šavnika i Pive ka Lebršniku i Botovcu u pomoć Desetoj hercegovačkoj brigadi. Marševali smo bez predaha, da bismo stigli na cilj u određeno vrijeme. Sa hranom smo bili sve oskudniji. Bilo je slučajeva da putem jedemo zeleno bukovo lišće, srijemušu i zečji kupus. Odmah poslije marša, bez odmora, stupili smo u borbu sa dijelovima 7 SS divizije „Princ Eugen“. Sjećam se teških borbi na Lebršniku, Botovcu, Goliji, Goranskom, Vratlu i Pivi. Nijemci su napadali i danju i noću i, posle višednevnih borbi, uspjeli su da nas potisnu prema Pivi. Branili smo se i napadali, vodili borbu prsa u prsa, iscrpeni jurišali i po nekoliko puta u jednom danu.

Nijesam pamtio imena mjesta. Pred sobom sam video samo krš i gudure, mjestimično obrasle šumom, prostranstva bez naselja. Znali smo da idemo ka Zelengori, ka Bosni, ka poznatom kraju.

Ali nijesam shvatio zašto se mora prelaziti preko takvih planina i gudura, gdje nema puteva i kuća. Zar nije bilo lakšeg puta?

U danonoćnim borbama činilo mi se da sporo odmičemo, da je teren sve teži, da nam sve više nestaje snage i da nas je svaki dan sve manje. Glad je svakim danom teža. Nakon ovih

borbi uslijedio je novi, još teži, usiljeni marš preko Pivske Planine i dubokog kanjona Pive na visoravan iznad Mratinja. Toliko je bio naporan taj put, da je na njemu zaostalo više od polovine boraca. Odmah po izlasku na Pivski Javorak stupili smo u borbu sa Nijemcima.

Nijemci su u tom prijedelu snabdijevali svoje trupe vazdušnim putem. Baš tog dana bacali su padobranima municiju i hranu. Jedan padobran pao je između naših i njemačkih položaja. Htjeli smo da na svaki način prvi stignemo do njega. Nekoliko puta uzaludno smo pokušavali da izvučemo paket sa ničije zemlje. Borci su padali pokošeni „šarcima“. Tek u sutoru smo uspjeli.

U borbi na Javorku imali smo mnogo žrtava. Ranjenike smo sakupljali u planinske kolibe i odatle otpremali u bolnicu. Među njima bio je i drug Gojko Kelečević. Komesar bataljona dao je konja da Gojka prebacim u divizijsku bolnicu. Dopratio sam Gojka i tamo zanoćio. Ujutro sam pustio konja da malo pase i skinuo teške talijanske cipele, prvi put poslije petnaestak dana. Iznenada su se nad nama pojavili avioni. Letjeli su nisko, iznad same šume. Počelo je bombardovanje. Potrčao sam u zaklon i prilijepio se uz jednu bukvu. Nedaleko od mene poginu nekoliko drugova i drugarica. Dijelovi njihovih raskomadanih tijela ležali su razbacani naokolo i po drveću. Krv se mijesala sa blatom i šumskim korovom.

Još više sam se privio uz bukvu i skupio noge. U blizini pada bomba. Krupno parče otsječe bukovu žilu kraj moje noge, a drugo manje, zakači me po krstima i ispod njih. Pomislih: Da sam imao ispruženu nogu, ostao bih bez nje.

Pritrča jedna drugarica, pridiže me i upita me da li sam živ. Podigoh glavu i spazih Andu Boltić, mladu partizanku, koju sam, prije ofanzive, ponekad sretao još dok je radila kao terenski radnik. Najmanje sam se nadao da će je sresti ovdje. Pustio sam je da me previje.

Morao sam ostati u bolnici. Pod jednom bukvom našao sam Gojka, koga sam doveo u bolnicu dan ranije.

— Evo i mene. Sad će morati i ovdje da ti pravim društvo. On me pogleda i ništa ne reče.

Vrijeme u bolnici sporo prolazi. Bilo je mnogo ranjenika i tifusara. Svakim danom vršimo pokrete, zastajemo, pa opet krećemo. Put je težak. Ranjenici ječe, tifusari, ogrnuti čebadima, jauču od gladi, žeđi i izmorenosti. Izgledaju kao aveti.

Noć. Maršujemo. Teži ranjenici na konjima, lakši i tifusari pješice. Tužno izgleda ta naša kolona. Spuštamo se niz strmu padinu uskom kozjom stazom. Ispred mene, na konju, jaše jedna drugarica. Teško je ranjena u glavu. Jauče. Oponinju je da ćeuti, da su Nijemci blizu. Ona učuti, pa opet počne.

Ne može da izdrži. Jaše na slabom i izmorenom konjiću koji se tetura i posrće, a ona se na njemu klati. Put je uzan. Pješak po njemu teško korača tražeći mjesto gdje će čvrsto stati nogom. Konjima je još teže. Već ih se nekoliko stropoštalo u provaliju. Drugarica na konju nikako da se umiri, više:

— Ubite me, ne mogu više da izdržim.

Tada se mali konjić spotače i skliznu u duboku provaliju, u kojoj zamrije i plač ranjene drugarice.

Ešelon ranjenika produžuje put, stopu po stopu, po besputnom terenu. Zašli smo u neku gustu šumu. Ništa se ne vidi. Kolona se iskidala, ranjenici i bolesnici protestuju. Dode naređenje da svak ostane na svom mjestu, da se ne udaljuje do svanuća. Umorni, gladni i žedni tu smo zanoćili. Zastali smo na velikoj strmini. Leći se nije moglo. Prislanjali smo se uz drveće i tako s mukom prenoćili tu noć. Dežurni liječnik je obilazio bolesnike, prebrojavao ih i hrabrio, iako je i on bio vrlo umoran.

Prošla je i ova teška noć. Izjutra se spremamo za pokret. Osjećam strahovitu iznemoglost. Rana me boli i ne mogu da se dignem. Potužim se drugu kraj sebe.

— To je tifus — reče on i pozva ljekara, koji to isto ustanovi i uvrsti me među tifusare.

Krećem se s naporom. Nemam snage. Šuma se oko mene okreće. Smetaju mi čak i moje debele hlače i košulja.

Penjemo se uskim stazama prema Milinkladi. Uspon je velik. Ulažem posljednje napore. Naša kolona se prekida, ranjenici i tifusari zaostaju. Dežurni ih dižu, viču i tjeraju naprijed. Sa nekoliko drugova tifusara sjedim pokraj puta. Svi smo umorni i iznemogli. Dalje ne možemo. Sa mnom je i Branko Jovaš, borac iz moje čete, ostale ne poznajem. Muke i napor su nas zbližili. Svi jaučemo od bolova, napora i gladi. Neki predlažu da tu ostanemo i umremo, neki da idemo naprijed, jer će nas Njemci zarobiti. Jedan omanji borac proviri ispod čebeta i reče da će ostati tu pa makar ga Nijemci zarobili i ubili. Drugi kažu kako bi rado skočili u rijeku, kad bi tu bila, napili se vode i tako se utopili.

Kolona ranjenika i bolesnika već je odmicala. Sjedjeli smo pokraj puta, malo skriveni, ali ne toliko da nas ne bi mogli primjetiti. Niko iz kolone nas ne traži. Više i ne jaučemo. Putem prema nama čuje se razgovor. Nešto udara po kamenju i lomi granje. Preleti misao: „A šta, ako su Nijemci?“

Čelo kolone se približava. Naši su.

Jedan drug se odvoji od kolone i pride nam. Gledamo ga, zamotani čebadima. Upita nas iz koje smo jedinice. Objasnismo mu da smo iz svih jedinica, ranjenici, zaostali tu, jer ne možemo dalje.

Kao da je to već predvidio on sjede na jedan panj. Zamislio se i dugo nas promatrao, svakoga posebno. Zatim progovori. Govorio je dugo, kao da odavno poznaje i nas i naše muke i očajanje. Glas mu je bio miran. Slušali smo ga iako nijesmo znali ko je. Mora da je neki starješina, mada se oznake nijesu vidjele. Govorio je o našoj borbi, o zvjerstvima Nijemaca, o djeci, ženama i staricama koje su oni pobili...

— Zar poslije tolikih žrtava, tolike prolivene naše krvi, pustiti da vas uhvate Nijemci? — upitao nas je.

Sjetio sam se svega što sam preživio, teških borbi i trenutaka u kojima sam bio blizu očaja. Opet su mi pred oči izšle slike palih drugova. Kao san mi se čini priča ovog neznanog druga.

Mali tifusar se pridiže, pogleda nepoznatog u lice, i upita:

— A ko si ti?

— Ja sam komesar Desete hercegovačke brigade.

Sa naporom smo se digli i pošli dalje. Komesar je išao sa nama. Hrabrio nas.

Pored jednog potoka smjestila se diviziska bolnica. U kazanima se kuva meso za ručak. Pričalo se da je Sedma krajška brigada poslala goveda. Zarobio ih snalažljivi intendant Mirko Graonić. Probio se između njemačkih položaja i dotjerao oko 70 grla, koja su podjeljena jedinicama i bolnici. Doktor i dežurni me zadužiše da pripazim na kazane dok se skuva meso. Znali su da sam član Partije, a već sam prezdravio. Pomogao sam kuvarima da lože, kako bi ručak što prije bio gotov. Izgladnjeli ranjenici i tifusari netremice su gledali u dim koji se izvijao ispod kazana.

Pokraj nas najde kolona boraca. Kad nas opaziše, nekoliko njih iznenadno navali i prevrnu kazane iz kojih je ispadalo meso. U prolazu svaki iz kolone dograbi po parče. Na zemlji ubrzo ostade samo prosuta supa. Bila je to neka dalmatinska jedinica. Opominjao sam ih i molio da to ne rade. No oni počeše na mene vikati:

— Šta, vi tifusari samo jedete, a mi se borimo.

Dotrčaše dežurni i jedan ljekar. Osuše na mene kišu psovki što to nijesam spriječio. Uzalud dokazujem da nijesam kriv. Ljekar se toliko raspalio da izvadi pištolj i preti da će me ubiti.

Kad su se ljekar i dežurni smirili, na mene se okomiše ranjenici i tifusari. Počeše da mi prete što su ostali gladni. Vidim, došao vrag po svoje. Nije mi preostalo ništa drugo nego da bježim. Jurnuh u šumu. Ubrzo stigoh Dalmatice, one koji su mi pojeli meso. Priključih se njihovoј koloni i sa njima stigoh u svoju brigadu.

U četi sam našao svega šesnaest boraca. Od komande čete ostao je samo komesar Spase Kalaba. Svi ostali su ili ranjeni ili poginuli. Saznao sam da je hrabro poginuo i moj komšija Vojin Zeljković. Četa je bila desetkovana. Komesaru Spasi ispričah kako sam bio ranjen i ostao u bolnici. Sa mnom u četu došla su dva Dalmatinca, veliki Ilija i mali Cvitko. Tako nas je u četi, pred završetak Pete ofanzive, bilo osamnaest boraca. Svega četvrtina od čete pred početkom ofanzive.

U daljim borbama približavali smo se pruzi Sarajevo — Višegrad. To je bio poslednji obruč, no i on već napukao. Samo još jedan obruč, preko Prače i šume, pa će nepokorenog Bosnu opet prihvatići svoje borce za slobodu.

U rano junsко jutro pripremali smo se za probaj. Neprijateljske zasjede bile su na lijevoj obali Prače, ispred ceste i duže pruge. Na tom pravcu napadao je čitav naš Četvrti bataljon, a sa borcima koji su mu preostali.

Oprezno smo se približavali obali, tražeći zaklone iza žbunja. Prva grupa zagazila je u vodu. Bila nam je do pojasa. Nečujno smo gazili prema lijevoj obali, koja je izgledala sasvim mirna. Prešli smo a da niko ne otvoriti vatru. Oko dvjesta metara dalje, pred cestom, u jutarnjem svitanju ocrtavahu se grudobrani njemačkih rovova. Pekez postavi svoj puškomitrailjez. Prebacuje se druga grupa.

Na lijevom krilu začuše se mitraljezi. Mi čutimo. Od zaklona do zaklona prebacujemo se bliže Nijemcima. Odjednom nas oni obasuše jakom mitraljeskom vatrom. Pokušavamo ih zaobići desnim krilom, privući njihovu pažnju na tu stranu da bismo se mogli prebaciti do boljih zaklona. Grupi boraca na desnom krilu to uspjeva. Nijemci se povlače iz prvih rovova. Onda podnosmo na juriš. U dejstvo stupa Pekezov „Brnac“. Kako je bila lijepa njegova pjesma! Ručnim bombama osvojimo cestu. Lijevo krilo vodi borbu sa zasjedom na pruzi. Tu se bori Druga četa. Zasjedi u pomoć dolazi blindirani voz. Komesar Druge čete Niko Vještica, povede bombaše. U smjeloj akciji oni uništavaju voz; tu gine komesar Niko. Obruč je probijen.

Marko PROTIĆ

DRUGARSTVO

štabu 1 bataljona Prve dalmatinske brigade dobio sam zadatak da nađem svoju Drugu četu, koja je otišla ka sastavcima Pive i Tare, i da njenoj komandi predam pismeno naređenje štaba bataljona. Sa mnom je pošao i Zarić.

Uputili smo se stazom kroz gustu šumu. Na sve strane su se vidjele vatre. Zapalili su ih ranjenici. Šumom su odjekivali glasovi i dozivanja. Često smo sretali drugove ili zatrobljene Italijane koji su na nosilima prenosili ranjenike. Negdje oko ponoći stigli smo kod Šćepan-Polja. Nekoliko stotina metara pred nama nalazio se srušen most.

— Tu bi negdje trabala biti naša četa — rekoh Zariću.

On potvrdi. Izašli smo iz šume i, krećući se obalom rijeke, uskoro opazimo neke zgrade desno od nas, uz samo brdo. Pomislili smo da smo stigli na cilj. Zarić je dozivao iz sveg glasa, ali se niko nije odazivao. Pošli smo dalje obalom rijeke. Odmah naiđosmo na zgarištē, a zatim na jame koje su iskopale avionske bombe, ruševine kuća i najzad most. Na njemu nismo nikoga zapazili. Opet je Zarić dozivao, ali i ovog puta bez rezultata. Od mosta je ostao samo mali dio, a sve ostalo je bilo potonulo. Pretpostavljamo da se četa već povukla i da, možda, tu negdje u neposrednoj blizini, možemo naići na neprijatelja. Stoga se složisemo da se vratimo nazad. Ja sam predložio da podemo uz rijeku, a Zarić je smatrao da je bolje da se vratimo putem kojim smo i došli jer ga već poznajemo. Međutim, ja sam, na našu nesreću, otsao uporan, vjerujući da ćemo ići boljim i kraćim putem. Zarić je popustio. Neko vrijeme, možda dva kilometra, išli smo dosta dobrom stazom uz obalu, ali smo onda

naišli na ogromni kamenjar koji se spuštao uz samu rijeku Pivu. Blagodareći Zarićevu pomoći nekako sam uspio da se popnem na prvu stijenu, ali šta nam je to vrijedilo kad se za njom dizala druga, treća, i tko zna koliko još. Kamen po kamen s mukom smo savlađivali, a mene je snaga sve više napuštala. Nakon nekoliko metara naišli smo na srušenu bukvu koja je svojim granama pregradila dalji put. Više od polovine bila u rijeci, a drugi dio korijena štrčao je niz kamenjar.

— Dalje se ne može — reče Zarić koji je pošao nešto naprijed. Dok je on provjeravao put, ja sam nemoćno stajao naslonjen uz stijenu ne mogavši više ni rukama ni nogama maknuti.

— Ni ja ne mogu dalje — odgovorih, a vrlo sam se loše osjećao i kao rekonvalescent (tifus sam preležao). - Izadi ti, rekoh mu, — na stazu i nastoj da uhvatiš vezu sa bataljom, a mene ostavi ovdje. Kad se odmorim, sam ću pokušati da se odavde izvučem.

— Ne! Neću te ostaviti pa makar što bilo. Nosiću te radije na leđima nego da ovdje ostavim.

— Ne luduj — na to ću ja — vidiš li da za mene nema spasa. Što da mučiš i sebe i mene kad ćeš me ionako prije ili kasnije morati uz koju bukvu položiti mrtva?

— Živa te neću ostaviti — odgovori Zarić — ako putem umreš, to je već druga stvar. Nemojmo dalje o tome govoriti, nego daj, popni mi se na leđa. Ja ću te ponijeti do puta pa kako bilo.

Dok je on govorio mene je već hvatala nesvjestica. Zarić je tada uzeo moju i svoju pušku, stavio ih preko prsiju i podigao me na leđa. U to vrijeme mogao sam imati najviše okc 4 kg, pa mu je bar s te strane bilo donekle olakšano. Bio sam u nesvjesticu, pa ni danas ne mogu shvatiti kako me je izneo od rijeke preko onih stijena i ispeo se na vrh kamenjara. Sjećam se samo da sam došao k sebi kad smo se našli pedesetak metara duboko u šumi, gore na vrhu grebena. Ležao sam na zemlji, a Zarić je sjedio zamišljeno pored mene.

Teško mi je bilo gledati ga kako se muči sa mnom. Molio sam ga da me ostavi, ali on nije htio ni da čuje.

Pokušao sam ustati, ali uzalud. Ne mogu pa ne mogu. Pokušao sam još jednom, ali opet isto.

— Uhvati se meni za ramena i pokušaj hodati.

Pokušao sam ali nakon nekoliko koračaja noge klonuše i ponovo osjetih nesvjesticu. Pričao mi je kasnije da sam bio toliko nemoćan da su mi ruke potpuno visile kada me je prebačio preko leđa i ponio. Koliko me je vremena nosio nisam znao.

Kad sam se ponovo osvijestio bili smo duboko u šumi, na stazi kojom smo sinoć prošli. Osjećao sam se nešto jačim. Ruke i noge kao da mi dobiše nešto snage, a u sebi osjetih ponova želju za životom. Zahvaljujući njemu prebrodio sam, izgleda, ovu tešku krizu.

Počeo sam da koračam, ali je još išlo veoma teško. Morao sam se oslanjati na Zarića. Još uvijek me je on više nosio nego što sam išao, ali mu je bilo daleko lakše nego prije, kad me je cijelo vrijeme nosio.

Peli smo se užbrdo više od jednog sata kad začusmo govor zarobljenih Italijana, koji se ubrzo utiša. Pitali smo se kuda su otisli. Ubrzo smo naišli na jednu stazu koja se spuštala nizbrdo. Procijenili smo da se najvjerovalnije i naš bataljon već spustio prema Pivi, te se i mi uputismo dolje, ka rijeci. Nizbrdo nam je bilo nešto lakše.

Što smo se više spuštali nailazili smo na sve veći broj nosila sa ranjenicima. Bilo je i takvih koje nije imao tko nositi jer su zarobljeni Italijani pobjegli. Bolesnici i ranjenici bili su rastureni po cijeloj šumi. Odasvud se čulo dozivanje bolničarki. Jeza nas je hvatala gledajući i slušajući ove nemoćne ranjenike i bolesnike, kojima se nije moglo pomoći i koji će možda biti plijen neprijatelja.

Već je počela zora, a mi još nismo bili stigli do mosta. Nije bilo druge nego da presječemo šumom. I tu smo nailazili na iste prizore.

Nešto prije izlaska sunca stigli smo do mosta. Zatekli smo pravi metež. Na sve strane bolesnici i ranjenici. Na više mjesta gorjele su vatre. Bolničarke trče amo-tamo; jedne njeguju ranjenike, kolikogod je to u ovim uslovima bilo moguće, druge pomažu da se što više njih prebacij preko mosta, jer se jutro ovdje ne može čekati.

S jedne strane mosta ležali su mrtvi oni koji su stradali od jučerašnjeg i ranijeg bombardovanja. Prebacuju se i konji. Njih natjeruju preko rijeke.

Tu smo od jednog borca saznali da se naš bataljon prebačio prije jednog sata. Prišli smo mostu tiskajući se među bolesnicima i ranjenicima i prešli ga. Na drugoj obali situacija slična. Jedni izvlače konje iz vode, drugi tovare teže ranjenike i bolesnike, sanitetski matrijal, opremu, pa i teško oružje ukoliko ga prema naređenju već nisu uništili. Neki upućuju lakše bolesnike i ranjenike za kolonom kako bi se izbjeglo nagomilavanje u blizini mosta. Sve je bilo užurbano. Starješine opominju da se što dalje sklanja od mosta, jer se svakog časa očekuju neprijateljski avioni. „Zar ne vidite koliko je drugova ovdje jučer poginulo od bombi?“, viču oni. Tu malo dalje od mosta

ležali su izginuli — neki pokriveni čebadima, a neki ostavljeni onako prevaljeni preko rupa koje su iskopale bombe. Nije bilo vremena da ih sahrane.

Obuze me malakslost te se spustih na zemlju. Kad sam se malo odmorio uputih se sa Zarićem uz planinu. Bilo je mokro i klizavo. Ipak sam nekako uspio da se popnem i nastavim put...

Ante KLJAKOVIC

RAZMENA ZAROBLJENIKA

roleće 1943 godine donelo je posebnu radost zatvorenicima okupatorske kaznione u Podgorici. Partizanska vojska u svom nastupanju razbijala je i uništavala okupatorske i kvislinške snage na Neretvi, Prenju, Javorku, Kolašinu, Bioču — čak do albanske granice. Raspoloženje zatvorenika-simpatizera NOB-a bilo je u znaku skore slobode!

Brigadir zatvora donese 18 maja u 7 časova spisak i prozva: „Mihajlo Rajičević, Milovan Novaković...“ ukupno 40 imena. U kamion! Smeštiše nas zajedno sa karabinjerima i povezaše po dvoje. Mene sa ranjenim patrizzanom Baničevićem, kojem rana u laktu već 9 meseci ne zarasta. Iz nje curi gnoj i ispada po neka koščica. Svaki pokret moje ruke i tresenje kamiona izazivalo je bol kod njega.

Stigosmo oko podne u Nikšić. Sprovedoše nas u zatovr, na prenoćište, dok se ne završe pregovori između naših i Italijana. U ovom zatvoru sada je drugčiji postupak. Karabinjeri, do tada ljuti kao psi i sa povikom na zatvorenike: „Ribeli“, „Porkodio“ itd., sada donose bonbone i čokolade. Govore da ćemo sutra kod svojih kuća — u šumu. Kao da smo rođeni u šumi. Ove ponude nisu izraz njihove bolećivosti, već straha. Jer, ako se osloboди Nikšić, moglo bi se postaviti pitanje kakvi su bili prema „banditima“?

Poslendnja noć u neprijateljskom zatvoru bila je duga.

Devetnaesti maj. Ponovo proziv, sedanje u kamion i pokret, ali ovog puta odvezanih ruku. Ispred nas, u otvorenim štapskim kolima sa žutom i italijanskom državnom zastavom, sedi grupa viših italijanskih oficira — parlamentaraca. Našoj radosti nigde kraja naročito kada se primakosmo demarkacionoj liniji i kad

ugledasmo partizanske zastave, našu vojsku i naše parlamentarce. Pregovaramo na ravnoj nozi sa jednom imperijom čije se zastave viju od Tobruka do podnožja Kavkaza.

Dodosmo do mesta razmene. Karabinjer prilikom proziva pokuša poslednji put da nam naređuje, ali malo ko od nas sluša proziv. Pohrlismo ususret svojim drugovima koje nismo videli punu godinu dana. Ne znamo šta pre da ih pitamo.

Posle završene razmene zatvorenika i zarobljenika, nas rasporediše u Petu udarnu crnogorsku brigadu.

Bolnica Treće udarne divizije stalno je u pokretu. Ranjenika mnogo. Stalno pristižu novi, a stari, ako samo mogu da hodaju, žele da se vrate u svoje jedinice. Instrumenata malo, a za zavojni materijal se koriste čaršavi. I začudo, nema mnogo infekcija. Instrumenti se prokuvavaju mahom u vojničkim porcijama. Prilikom previjanja ne čuje se jauk. Jedan neobičan prizor ostaće mi većito u sećanju. U toku jednog noćnog protivnapada parče topovske granate pogodilo je jednog borca Pete brigade i raznelo mu čitavu donju vilicu. Pao je u nesvest i ostao tu jer ga drugovi noću nisu mogli pronaći. I Nemci su se povukli; a povukli su se i naši. Ranjeni borac je ostao. Cele noći je lila kiša. Negde u zoru ranjeni borac se osvestio i prikupio toliko snage da dođe do previjališta. Donja vilica sa bradom raznesena, a jezik se otegao jer su mišići i živci u korenu jezika bili iskidani, tako da ga ne može uvući ili skupiti i približiti gornjoj vilici koja je bila čitava. Nije mogao da govori. Znao je pomalo da piše, te nam je tako pomoću olovke i papira ispričao svoj slučaj. Doktor Klikovac mu je zavojem i flasterom pričvrstio jezik i previo ranu. Pokušali smo da mu damo mleko pomoću gumenog creva direktno kroz ždrelo u jednjak, ali nije uspelo, jer je jednjak bio povređen. Živeo je malo vremena, a posle je tu kod nas i umro.

Nikakvim pokretima ni rečima nije taj hrabri borac ispoljio svoje bolove.

Misljam da je to bilo 12. juna, kada nam je, ujutro oko 7 sati, Roganović saopštio da se bolnica Treće divizije rasformira i da ranjenici i bolesnici treba da idu u svoje jedinice. Sa nekoliko drugova uputio sam se prema Sutjesci sa namerom da se probijemo u tom pravcu.

Noć nas je zatekla pri spuštanju niz kanjon Sutjeske. Tu nas stigoše borci Pete crnogorske brigade. Žure i jedan drugome preko veze prenose: „Požuri, požuri!“

Posle prelaska Sutjeske, 13. juna, našli smo se na jednoj čuki nas dvadesetak drugova i drugarica, većinom ljudi, žena i dece iz zbegova, zatim bolesnici i ranjenici. Između ostalih

bila je tu i jedna drugarica iz Bosanske Krajine. Nosila je dete na rukama. Muž joj poginuo pre neki dan. Detetu je moglo biti 7 — 8 meseci, a izgledalo je kao da nem'a ni 3. Plače, gladno je, uznemireno od stalne pucnjave. Majka pokušava da ga umiri. Kad ne uspeva, poče da nas preklinje i govori: „Drugovi, ovo dijete će vas odati. Navući će Nemce, zadavite ga! Ja sam mu majka i to ne mogu učiniti“. Jedan od drugova progovori: „Dru-garice, šta možeš. I ove gore i šume stenju. Obavi mu oko glave ovlaš maramu da se manje čuje, ali pazi da ga ne ugušiš“.

Tu čuku smo morali odmah napustiti, jer će nas primjetiti Nemci. Podelili smo se u trojke i četvorke da se lakše probijamo. U svakoj grupi su po jedan do dva naoružana druga. Naša trojka se probila. Kasnije smo se priključili delovima Pete crnogorske u Vrbnici.

Posle dva meseca borbi u istočnoj Bosni, u pokretu za Crnu Goru naša brigada prošla je kroz Sutjesku. Tom prilikom je održana komemoracija poginulim drugovima među kojima i komandantu naše divizije Savi Kovačeviću.

Ivan ASANOVIĆ

TRI DANA ISPOD BUKOVA STABLA

o izlasku na Vučeve bataljon je zauzeo položaj negde prema Magliću.

Dvanaestog juna uveče stiglo je naređenje za pokret ka Sutjesci. Noć je bila prohладna i kišovita. Kolona, praćena stalnim bombardovanjem artiljerije, sporo se kretala. Što bliže Sutjesci sve veća tišina. Nikakve borbe ni ispred ni oko nas. Sutjesku smo prešli nešto pre svanuća. Kolona je za momenat zastala. Bataljon je u borbenom poretku krenuo još

koju stotinu metara, a tada smo nagazili na nemačke rovove iz kojih osu uraganska vatra. Pri svakom jurišu drugovi su padali košeni mitraljeskom vatrom. Negde oko 11 časova bataljon je razbijen, te smo se počeli povlačiti levo ispod brda i nemačkih rovova ka Suhoj. Pri povlačenju opet smo naišli na Nemce, ali smo uspeli da se probijemo. Nešto dalje od tog mesta iskupila se poveća grupa iz raznih naših jedinica.

Odlučeno je da se razbijemo na manje grupe i u svanuće 15. iuna prebacimo preko Sutjeske i dalje probijemo ka Goliji. U toku prelaska reke dočekala nas je žestoka vatra sa suprotne obale. Nekoliko ranjenih i poginule odnела je Sutjeska.

Kad se razdanilo našli smo se u nekoj vrlo retkoj šumi u kojoj se nije moglo daniti. Trebalo je što pre se dočepati posumjenih padina Maglića a pri tome i izbeći neprijateljske zasede za koje smo prepostavljali da se svuda nalaze. Kada se Radomir Babić obratio prisutnima, tražeći dobrovoljce za patrole, javio sam se i ja. Ispred mene je išao jedan drug, ali suviše oprezno i sporo. Prošao sam ga i nastavio desnom stranom jaruge, na nekim stotinu metara. Sa mnom je, nešto ulevo, išao Rade Knežević. Usput smo, na početku jaruge, naišli na

nemačku zasedu koja je otvorila vatru s obe strane jaruge. Tom prilikom sam teže ranjen. Ipak sam uspeo da se provučem iza bunkera, ali zbog izliva krvi dalje nisam mogao — pao sam onesvešćen. Od tog trenutka nisam znao šta se oko mene dešava niti šta je bilo sa ostalima iz grupe. Kad sam se negde pred samu noć osvestio ugledao sam u blizini Nemce u rovu, a nešto niže na jednom proplanku njihov logor. Puzeći, dovukao sam se do jednog velikog oborenog bukovog stabla i podvukao se ispod njega kamuflirajući se opalim lišćem. Tu sam ostao ležeći tri dana i tri noći, sve dok Nemci nisu otišli. Gonjen glađu i žedu, polako sam dopuzio do napuštenog nemačkog logora gde sam našao neke ostatke hrane, a zatim se ponovo povukao u šumu. Sutradan, negde pred noć, naišli su seljaci iz okoline da traže napuštenu opremu i odvode konje koji su lutali po bojištu. Imao sam sreće da je među njima bio i jedan poznanik Obrada Cicmila. Kad je čuo da se poznajem sa Obradom pristao je da me natovari na konja i prenese na Volujak. On i Cicmilovi rođaci omogućili su mi da se povežem sa nekoliko drugova i prebacim u okolinu Nikšića.

U rejonu Golije sačekali su nas četnici koji su mnoge ranjenike sa Sutjeske pobili ili bacili u jame. Sa mnom je bilo još nekoliko ranjenika. Iz zasede četnici su tražili da položimo oružje. Mi smo to odbili i prihvatali se oružja, ali su oni odmah osuli vatru na nas. Tu sam ponovo ranjen, i to teže, a Mileva Lajović je poginula, (bila je član Politodela Treće divizije). Četnici su skinuli sve sa nas i otišli, misleći da smo svi mrtvi.

Radomir ALEKSIĆ-Raša

NA SUTJESCI

komori se kuva skrob za naš bataljon. Poslijе nekoliko dana gladovanja dobićemo nešto da zavaramo glad. Iščekujemo da se skuva i pripremamo se za proboj. Rasterećujemo se od svih nepotrebnih stvari. Ja nemam šta da bacim. U „političkoj torbici“, pored sveske, u kojoj vodim partiske saštanke, imam oko dvadesetak puščanih metaka i jednu ručnu bombu. To je sve! Ni Nijemci neće imati šta da uzmu od mene

ako ostanem na Sutjesci, ni crvi se neće mnogo počastiti. Uvijam bose noge u pocijepane čarape, pa se, tako, i ja pripremam. Valjda neću biti takav baksuz da sjutra nagazim prije na neki trn, nego na nemački bunker!

Čudan je mir, za ovu priliku, u mojoj četi. Ni traga od panike, ni traga od nervoze — u pokretima, u razgovorima. Ili je to sakriveno u ljudima pa se ne može videti. Što se noć bliži, sve su češći pogledi prema nemačkim položajima. Tipična je upadica „Ovo je zadnja granata!“ — kada naši topovi pucaju. Ili, zbijanje u grupicama onih koji se bolje poznaju koji su iz jednog sela ili kraja.

Naša četa je prije četiri dana, u borbi na Malom Štulcu, imala dvadeset i dva mrtva i ranjena — za nepunih pola sata borbe. Prije tri dana je popunjena; upravo od dvije čete formirana je jedna, ova u kojoj sam sad. Želje za pobjedom su tu, i vjera u pobjedu je tu. Glavnina jedinica sa Vrhovnim štabom je probila obruč. Sjutra će Treća, naša divizija, da se probija. Čudan je mir u mojoj četi, kao da se ide na batalionsku konferenciju... ili se to meni samo čini. Druga četa 4 bjełopoljskog bataljona čeka naređenje da podje u juriš preko Sut-

jeske. Sekretar sam osnovne partiske organizacije, ali ovoga puta neću držati sastanak ...

Nemamo vremena da iščekamo skrob, moja četa mora odmah na zadatak. Dobili smo ulogu neke prethodnice, da se spustimo do Sutjeske i sprječimo eventualne nemačke protivnapade. Komandir je vojnicima na brzinu objasnio značaj ovog zadatka. Ipak smo održali i partiski sastanak, najkraći koji pamtim. Nije trajao više od dva minuta. Duže se nije moglo, a i čemu duži sastanci i ubjedivanja? Zar bi ljudi čekali mirno na ovo naređenje, da nijesu spremni da sjutra ili večeras u velikoj borbi za naše ranjenike, daju i svoje živote?

Idem na začelju kolone i mislim o ishodu sutrašnjeg dana. Noge mi klecaju od gladi. Koliko bi nam samo bilo lakše da smo imali vremena da sačekamo onaj skrob? Uzalud smo se i njemu radovali. Gotovo svaki pogled prema njemačkim položajima je smjenjivao pogled prema komori. I ova prokleta kiša — raskaljala put i nakvasila odijelo, pa se s mukom spuštamo prema Sutjesci. Na kraćem zastanku sam prešao na čelo kolone, do komandira. Kažem mu da nam nema dvojice. Utvrđujemo i koji su. „Nije mnogo“, kaže komandir. Pa nije, priznajem i sam, uzimajući u obzir sve okolnosti.

Sutjesku prelazimo preko nekog brvna. Čudi me i pomalo dovodi u zabunu ova tišini. Mislim i na to, da nijesu Nijemci namjerno propustili našu patrolu prethodnicu kako bi cijelu četu uvukli u klopku i osuli sa svih strana. Sav sam se pretvorio u uši i osluškujem, ne bih li okolo, iz mraka, osjetio kakav šum ... Čujem Sutjesku — i ništa više.

Prelazimo neki proplanak i zaustavljamo se u podnožju brda. Tu ćemo da napadamo. Čekamo obavijeni tamom i tišinom da počne. Iznad nas čujemo neko komešanje. Nijemci. Dva druga, na nekoliko metara od mene, pripaljuju cigarete pa kriju pod kaputom odbljesak vatre. Mislim se, da li da ih opomenem da ne otkrivaju naše prisustvo, ali odustajem od toga. Neka povuku dva-tri dima.

Vadim iz torbice bombu i jedan okvir metaka i stavljam u džep. Ne toliko iz praktične potrebe, koliko iz dosade ili nervoze.

Skoro će zora. Da hoće da počne već jedanput borba! ... I zbilja, poče ... Naše „Ura!“ se nije čulo od praska bombi, mitraljeskih rafala i puščanih plotuna. Ne zna se otkuda i sa koje strane puca. Ko će održati vezu u šumi, kada se još nije dobro razdanilo, a puca, oka ne da otvoriti.

Dođe i zora. Lakše se probijamo kroz granje. Nijemci su se dobro maskirali, pa se bunker ne može opaziti sve dok se ne dođe do na četiri-pet metara. Orijentišemo se prema rafalima njemačkih „šaraca“ koji sijeku grane oko nas. Ne osvrćem

Milan Božović: SA SUTJESKE — detalj, ulje

se pozadi, lijevo niti desno. Zašto bih se osvrtao, kada onome, koji ostane pogoden, ne mogu pomoći?

Saginjem se da uzmem mašinku sa ubijenog Nijemca, kada me neko trgnu za lijevi rukav i opomenu da legnem. Tek što sam legao, razleže se prasak bombe u neposrednoj blizini. Nijesam imao vremena ni cipele da skinem sa poginulog neprijateljskog vojnika već podoh naprijed kroz šumu bos. Na pucnjavu sam navikao, ali me ipak trgne svaki udarac zrna u neku granu ili drveće kroz koje sam prolazio.

Pucnjava polako jenjava — kao da je ponestalo municije ili kao da smo se umorili od međusobnog ubijanja.

Našao sam se sam na nekom puteljku i idem njim ramljući. Sam, bez svoje jedinice, gladan, umoran, pocijepan, bos. Ne plaše me njemačke zasjede, niti njihovi snajperi... Teška mi je samoća.

Lijevo od mene, dublje u šumi, na dvadesetak metara, učesta pucnjava. Prilazim grupici od četiri borca. Za jednoga, rekao bih, po govoru, da je Dalmatinac. Sa malim bacačem pokušavaju da učutkaju nekog Šabu, koji se ukopao na ivici proplanka i ne da koraka dalje. Istrošismo ono malo mina od bacača. Ni u jednoga ručne bombe...

Zadrijemah.

— Komesare, gdje ti je četa? — prenu me iz drijemeža nečiji glas.

Pogledah pridošlicu: drži pištolj u ruci i kao da ga je uhvatila panika.

— Bije se po ovoj šumi, ako je ko živ ostao, — odgovorih. Šta će ti moja četa?

— Pa vidiš li da su se jedinice probile, viknu on kao sumanut i ode nekud lijevo, kroz šumu, držeći i dalje pištolj u ruci.

Pokušavam da izvučem trn iz noge, pa okrenuh i ja lijevo. Na nekoliko metara dalje — dva mrtva partizana. Jednome iz torbice viri jedna knjiga. Sagnuh se da vidim koja je: Lenjinova sabrana djela. Uzeh knjigu i produžih u pravcu kojim su se probijale jedinice.

Naiđoh na Dobrinku, referenta saniteta Plevaljskog bataljona naše brigade. Malo niže Miloš, ranjen u ruku, na leđima puškomitraljez — viši od njega. Pošli smo dalje zajedno. Idem sa mašinkom u ruci na čelu ove grupice. Nijemci su iznad Sutjeske posijali mitraljeska gnijezda, reklo bi se, bez ikakvog reda — ne znaš odakle te može zasuti vatrom. Naiđosmo na jednu zasjedu. Srećom, pucala je čim nas je ugledala — nije smjela da nas pusti bliže. Mijenjamo pravac i idemo malo lijevo, sa još većom opreznošću... Evo naših!

Glad, nespavanje, fizički i psihički napor poslednjih dana iscrpli su nas. Rijetko se ko držao na nogama: neko se naslonio na drvo, neko legao, neko sjedi — i svi gledamo u kosu iznad nas. Čini nam se da je tu posledji obruč na Sutjesci. Tamo se još nalaze Nijemci... čekaju.

Prišao mi je Dušan Stojanović i sjeo pored mene. Mali, crn, prćast nos, rekao bih, još više mu se zavrnuo u vis. Pitao me je li poginuo komandant bataljona.

— Da, druže Duško! i komandant i zamenik komandanta... i zamenik komesara, i još mnogo drugih završiše u dolini Sutjeske. A neki od nas će još na ovoj kosi gore za koji trenutak.

Duško je došao u naš Bjelopoljski bataljon kod Bosanskog Petrovca, otuda je i rodom. Zajednička borba, teškoće — brzo zbližavaju ljudе.

— Gladan sam, kažem mu, — teško će izdržati.

On vadi iz džepa, uvijeno u neku krpicu, parče sirovog mesa.

— Da podijelimo, kaže, — čuvao sam ga ali ne mogu dalje. Sve mi se čini da ni ja ne bih mogao, ako nešto ne stavim u usta, preći preko one kose — pa i kada ne bi bilo Nijemaca.

Treba potisnuti Nijemce prema čuviku desno, napraviti zastor dok se kolona ne probije preko kose. Oko trideset zdravijih biće dovoljno za ovaj zadatak. Više nas i nema zdravih za ovaj juriš.

— Hajdemo, Duško, ako budemo imali sreće, tamo preko kose su naše jedinice i Vrhovni štab, tamo je i tvoja Bosna!

Potisnuli smo Nijemce... iznenadili smo ih. Nijesmo imali mnogo muke, dok se kolona ranjenika i bolesnika iza naših leđ probijala preko kose. Na oko pet sto metara smo zastali da se sredimo, da vidimo kuda ćemo dalje. Nemamo vodiča, kompasa, niti karte, teren ne poznajemo. U daljini naziremo napade neprijateljske avijacije. Pomoću toga se i orijentišemo.

Pavle DELEVIĆ

BEZ KOMANDANTA

tonuli smo u klisuru Sutjeske kao u razdaranu pećinu, punu neke tuge jeze. Nad njom samo komadić plavog neba koje jedva nazićemo kroz grane drveća. Sve izgleda poremećeno — i nebo, i zemlja, i njena modro-plava odora.

Jutarnji osmeh svetlosti kao da se prikrada iza horizonta i tromo naleže na divlje gudure ovoga predela u kome je priroda sjedinila svoje lepote i rugobe. A

možda i nije tako? ... I nije. Priroda je ovde samo surova, ne i ružna. Ona raskošno pruža svoju lepotu i draž, no mi ih ne primećujemo. Osećanja su nam ogrubela ... A kako je drag šum Sutjeske i kako su lepi njeni penušavi valovi što nasreću na grbava pleća korita i poigravaju se trakama jutarnje svetlosti! I onda se zmijasto gube, kao da žure negde, valjda da bi rekli kako Sutjeska nije više usamljena u divljini ...

Sada preko te Sutjeske prelaze borci Petog bataljona Treće sandžačke proleterske. Idu u još jedan okršaj. Maršruta borbenog puta ispisana je na svim ovim licima sa kojih je iščezla mladost, ne pod teretom godina već surove stvarnosti. Sve ljudske nedaće saputnik su ove čudne izdržljive vojske čija je fizička snaga na izmaku a duh nesalomljiv. Ni sam ne znam otkud buja snaga kojom se borci suprotstavljaju stihiji valova ove podivljale reke i otimaju se od njih. Omlitavele mišice teško izdržavaju napor. Vene se nadimaju kao da će popucati. Negde na kraju jedne grupe boraca mali Miladin ulaze posljednju snagu da se suprotstavi valovima brzakom koji ga vuku od njegovih drugova. „Odneće talasi“ začu se glas koji nas preseće. Njegove slabašne ruke bile su nemoćne ... I mi smo bili

nemoćni da mu pomognemo. Ali njegov glas dopro je do onih koji su već bili na suprotnoj strani reke. Vidoje Vasiljević i Milovan Golubović trčali su već pored obale, dok su se sa Miladinom igrali valovi kao vетар s lišćem na granama. Za momenat su ga ukrili. Iskra svesti negde je ostala i osvetlila Miladinu zračak nade u momentu kada su ga valovi nabacili na kamenje. Njegove slabačke mišice obuhvatile su u zagrljaj kamene zube spasioca dok su ga valovi otrzali. Vidoje zagazi u vodu ne pomišljajući da se i sam izlaže opasnosti. Poluonesvešćenog Miladina oteo je od smrti u trenutku kada se nit života već počela da kida...

Sve se odvija užurbano. Jer koliko se neprijatelja udružilo u ovoj dolini užasa protiv nesalomljivog duha boraca čiju su fizičku snagu oglodale vrleti i kanjoni Durmitora, Pive i Tare, Vučeva i Volujaka, a vedrinu mladosti ispili glad i umor. Najbliža budućnost vila se u ognju i dimu, nad dronjavim granama drveća i rupama koje zjape na sve strane, a u naša lica duvaju vetrovi drevne slobode. Bile su to tajne staze za neprijatelja na koje se nije mogao isprečiti. Naša snaga je neutoljiva mržnja koja je lomila pred sobom bunkere, čelične baterije, mitraljaska gnezda i ovoga momenta Sutjesku i njenu stihiju. Ona će da rasprši i neprijateljski obruč koji nas okružuje, a mi žurimo da, pre nego svetlost nalegne u dolinu, „pozdravimo“ neprijatelja železnom bujicom... Za nama osta žubor Sutjeske, nedređen i kao da se žuri da pobegne i ne prihvati eho pucnja koji očekujemo svakog trenutka.

Kolona se vere stazom koja zmijasto vijuga bespućem ka Ozrenu, stazom koju je tu prvi put utrla ljudska noga, a odmah zatim natopila crvenom tečnošću. Naokolo prostor ispunjavaju ljudski leševi u partizanskim i nemačkim uniformama, a osakaćene grane drveća kao da plaču nad grobnicom bez grobova, bez spomena i cveća koje bi majka sinu, sestra bratu i devojka mladiću donela i zalila suzama da bi ono prenelo toplinu ljubavi i žalosti koju osećaju prema dragima... Groblje bez grobova, gledam, ono piše novo poglavlje velikih događaja koji se još nisu završili. Jer i ovu kolonu očekuje borba i nove žrtve. Ona odmiče tromo ali gordo. Tišina... Tišina mukla i stravična. Na čelu kolone vitak stas Mila Danilovića povija se pod teretom puškomitraljeza, a na ramenima njegovog pomoćnika, mladića od Glamoča, ocrtava se ranac sa teretom municije. Samo njihov glas naruši tišinu. Neko od drugova opominje ih da čute. „Čekaj još malo. Želećeš da se neprekidno javljamo, onda nikome neće smetati naša galama. Neprijatelj će da strahuje od nje, a vi da se radujete“, rekao je Mile.

Strma staza krivuda čas tamo čas ovamo iznad potočine i vodi nas sve više nekuda uлево. Ko može ovde da se orien-

tiše. Pod krajičkom ovog podneblja sve se izmešalo i postalo neodređeno. Neprijatelj se naselio u sve udoline kao kiša u oblake. Nemci su i napred i pozadi, desno i levo i đavo bi znao gde ih nema i gde je ko. Svejedno je gde čemo se s njima susresti.

Kada je patrola primetila nemačke rovove, kolona se razasula u strelce po rastresitoj šumi, a njen pokret govori da smo još uvek jedinstvena celina. Niko ne izostaje. Desno od nas Sutjeskom se već razleže echo uraganske vatre oružja. Tamo se Peta crnogorska zarila u oganj što je obavio taj omrznuti Košur koji je već okupan ljudskom krvlju i postao grobnicom.

Izlazimo na pomol jedne zaravni odakle nas zasu kiša čeličnih zrna. Povici „Ura!“ stopiše se sa zaglušenom grmljavinom. Desno primećujem puškomitraljesca Mila Danilovića. Dejstvuje „šarcem“ na Nemce dok mu je redenik obgrlio vrat i kao da mu šapće da su nerazdvojni drugovi. Najednom se Milova uzdignuta glava naglo spusti. Pesma njegovog „šarca“ više se ne čuje. Njegov pomoćnik prihvata „šarac“ a ja kao da čujem kako mu kaže: „Našim drugovima ne smeta tvoja galama, oni su presretni da čuju tvoj glas Mile. On ne sme da zamre kada je najpotrebniji“. I odmah je dohvatio „šarac“, a na njegovom liku je pisalo da se zaklinje svom drugu da će ga osvetiti pre nego što rumen njegovog lica uvene... Rafal odjeknu. Istovremeno klonula je i glava mladića, Miletovog pomoćnika. Pogled mu luta ali je uspeo da uhvati sivozelenu uniformu i da pusti poslednji rafal. Sivozela uniforma se skljoka iza debelog stabla na nekoliko desetina koraka ispred moja dva druga. Mitraljesko štektanje se više nije čulo sa tog mesta. Nemi zavet je bio ispunjen. Dva nerazdvojna druga, koje je vreme sastavilo negde u Bosni, sa dva udaljena kraja, ostali su nerazdvojni i u posmrtnom zagrljaju... Da li smrt donosi slobodu? pročuri odnekud sumnja. Da, ova smrt mojih drugova zrači slobodu... Smrtno pogoden pade tu i pomoćnik komesara čete Raša Janušević. Nekoliko drugova je pored njega. Ne znam otkuda se tako brzo okupiše. Stavljeni su ga na čeve Radoje Tošić i Slobo Lučić, njegovi drugovi s kojim je doživljavao sve radosti i patnje probijajući se kroz život od školske klupe do fakulteta i borbe. Neki od drugova prstima mu vraća creva u stomak. Dok jedno povrati drugo je već van. Bilo je sve uzalud. Njegove staklaste oči pustile su još jedan pogled koji se zadrža na nekom stablu dok se vlažna lica drugova opraštaju s njim.

Neprijateljski obruč bio je ovde raskinut. Náterali smo neprijatelja da otstupi u potočinu ka Krekovima. Pored šatora i okolo iskeženi leševi Nemaca ispunjavaju prostor, dok cevi tri mitraljeza štrče sa postolja kao da uzvikuju vapaj za pomoć...

I sada borci vrše zamenu oružja. Ostavlja se ono za koje nema dovoljno municije. Jagoš Mirković uzima mašinku a Vukan Mijović torbicu sa sekcijama od mrtvog nemačkog oficira. Razvija karte. Sve su išarane olovkom u boji.

Nema nam komandanta bataljona — Milovana Planića. Neko od drugova reče da je poveo puškomitralscu Dušana Jelovca i još jednog druga i rekao da će videti šta je sa Pratećom četom koja nije ni stupila u borbu. Izostala je, konji nisu mogli savladati uspon kojim smo se kretali. Ali se ni Milovan nije više pojavljivao. Telo mu nije bilo povređeno, ali mu je duh bio pokoleban, pa ga je oluja borbe lako bacala u zagrljaj misli da spase samo sopstveni život. Tu nije bilo ni komesara bataljona. Raniji komesar Danilo Jauković ranjen je još pre i sada se sa štakama i ostalim ranjenicima hrve negde sa stihijom Sutjeske i divljinom bespuća. Mićo Zorić koji je postavljen na njegovo mesto još je na Durmitoru, vraćen je u gerilu još pre stizanja na Sutjesku. A njegov pomoćnik Džuver koji je došao na mesto Vlada Damjanovića zaostao je ranjen na Vučevu. Bataljon je stupio u borbu skoro bez štaba. Kada je razbijen obruč neprijatelja, ostao je i bez komandanta bataljona. Ni sa štabom brigade nemamo nikakve veze. Kao da je oluja borbe donela nešto što dotada nismo osećali...

Sutjeskom se svuda šušnjaju Nemci i naši rasuti u grupe. Nekoliko boraca iz hercegovačke jedinice naleteše na nas. Pronela se vest, kao da je vetar naneo, da je poginuo Sava. To unosi u naša osećanja nešto hladno, što bocka oko srca. Neko reče da k nama kreće nemački streljački stroj. Oklevanja nije smelo da bude. Bataljon se uputio streljačkim strojem, po četama, po naređenju ili bez naređenja, ne znam, ali veza se teško nazirala između jedinica što su utonule u plašt šume u koji je teško nalegalo svitanje leta. Nailazimo na urvinu, kolotečinu bujica koje su oglodale zemlju sve do debelih žila stabala...

Opet je progovorio nemački „šarac“. Odnekud sa začelja... Ruka Bore Zečevića se preklati, a lice menja voštanu boju u sivo modrilo. Za nama i oko nas putuje smrt. Kao da nam se celi na svakom koraku. Otimamo se od nje. Nalazili smo snage za to, u sebi i jedan u drugom. Tu se bude nerazvijene ljudske vrline, koje u normalnim prilikama ostaju uspavane i možda se nikada i ne probude, sinu bleskom potrebnim čoveku i društву.

Sa dronjcima košulje, koji su se zatekli nekom od drugova u rancu, previjamo rane druga na slomljenoj ruci. On izdržava sve naše nespretnosti, a bolovi kao da ga ozaruju nadom.

Nemoć nas povali na dugačko bukovo stablo. Posedali smo jedan do drugog kao jato ptica. Ozren (kota 1405) isprsio svoje grudi i kao da prkosí. Njegovi vrhovi još se kupaju u sjaju sunčeve svetlosti koja se već uklanja sa presedline gde se odmaramo. Tup udarac dopire iz šume kao da ptica kluje u stablo. Naš pogled prebira šumu i zadržava se na nemačkim sivozelenim uniformama na vrhu Ozrena. Pucanj se još nije razlegao kada se Milovan Vasiljevič preklati sa stabla na glavu kojoj je kuršum unakazio oblik. Orošeno lice Vidoja kao da hvata poslednju toplinu svoga brata koga je tu morao da ostavi. Poskakali smo i survali se u dolinu kao u neku provaliju...

Ova šuma je bez obala, izlokana, sa isturenim grbama na sve strane uz koje se čas spuštamo čas veremo užvišicama zaođenutim odećem zelenila iz koje se pojavljuju pojedinci i grupe boraca iz drugih bataljona brigade. Priključuju se nama. Žurimo ka Vrbničkim Kolibama mesto određenom za prikupljanje posle proboga. Niko tačno ne zna ni gde se to mesto nalazi. Zna se da je to negde napred, negde pred nama...

Pojavljuje se „Roda“ i kruži kao da baš nas traži, spustivši se skoro do samog drveća. A onda je počela da prebira šumu. „Tu ima negde naših“, zaključili smo i ubrzali pokret, ako se uopšte može govoriti o brzom kretanju na nogama na kojima se telo klati kao vrbovo šiblje na povetarcu.

Sunce povlači poslednje treptaje dana, iz udoline se izvlači i ide ka vrhovima. „Roda“ se gubi iza pokrova Zelengore kome se kraj ne nazire.

Ne znam kako su se delovi bataljona provlačili. Sada su se, proređeni, slili opet u jednu kolonu u koju su se uključile i grupe drugova iz drugih jedinica brigade. Izbili smo kod Vrbničkih Koliba, kako rekoše neki drugovi da se zove taj predeo. Nekoliko katuna štrči pred našim pogledom.

Prebrojavali se nismo. To valjda nikome nije ni palo na pamet. Kada bismo se postrojili u kolonu na rastojanju od jednog koraka, zadnji bi se našao negde na stopenedesetom. Peti bataljon pretstavljao bi srž kolone sa oko sto ljudi...

Noć je obavila Zelengoru a nas okupirale misli: kuda sada? Neki rukovodioci su se izdvojili na dogovor.

Ustali smo kada se sunce sve više pelo. Ne znam kako smo se tako ranó probudili. Uputili smo se plećima Zelengore... Gde je izlaz: napred ili nazad? — Jedni predlažu da se vratimo u Sandžak i nastavimo borbu, a drugi su za pokret u Bosnu, negde za jedinicama koje su se probile. Svi teže da obrazlože zašto je bolje ono zašto su se opredelili. Slobodan Lučić, Radoje Tošić, Bogdan Gledović, Vlado Lečić, i uz njih još neki drugovi (oko 20), smatraju da će biti srećniji izlaz poći nazad, tamo se oku-

piti i nastaviti borbu. Jer ako se neprijatelj natovari na naša oronula leđa, nećemo biti u stanju da se odvojimo niti da izdržimo snagu njegovu. A napred! Ko zna gde li mu je to napred? Napred se smatra tamo gde će se sačuvati životi i nastaviti borba... Ako produžimo za glavninom Prve grupe, za što su drugovi Miko Starčević, Josip Strunjaš, Vlado i Jagoš Mirković, Živko Žižić i drugi, možemo upasti u novu neprijateljsku mrežu i biti progutani, i to više usled iscrpenosti nego od nemačkih „šaraca“. A onda nije li to usluga neprijatelju? Ipak ovi su ostali pri svom mišljenju: neprijateljski obruč je razbijen, i dok se on sredi, mi ćemo se otkaćiti od njega, izbegavati susrete, negde se odmoriti i tako nastaviti put za Bosnu... Javlja se glas bez zvuka sve je bolje od kukavičluka! I smrt je bolja nego sesti na kolena pred neizvesnošću i čekati da naša nadanja stavi pred nas stihija vremena. I slušam opor glas drugova: odmah da krenemo preko Zelengore, i suprotan — bolje da se vratimo...

Bataljon je okupiran sumornim osećanjima. Sjedimo pokraj puta čija se trasa gubi uvlačeći se u plašt šuma pa mi se čini da se i ona ukriva i predočava da je to poslednji njen krik. Živa diskusija razvija neku zebnju i iz unutrašnjosti isteruje odvratne misli koje nekim tupim šapatom govore da je tu i kraj zajedničkog puta bataljona. Svak se opredeljuje prema simpatijama rukovodioca između kojih su se isprečila suprotna gledišta koja su narušila harmoniju zajedničkih osećanja, pa mi se čini da svak u sebi boluje nekim bolom. Nekako se i razum spotiče o međe ograničenosti, a veru u to gde je srećniji put kao da vetar šalje u pitominu beskonačnosti. Čini mi se da svi naši predlozi otkrivaju stazu posustalog duha. Neke teške misli vrzaju mi se po glavi, obleću oko svih nas i razgaraju nekakav osećaj vreline. One u nama kao da produbljuju neke rupčage tuge. U ovim časovima se osećamo tako neotpornim da nas i svaki dodir opterećuje. Ti sopstveni udarci su tako teški, da ih nikada takve nisam osetio ni od neprijatelja... Dosada nikakvo vreme nije ozleđivalo ovaj bataljon. Sve bure su se odbijale od njega kao o granit. Bilo je to u Četvrtoj ofanzivi. Kolona brigade kreće ka Kalinoviku. Nailazi pored Vrhovnog štaba. Drug Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije, obraća se drugu Titu: „Ovo je najbolji bataljon brigade...“ U nama je narastao ponos, neko osveženje koje raspršuje posustalost od napora i razvija snagu koja nas uzdiže. I onda se redaju sećanja. „Uspesi Treće brigade, u osnovi to su uspesi Petog bataljona...“ To su reči komesara divizije druga Fića izgovorene kod Boračkog Jezera na jednom od sastanaka sa komesarima bataljona.

Mi smo se ponosili zadacima koji su nam dodeljivani i rezultatima njihova izvršenja. I nismo izneverili nade koje su u nas polagane od rukovodilaca. Otkud kôprena koja nam je sada zasenila onaj blistav lik što je tako vedro sjao u bataljonu kod svih boraca i kad je najteže bilo? To nekako teže sebi objašnjavam. Jer to su isti oni ljudi koji su i juče nepoštedno jurišali na nemačke bunkere i šatore i posle četiri juriša uspeli da se probiju ostavljući na bojištu najbolje drugove... Obruč smo razbili. Bataljon je, iako smanjen ostao kao celina. I bez štaba bataljona borci su krenuli dalje isto onako odlučno kako su odlučno i jurišali. Kao da se otselila iz nas ona hrabrost i sada ustupila mesto nekoj zubatoj zlobi koja nas podgriza kao crv zdravo stablo.

Kako li nas ta avet nejasnoće sada nagriza, cepa i čini nesposobnim da krenemo zajedno bilo u kom pravcu. A jedinstvo nije postignuto. U misli mi nalete da je otsustvo štaba bataljona bio crv koji je bataljon u takvoj situaciji nagrizao. To je posejalo i onaj trunak nepovjerenja među borcima koji treperi na njihovom liku. Pomišljaš sam: da je ovde samo jedan iz štaba bataljona koji bi odredio pravac, bataljon bi, bez ikakve diskusije, krenuo zajedno. Kad na to mislim onda mi pred očima lebdi lik komesara bataljona Danila Jaukovića i kao da nešto iz mene govori da je on sada tu, bataljon bi ostao ono što je i uvek do tada bio, celina koja se ne deli, snaga koja ne splašnjava, koja stalno narasta pred čjom se bujicom lome prepreke, savljađuju nedaće...

Sunce je nekako žmirkalo iza krajička oblaka dok je bataljon podeljen u dve kolone uticao u plašt Zelengore dvema stazama da bi se opet možda negde srele, jer i jednu i drugu zraci slobode i misao da se za nju treba boriti nisu napuštali.

Jednog dana kolone boraca sa dva puta slike su se opet u jedinstven zagrljaj bataljona koji više nisu nagrizale rane prohujalog vihora...

Mirko VRANEŠ

SJEĆANJA NA KOMANDANTA NINU

oljeti ljudi, tako da oni to osjećaju, pretstavlja podlogu povjerenja, silu koja daje poleta. Ova osobina kod Nine Marakovića, komandanta Sedme banjikske brigade, bila je njegova najizrazitija vrlina. Brzo se zbližavao sa ljudima, lako i brzo stvarao razumijevanje i prisnost koji su toliko potrebni na zajedničkom poslu.

Sjećam se svoga prvog susreta s njim. Došao sam po poslu skopčanim sa opasnošću kod čovjeka koga prvi put vidim. I, mada sam već čuo o njemu, ipak sam se držao nekako kruto, kao da želim da što prije okončamo razgovor. Zbunjivalo me baš to što se Nina ponašao kao da smo stari poznanici. Sve ono o čemu je govorio, mogao je reći kraće i hladnije, kao što ljudi i govore o nekom poslu, kad se prvi put sretnu. Njegov način razgovora nije bio rezultat nastojanja da se približi sagovorniku. To je ležalo u njemu. Zato se nije morao truditi da pokaže prisnost i toplinu, već su one izvirale iz njega, on ih nije ni mogao sakriti. Iz ljubavi prema čovjeku proizilazilo je i povjerenje koje je Nina imao i pokazivao prema ljudima sa kojima je radio. Rađe je isticao dobre strane pojedinaca, dok je o slabim govorio kao o nečem prolaznom što ne umanjuje vrijednost pozitivnog. Kada biste s Ninom razgovarali o ljudima koji rade na jednom sektoru, organizaciji ili jedinici i stvarali zaključke o njima na osnovu samo onog što ste od njega čuli, dobili biste utisak da tu ima tako mnogo dobrih i sposobnih ljudi da je upravo čudo zašto se na tom sektoru zadržava toliko dobrih kadrova kad je u njima oskudica na drugom mjestu. Jednom drugu, prilikom polaska na novu dužnost, rekao je: „Imaćeš odlične saradnike i kad bi

mene pitali, ja ne bih znao ko bi kome trebalo da bude pomoćnik“.

Svakome je teško kad izgubi druga u ratu, komandantu kad izgubi borca. I na komandanta Sedme banijske brigade gubici su teško djelovali. Znao je on da u borbi mora biti gubitaka, te zbog toga nikad nije bio neodlučan, ali mu je bilo žao ljudi, i to nije mogao sakriti čak i da je htio. Prvo pitanje koje je upućivao komandantima i komandirima, poslije neke borbe, bilo je: „Koliko imaš gubitaka?“ Nije on prekoravao komandanta zbog neizbjegnih žrtava, ali nije mogao čekati s pitanjem koje je dolazilo iz srca.

Ima momenata kad je čovjek svjestan da nešto treba da bude, a u sebi osjeća drukčije. Po onome što osjeća učinio bi jedno, a po onome što se mora i treba, radi drugo. I tada se u njemu lomi, ostavlja vidne tragove na postupcima. U Sedmoj brigadi dogodio se jedan slučaj. Borac je pronašao krompir kod seljaka, uzeo ga i time dao povoda i drugima da to isto urade. A 1943 godine u Hercegovini četnici su razbijeni kao formacija, ali da li će biti i politički uništeni, zavisilo je od držanja naših jedinica, od njihovog uticaja u narodu. Eto zbog čega je trebalo da taj borac bude kažnen. I to najtežom kaznom. Trebalо je odlučiti brzo, pravilno, a tu odluku je morao doneti komandant. Ako je i nije sam donosio, morao ju je sam objasniti pred strojem. Nina je izvršio ovaj mučan zadatak. Objasnjavao je zašto moramo biti nepopustljivi. Ali u njegovom glasu bilo je nešto i neubjedljivog. Ne u riječima, one su bile na mjestu. Rekao je sve što je trebalo reći. Ali se uz odlučne riječi probijao i jedan prizvuk koji je umanjivao tu odlučnost. Komandant je bio čovjek koji je volio svoje borce. Zbog toga je njegova riječ pred strojem brigade bila neobična. Kad danas mislim o tome, imam utisak da je taj neobični glas dolazio od prevelike tuge za čovjekom. Svakodnevna borba oko smještaja, ishrane, odmora, raspitivanje o zdravlju, o umoru posle dugog marša i mnogo drugih i pojedinačnih stvari koje su važne za čovjeka kada živi u teškim uslovima. Čime se može tumačiti ono bezgranično povjerenje boraca Sedme brigade prema svom komandantu, ako ne baš njegovom ljubavlju i brigom za svoje borce. Nina se obraćao borcima po imenu. Znao ih je ne samo po imenu, već i odakle su. To je razlog zbog koga su borci voljeli da razgovaraju sa Ninom, da mu se pohvale i izjadaju.

Voljeli su borci svog komandanta i onda kada im je bilo najteže, samo nijesu imali snage da to uvijek ispolje. To se pokazalo i one kobne večeri 13 juna, kada je komandant ostao u Rataju zaklonjen iza omanje gomile kamenja. To je bio posljednji napor da se probijemo iz neprijateljskog obruča. Neprijatelj je pokušao da iskoristi preostali dio dana da bi nam

spriječio prolaz. Trebalо je da nas avioni prikuju za zemlju i time stvore potrebno vrijeme svojim snagama. Ali nas nije bilo mogućno zaustaviti. Ostali su samo oni koji su pogodjeni od neprijateljskih zrna i parčadi bombi. Među njima je bio i komandant Sedme banijske brigade Nina Maraković. Vijest o pogibiji komandanta brzo se pročula i duboko dojmila srca ljudi u kojima je Nina imao svoje posebno mjesto. Prerasla je ljubav u tihu i duboku tugu. Situacija nije dozvoljavala dugo zadržavanje nad piginulim komandantom. Moralo se ići naprijed. Ali ostala je duboka tuga u srcima boraca koja se odražavala na njihovim licima i u međusobnim pogledima; svaki je htio da sačuva i ljubav i tugu za njim duboko u svom srcu.

Brigada je uskoro promijenila nekoliko komandanata. Sve su to bili dobri drugovi, sposobni rukovodioci. Ali borci su ipak osjećali da im nedostaje Nina. To je bila tuga za voljenim čovjekom, drugom, rukovodiocem. Ljudi su voljeli Ninu upravo zato što je svaki od njih mnogo puta osjetio koliko je on njih volio, cijenio, poštovao.

Zdravko KOLAR

POSLE JURIŠA NA SUTJESCI

djekuju kanjoni Sutjeske, vri kao u kazanu. Jurišali smo valjda deset puta ali bez uspeha. Nemac se postavio gore, po kosama, pa tuče pravo u glavu. Mnogo je Sandžaklija ostalo na tim liticama.

Kad se na Sutjesku spustila noć 13/14 juna naređeno je da se podelimo na manje grupe i tako probijemo. Moja je grupa brojala desetak boraca. Po mrkloj noći kretosmo uzbrdo. Pužemo hvatajući se za ši-

blje, travku, za go kamen. Jedan drugog prihvatom, bauljamo i tako odmičemo u mrak i neizvesnost. Celi noć smo tako pužali uz strane. Kad smo se najzad uhvatili vrha, misleći da smo izašli iz obruča, zabelela je zora, a na pedeset metara od nas jaka nemačka utvrđenja. Napred se nije moglo, ali ni natrag jer bi nas sa istaknutih osmatračnica svakako osetili. Ležimo zamaskirani gde se ko našao. Zrak sunca se probija i osvetljava nas, baš kao da prstom upire i pokazuje: evo ih, tu su. Ležimo i čekamo a vreme kao da je stalo. Jedan šiljati kamen zabo mi se u kuk pa žulja. Ne smem da promenim mesto već se samo malo odižem na laktove da oslobođim kuk. Kad me ruke zbole opet ležem nemoćan. Glad počinje da napada. Grickam travku ispred sebe da se nekako zavaram. Od gorkog ukusa usta mi se pune pljuvačkom, a stomak grči na povraćanje. Sunce upeklo u tome i navlači san na oči. Podvlačim cev puške poda se da ne bi bljesnula na suncu i odala me. Iz neprijateljskih redova čuje se razgovor.

Trže me rafal i jedno „napre-e-ed“. Mrak je visio nad vrhovima. Osetih da to moji drugovi jurišaju i bacih se za njima. Žestoka vatrica nas zaustavi. Zid ognja se ispreči pred

nama. Zaustavismo se za trenutak, zatim jurnusmo natrag, niz litice, u uvalu Sutjeske, u njeno tužno žuborenje. Uzalud pokušavamo da se probijemo i — moja se desetina raspade. Neki ostadoše po gudurama, a neki se raspršataše neznano kud. Ostadol sam s jednim drugom. Sedeli smo tako, Milosav i ja, u jednoj vododerini, zaštićeni mrakom i razmišljali šta ćemo. Milosav me ubedljivao da krenemo za Sandžak, ali se meni nije išlo. Hteo sam da se probijem u Bosnu kuda je, znao sam, otišla i glavnina naših jedinica.

Svitala je zora. Još jedno jutro, još jedan dan muka i neizvesnosti. Ko zna koji dan, koji mesec, na sve to sam zaboravio. Znao sam samo da sviće i da se smrkava, i opet tako. A dokle — to nisam znao. U jednom trenutku našu pažnju privuče šum koji se približavao. Mašili smo se oružja i iščekivali. Ali, kroz granje se ukaza šarenilo partizanskih uniformi. Kad priđoše bliže mi im se javljam. U grupi su bili Ivan Milutinović, Đilas, Mitra, Gajo Vojvodić, Raja Nedeljković, još dve drugarice i još nekoliko drugova. Pozvaše me da se priključim njihovoj grupi i podem s njima dalje, našta vrlo rado pristadoh. Pozvah i Milosava da podje s nama, ali on odbi. Pozdravismo se i on se uputi ka Sandžaku¹.

Naša grupa se povećala, ali je ostala i dalje u klisuri Sutjeske jer je bilo još uvek nemoguće probiti se. Noću su rakete i svetleći meci parali nebo nad nama, a danju su Nemci pretraživali teren. Zavirivali su u svaki grm, u svaku rupu i pećinu. Da nas ne bi pohvatali budno smo pratili njihovo kretanje u toku dana, a noću se prebacivali na mesta koja su već prekontrolisali. Manevrišući tako, naiđosmo na jednog izgubljenog borca. Sedeo je kao ukočen na jednom kamenu i napoljen na pušku zurio u prazno. Kad smo mu se približili nije ustao niti se pokrenuo; nije progovorio ni reči. Na licu mu nisi mogao pročitati ni tugu, a ni radost što nas vidi. Jedino mu se oči napuniše suzama koje linuše niz lice. Kad prođosmo ustade kao senka na mesečini i podje za nama na otstojanju od nekih desetak metara. Pratio nas je uporno u stopu, tih i neprimetan kao utvara.

Bio je već sedmi dan gladovanja. Sabili smo se u jednu uvalu koju je voda izlokala i čekali. Jedna drugarica mi reče da pogledam oko ne bi li se možda našlo nešto za hranu. Mašim se puške i krenem oprezno kroz šumu. Polako, sav pre-

¹ Kasnije sam čuo da je uspeo da se prebaci preko Tare, zašta je trebalo puno hrabrosti i veštine, i da je stigao do Pljevaljskog sreza. Usput je našao još nekoliko drugova i s njima obrazovao grupu. Jedne noći kad su zanoćili u nekom selu jedna seljanka ih prokaza četnicima te ovi opkole kuću i pozovu ih da se predaju. Milosav prihvati borbu, no brojniji četnici ih ubrzo savladaše i sve do jednoj pobiše.

tovaren u oko i uvo išao sam ni sam ne znam koliko dugo, dok ne izbih na jedan proplanak. To je bio raskrčen deo šume sav obrastao u preko metar visoko žbunje i mladice. Na ivici proplanka uz samu šumu nalazila se sirotinjska koliba, grubo sklepana sekirama. S puškom „na gotovs“ priđem kolibi i oprezno otvorim vrata. Na podu je ležao nemački vojnik. Za trenutak nisam bio siguran da li je mrtav ili spava, ali me zadah leštine brzo umiri. Uđem i pogledam po kolibi. Pored leša ležale su cokule.

Trže me topot ispred kolibe. Jedno konje se vrzmalо okolo kao da je i ono osetilo živog čoveka pa traži društvo. Pokupim Nemčeve stvari, povedem konja i krenem ka uvali. Kad se pojavih ovako natovaren i vodeći konja svi me radosno dočekaše. Sad je trebalo ubiti konja za hranu. Pucati nismo smeli, jer je neprijatelj još uvek čučao svud okolo. Morali smo ga zaklati. Neko od nas imao je kamu, četničku, oštru kao bričaj, te nam je dobro došla. Povalismo konja na zemlju i zaklasmo. Najzad hrana! U torbaku se našlo malo soli te je još bolje prijalo. Cela se grupa okrepi, a nekoliko većih komada odrezasmo da nam se nađe. Od kože nabrzinu napravismo nekoliko pari opanaka te se i ja najzad obuh. Uto nas zateče noć. I to, za divno čudo, mirna i tiha kakvu već dugo nismo imali. Nije bilo ni raketa ni pucnjave. Ivan Milutinović odredi patrolu koja će izjutra krenuti napred u izviđanje. Postavismo i stražu.

Uzoru krenusmo uz litice. Kada se ispesmo na greben Prijevor naiđosmo na prazne nemačke rovove. Nemci su se prikupljali ka Suhoj. Odlučismo da krenemo preko Volujaka za Hercegovinu, jer nam je taj pravac slobodan. Tako i učinimo. Pređosmo Volujak i spustimo se s druge strane planine u selo Izgori. Tu smo se snabdели hranom i raspitali o situaciji. Seljaci nas obavestiše da je Gatačko Polje puno neprijateljskih vojnika i da se tim pravcem ne možemo probiti u Hercegovinu. Podelismo se u grupe. Pošto nisam mogao preko Tare u Sandžak, vratio sam se sa grupom natrag na Sutjesku. Rešili smo da idemo za Bosnu. Put nas je vodio samom dolinom Sutjeske kuda je prošla glavnina naših snaga. Mrtvi partizani posejani svud naokolo bili su nam putokaz. Uz reku se protezao dug red svežih nemačkih humki sa pobodenim grubo deljanim krstačama i šlemovima na njima. Ni Nemci nisu mogli da sahrane sve svoje. Prolazili smo ovim strašnim razbojištem nesposobni da pokopamo mrtve drugove, nošeni željom da što pre napustimo ovu dolinu pokolja i uništenja. Na jednom proplanku zaustavi nas Raja Nedeljković i reče:

— Evo humke Save Kovačevića! Pokrismo je livadskim cvećem i produžimo ka Vrbnici.

Posle dugog pešačenja stigosmo do druma Foča — Kalinovik gde primetismo nemačke kamione i oko dve čete koje su prikupljale leševe izginulih Nemaca. Preko druma se prebacisimo tek po noći, a posle dva dana izbismo pod Romaniju. U jednom selu za novac što sam ga našao kod Nemca dobro se obezbedisimo hranom pa čak nabavismo i nekakve cigarete „Rama“. Prešli smo planinu i posle nekoliko dana stigli u Han Pijesak, a odatle u Vlasenicu gde se nalazila intendantura Prve proleterske brigade.

Jusuf MUSABEGOVIC

„HRABRA SI, DRUGARICE!“

oči prelaska Sutjeske, 12 juna uveče, dobila sam, kao pomoćnik referenta saniteta 1-og (Zlatarskog) bataljona Treće proleterske (Sandžačke) brigade, naređenje da sav važniji sanitetski materijal kojim je bataljonski sanitet raspolagao a nosio ga je jedan konj, raspodelim borcima po četama. Ovo je bilo preduzeto da bi se materijal sačuvao i u slučaju da ostanemo bez konja. Tom prilikom nam je bataljonska intendantura posredovala poslednje sledovanje hrane — nešto zobi i po komad sirovog mesa.

Veče je bilo hladno i kišovito, a put kojim se bataljon spustao ka Sutjesci vrlo strm, blatnjav i izrovan od onih jedinica koje su tuda prošle pre nas. Silazili smo cele noći iznurenji, sanjivi i iscrpeni. Sećam se samo da smo se nas dvoje-troje na smenu držali za rep konja koji je nosio mitraljez i tako uspevali da u mraku održimo vezu i siđemo do reke.

Predzoru se čulo dovikivanje sa više strana, zveckanje komordžijskih kazana, a povremeno i poneki jauk, verovatno onih koje je pri prelasku ponela plahovita reka. Naš bataljon pregazio je Sutjesku u samo svitanje. Uhvatili smo se čvrsto jedan za drugog i pregazili je onako obučeni. Snažniji drugovi rasporedili su se oko slabijih kao i oko pokretnih ranjenika da ih voda ne bi odnела. Na drugoj obali, drhćući mokri na jutarnjoj svežini, počeli smo se polako peti užbrdo. Uskoro je otpočela i borba. U prvim časovima borbe naišla sam na Slobodana Tuzlića-Butuma, komesara jedne čete našeg bataljona. Još u prvom naletu bio je ranjen ispod plećke, ali se posle previjanja i dalje borio zajedno sa drugovima iz naše grupe. Kada nas je

najzad na tom položaju ostalo svega petoro-šestoro, i to iz raznih jedinica, zamenik komandanta uputio nas je da na raznim stranama ispitamo mogućnost povezivanja sa ostalim našim delovima. Uskoro smo se vratili — videli smo da smo opkoljeni. Čekali smo još samo na Butuma. On se pojavi vukući nogu koja je jako krvarila... Ubrzo je podlegao i ostao na ovom krvavom razbojištu. Pošto sam ja jedina bila iz njegovog bataljona uzela sam mu kožnu torbicu sa materijalom...

*

Na Sutjesci smo bili svedoci divnih primera hrabrosti, požrtvovanja i drugarstva. Između mnogih ostali su mi u sećanju likovi Dese Bulatović i Milice Vlahović.

Desa je bila sanitetski referent 4-og bataljona naše brigade i u početku borbe našla se s jednom grupom pred nemačkim bunkerima. Tu je poginulo nekoliko drugova, među njima i Lale Vuksanović politički komesar bataljona, i Milisav Žeković, dok su ostali zajedno s jednom grupom iz Pete crnogorske brigade u kojoj se nalazio i Miljan Baletić, komandir jedne čete, nastavili borbu. Kada je Baletić prilikom juriša ranjen na nekoliko mesta, Desa mu je pritrčala, prevala ga i izvukla iz borbe. Vukući ga dalje niz potok naišla je na proplanku na drugi nemački bunker i Baletić je zadobio još jednu ranu. Desa je, i pored toga što je i sama bila ranjena, uspela da bombom učutka Nemca, skine mu pištoli i iz ranca uzme zavoje. Posmatrajući ceo ovaj prizor ranjeni Baletić koji dотле nije poznavao Desu reče: „Bogme si hrabra, drugarice!“. Pošto mu je previla novu ranu uspeli su da se dovuku do prvog previjališta gdje su našli Dr Izidora Papa. Miljan je zahtevao da prvo previju Desu, jer je ona njemu već ukazala prvu pomoć.

Nešto docnije Miljan se našao sam među ranjenim i mrtvим drugovima. Kada su Nemci obilazili bojište i ubijali ranjenike i bolesnike, on se podvukao pod gomilu leševa uz koju se nalazio i leš jednog konja. Nemcima se žurilo i, pošto su nabrzinu prošarali mašinkom po ranjenicima, otišli su dalje. Miljan se po padu mraka izvukao i produžio da puže kroz šumu gde je našao grupu drugova s kojima se prebacio u Crnu Goru¹.

Desa je u toku dalje borbe srela bolničarku Milicu Vlahović koja ju je na leđima prenela preko Sutjeske i sa grupom, u kojoj sam i ja bila, nastavila da se, preko Vučeva, Pive i Tare probija u Sandžak. Iscrpena od skoro prebolelog tifusa i rane

¹ Da bi se odužio ovoj bolničarki sa Sutjeske napisao je 1944 godine članak „Podvig jedne drugarice sa kojom sam se sreo u borbi na Sutjesci“ za radiostanicu „Slobodna Jugoslavija“.

na nozi koja je gnojila i užasno se osećala, Desa se borila poslednjom snagom. Kako smo svi bili jako iscrpeni a usto neki i lakše ranjeni, nismo mogli mnogo da joj pomognemo. Slušali smo toliko puta njene molbe da je ostavimo, da se na nju ne obaziremo. Međutim, upornost i požrtvovanje Milice Vlahović spasli su Desu. Milica ju je pridržavala, vukla, nosila. U časovima odmora starala se da nađe čistog lišća i da joj previje gnojavu ranu. Mala konzerva mleka iz ranca Nemca ubijenog u bunkeru pretstavljalala je neocenjivu rezervu za ranjenu drugaricu koju je Milica čuvala i svakog dana je sa po nekoliko kapi osvežavala.

Dok pišem ove redove pred očima mi je slika Milice koja na grani vuče iscrpenu, gotovo nepokretnu Desu. Uspela je da je tako svuće niz Durmitor. Rastale su se tek posle prelaska Tare kada su Desu drugovi predali jednoj ženi iz sela Prošćenja kod Mojkovca na čuvanje i lečenje. Srele su se samo još jednom, 1944 godine, i to neposredno pred borbu u kojoj je Milica Vlahović poginula kao bolničarka.

Do kraja odana i odlučna seljanka Rista Stanić, koja je primila ranjenu Desu, odvajala je za nju i poslednje zalogaje i izlagala se opasnosti da je četnici oktriju i kazne. Kada je jedan četnički nastrojen seljak došao jedne večeri i počeo da joj prebacuje zbog čuvanja patizanke, nagovarajući je da je preda, jer će zbog nje „selo biti popaljeno“, Rista je, kako mi je kasnije pričala Desa, uzela ugarak s vatre i prkosno mu doviknula: „Ako si zato došao — napolje!“ Posle ovog slučaja ona je Desu sakrila u šumu gde je ova danima i noćima čekala da prezdravi i ponovo se priključi četi koja se već formirala od preživelih boraca.

*

Sećam se mnogih prizora sa mučnog puta ka Sandžaku. Nas deset negde između Pive i Tare. Svi smo iznurenii, hranimo se samo srijemušom. Jedan drug nam je od gladi potpuno iscrpen, stalno posrće. Svi koji su mogli vukli su ga na smenu. O nošenju ni pomena. A što je najgore nemamo nikakve veze. Nalazimo se u divljini, bespuću, daleko od sela. Zbilja, njihova blizina nam ne bi mnogo pomogla, jer se sav narod sklonio u zbegove po pećinama, a kaznene ekspedicije haraju po selima. Situacija je takva da i kada bismo mogli još da ga nosimo nismo znali kuda i dokle. Svima nam je cilj Sandžak, ali je on za ovako iscrpene bio daleko i neizvestan. Zato smo primorani da ostavimo nemoćnog druga u divljini, na bespuću — samog. Rekli smo mu da će se neko vratiti po njega, ako slučajno nai-

đemo na zbeg i dođemo do hrane. Pešačili smo još nekoliko sati. Na jednom proplanku spazimo napuštenog partizanskog konja koji je ranjen i posustao ostao da luta ovim planinama. Čim smo ispekli prvi komad mesa na skrivenoj vatri poslali smo dvojicu najsnažnijih da ga odnesu ostavljenom drugu i pokušaju da ga dovuku. I zbilja, on nas je posle ovog okrepljenja stigao.

Najzad smo stigli do Tare, ali su nastale teškoće oko prelaska. Svi mostovi i prevozi bili su u neprijateljskim rukama, a dalje zadržavanje na ovom terenu, kojim su krstarili Nemci, Italijani i četnici i priredivali čitave hajke na iznemogle partizane, bilo je vrlo opasno. Posle nekoliko dana lutanja duž reke naišli smo na splav bez ikakvog pribora, koji su raniye koristili meštani. Odlučili smo da ispletemo konopac od divlje lože. Gotovo ceo dan smo brali lozu i pleli konopac. A kada je sve bilo gotovo, sakupili smo od svih koliko nas je bilo u jedan poklopac vojničke porcije, zobi, malo je propekli i dali dvojici najsnažnijih drugova koji su imali da preplivaju na drugu stranu, izvide obalu i prihvate splav. U prvu grupu za prebacivanje odredili smo one koji su znali da plivaju, kako bi se spasli u slučaju kidanja konopca. Noć je bila tiha kada je splav krenuo. Svi smo ih sa zebnjom i nestrpljenjem pratili. Na nesreću, konopac se nasred reke prekinuo. Oni sa splava uspeli su da se prebace na drugu stranu ali su ih, kod sela Meljaka, uhvatili četnici i streljali.

Mi ostali nastavili smo lutanje i tek posle nekoliko dana uspeli smo da se pomoću nekih seljaka iz zbege prebacimo na drugu stranu Tare. Iz tih dana ostao mi je u sećanju slučaj kada smo neočekivano našli u žbunu pored Tare jedan tom Marksovog „Kapitala“, koji je verovatno neko iz naših jedinica izgubio ili sakrio pri prolazu ovim putem. Možda je i neki komordžija mislio da će time olakšati teret svom iscrpenom konju. Mi smo se iznenadili, a i obradovali ovom nalasku. Bio je to susret sa nečim našim, dragim ali otrgnutim, nečim što nas je potsećalo na srećne dane kada smo bili u brigadi, borili se i učili. Bilo nam je utoliko draže, pored ostalog, i zbog toga što nam ovo lutanje nije pretstavljal teškoće samo zbog fizičkih napora, nego nam je izgledalo teže to što smo sami, odvojeni od svih. U našoj grupi bio je i Mirko Ćuković, član Politodela naše brigade, inače invalid sa bolesnom nogom, koji se od nas teže kretao, ali nas je zato njegov primer uvek bodrio. On je knjigu podelio, mislim, na tri dela, a zadužio nas da je čuvamo. Onako izgladneli i iscrpeni jedva smo se kretali. Bilo je pomalo i pošalica na račun novog tereta — pritisnuo nas, kažu, „kapital“ pa se jedva mičemo.

Stalni susreti sa neprijateljem, gubljenje veze noću, rane i glad smanjivali su našu grupu i na kraju nas je u Kamenu Goru zajedno stiglo svega troje. Neki su usput stradali, a neki uspeli da se probiju drugim pravcima i povežu sa „gerilom“.

*

I na kraju, o proti Jevstatiju Karamtijeviću koji je 1941 godine iz Nove Varoši pošao s partizanima, gde su mu bili dve kćeri i dva sina.

U prvom jurišu Sandžačke brigade na Sutjesci, 13. juna, poginula mu je starija kći Kaja, mlada učiteljica. I mlađa, Nata, učenica druge godine učiteljske škole, bila je u našem bataljonu. Kad je pala Kaja juriš je nastavljen i Nata i ja smo uspele da samo komadom čebeta prekrijemo poginulu sestru i drugaricu. Nas dve smo još u toku borbe otišle do prota koji se nalazio tu u blizini sa grupom starijih rodoljuba. Već je bio čuo za Kajinu smrt. Nemo smo se pogledali svi troje, a zatim nas je potapšao i poslao natrag u četu. Znao je da smo tamo potrebne, jer su iz našeg bataljona bile poginule tri drugarice — Kaja Karamatijević, Nataša Stevović i Dragica Zekavčić (Dragica je bila tada teško ranjena, a kasnije je podlegla rana). To je bio poslednji susret oca i kćeri. Stari prota probio se sa Sutjeske u Crnu Goru, a Nata se s našom grupom i bratom Pivom vratila u Sandžak. Rastali smo se na Kamenoj Gori. Nekoliko meseci posle našeg rastanka ubili su je četnici iz zasede u blizini Kamene Gore. Posle ponovnog dolaska naših jedinica u Sandžak, u jesen 1943. godine, sa njima je došao i prota Karamtijević. Sreli smo se u Pljevljima. Duboko mi se urezao ovaj susret i reči s kojima me je tada sreo: „Znaš li da mi je i Nata stradala? Eto, Kaja ostade na Sutjesci, Natu ubiše zlotvori — sada mi još ti ostaješ!“ Slučajnost je htela da je on te reči uputio meni. Ja sam iz Bosne — Nata je iz Sandžaka. Sreli smo se prvi put u partizanima ali se stari prota obraćao meni kao svojoj kćeri, jer je sve partizanke smatrao svojom decom, a mene pogotovu, jer sam bila sa njegovim kćerima.

Mila DORDIĆ

SEKA I BRACA SA MAMOM NA SUTJESCI

egdje oko sela Slatine, raspoređena sam u bolnički bataljon (Centralna bolnica — komandant Slavko Božović) kao higijeničarka. Bataljon — svega oko 100 ljudi formiran je od lakših (pokretnih) ranjenika i rekonvalescenata. Sa mnom su od Korduna i moje dvoje djece — kćer od 12 i sin od 7 godina. Naređeno mi je da odem naprijed i pripremim kuće za smještaj. Pošla sam sa djecom i jednom bolničarkom. Priključi nam se i Josip Škorpik. U šumi susrećemo Treću sandžačku brigadu.

Tek što smo izišli iz šume napao nas je izviđački avion. Nigdje zaklona, a on se spustio toliko nisko da smo razbirali avijatičara. Okreće se iznad nas i mitraljira. Kćerkica — u svom kaputu — prilijepila se za kamen. Bolničarka — u ustaskoj žuto-zelenoj uniformi, leže u travu. Škorpik se stisnuo uz jedan tor. Ja legoh preko sinčića pored puteljka. Sjećam se i danas: ili da oboje poginemo ili oboje da ostanemo. Naš konj koristi zastoj od 20—30 minuta i pase.

Ostajemo svi neozleđeni. Do Đurđevića Tare nastavljamo opreznije. Krećemo se pojedinačno, uz živicu. Najzad stižemo. U toku noći pristižu i ranjenici. Ostaju tu 2—3 dana u prvim napuštenim kućama.

Svi smo bez hrane. Nema kontakta sa intendaturom. Ono što je ekonomat nosio, bilo je brzo potrošeno.

Pokret prema Žabljaku. Opet napuštene kuće. Odnekuda, iz šume, ispadne jedno june „dobre kondicije“. Radost. Očima ga jedemo. Bez riječi, pogledom se sporazumjesmo i za pet minuta bilo je zaklano. No, tek što se počelo kuvati pojavi se vlasnik. Mučna situacija. Ali smo uspjeli da se sporazumijemo da

mu se iz sledovanja dâ drugo. Olakšanje. Svi misle i komentarišu o juhi, „pravoj goveđoj juhi“ — poslije gladovanja od nekoliko dana, o pretrpljenoj bojazni da čemo ga morati vratiti zaklanog — iz kazana. I druge upadice — a sve u raspoloženju, jer čemo se najesti prave juhe i mesa.

Nastavlja se pokret ispod Durmitora prema Pivi. Ali bez ikakve užurbanosti. Situacija nam je nepoznata i nismo svejsni njene kritičnosti. Teren pasivan. Stalno se gladuje. Jedna Crnogorka ispade preda nas: „Crna ženo, kuda ćeš sa tom djecom“. Vadi iz njedara komadić ječmenog kruha i daje ga plaćući mome sinčiću. A on, koji nije zaplakao od Korduna, od početka Četvrte ofanzive, primi ga i briznu u plač. Djeli meni, sestri i sebi, ali ostavlja komadić i za rezervu!

U selo Crna Gora stižu ranjenici Druge divizije. Grozno unakaženi od bombardovanja na Žabljaku. Lica odnesena, glava otežala — pa plava. Rane zaudaraju.

Pokret prema Pivskoj visoravni. U Nikovićima pregrupacija na pokretne i nepokretne. Sada nam se izlaže situacija otvoreno. Svakom se ranjeniku predaju 2—3 zavoja. Stižemo iznad Pive. Čujemo šum reke.

Susret sa Sedmom divizijom.

Kod Boračkog Jezera sam ih poslednji put vidjela, borce Sedme divizije. Već onda su se na njima jasno primjećivale posljedice marševa i drugih stradnja. Ali u susretu kod Pive izgledali su mi više nego strašno. Neobučeni, krpama zamotane noge, neki posve bosi, a ko je imao cipele te su bile privezane žicom, zjevale — ali se još ne odbacuju. Lica ispijena, potamnjela, utonule oči — a opet ih nešto diže, pokreće. Vjerovatno pravac kretanja. Bliže svom kraju, gdje se ne umire od gladi. Osjećaju da im je svaka bolnička jedinica kočnica u tom kretanju. I to glasno i surovo ističu. A kada se takvom vanjskom izgledu doda da svaki od njih nosi bar karabin, onda se dobije čudna slika, slika jedne neobične vojske. Nekoliko zarobljenika Talijana nose djelove bacača.

Još bjednije izgledali su tifusari. Iscrpeni dugim bolovanjem, uz slabu ishranu. Oči utonule. Podočnjaci. Bez onoga što se zove meso. Kost i koža. Poderači, zamazani, neumiveni ko zna od kada. Zagrnuti ceradom, čebetom ili kakvim otrcanim šinjelom koji je već nekoliko puta paren. Potpuno otupjelog pogleda.

Sa Sedmom divizijom su dr Sima Milošević, Nazor, dr Ribar, Detoni, ranjenici i drugi — sve čeka noć da se počne spuštati na Pivu. Cijelu noć nas od Foče tuče artiljerija. Spuštanje je mogućno samo pod okriljem noći i to na skokove, po mrtvim uglovima.

Žeđ. Ližemo rosu sa lišća. Strmina, kamen, kozja staza u serpentinama koje ne vidiš. Kamene ploče, izlizane, glatke — naročito su teške i opasne. Čuje se padanje ljudi i konja. Svako je smetnja svakome. Lomjava, huka Pive, jauci i stenjanje. Vodim konja. Za rep mu se drži moja kćerkica a drugom rukom drži brata. Jedan se konj ruši na njih. Oslobađamo ih. Naš konj ne može dalje. Drhti od straha. Skidamo sav teret s njega, ali ne pomaže. Najzad prebací glavu preko mogu ramena i, oslanjajući se na mene, nekako kreće. Tako jedva stižemo do korita Pive. Magla nam je dobro došla. Sigurniji smo od avijacije. I ljudi i životinje — sve se baca na vodu da pije.

Ubrzan prelaz preko vode po jednom mostu — prelazu od ljestava. Daju se uputstva: po prelazu hvatati odmah zaklon, dok se magla nije razišla.

Dolaze avioni. Ruše jedan most, 100—150 m niže od pomunutog prelaza. Jedan gumeni čamac stalno vozi i pregni do polovice rijeke konje, krave, ovce a dalje ih nateraju da preplivaju.

Od bombardovanja rijeka se zabijelila od ubijene ribe. Ima komada i po 3—4 kgr. Ali tek poneku hvataju ona dvojica u čamcu. Sve su misli uperene samo na: Naprijed! Iza nas pasivan kraj i glad. Dobro smo ga upoznali. Pronose se glasovi: „Situacija pred nama teška, moraćemo se vraćati u Crnu Goru“

Susrećem Pavla Jakšića. Prima me u bolnicu Sedme divizije i šalje naprijed. Broj ranjenika se povećava. Te noći čujemo borbu na Rudinama. Vidimo požar. Njemci pale sve što im dođe pod ruku.

Na Vučevu stižem bolnicu Sedme divizije. Ubrzan pokret prema Sutjesci. Danju, samo kroz šumu. Nailazim na Žarka iz Drvara na Uni. Taj me susret razvedrava. Nosila sam ga kao ranjenika preko Prenja sa jednom bolničarkom. Propadale smo u snijeg do ramena. Sada je u bolnici Sedme divizije politički komesar. Kako to ohrabruje kada ugledaš ikoje poznato lice.

Po šumama nalazimo srijemušu. Prelazi se u „strelce“ i „pase“, trga rukama i odmah jede. Miriše na bijeli luk.

U jednom selu oko Vučeva dobijamo poveći komad kuhanog mesa, naravno bez kruha koji već više dana gotovo nikao nije video, s napomenom da svako dobro pričuva, jer se ne zna kada će se ponovo nešto dobiti. A i vatre je strogo zabranjeno ložiti. Ali se to istrošilo. Srijemuša je bila jedina hrana.

U bolnici Sedme divizije ljekar je dr Kralj.

U jednoj šumi iznad Sutjeske zatiče nas dan. Iz daleka, ispred nas čuje se jaka borba. U sumrak nastavljamo pokret.

Bilo je 9 juna kada smo počeli da se spremamo da pređemo Sutjesku. Samo noću. Kad smo već bili iscrpeni do krajnjih granica, kad već nismo hodali nego se klatili i ljuljali, dočekala

nas je Sutjeska. Samo spuštanje trajalo je cijelu noć. Znači, još 8—10 sati morao je svako uložiti sve što je mogao da stigne do njenog korita, po strminama, po kojima je hodanje gotovo nemogućno. Može se samo izvaliti na leđa ili sjedeći puzati po vododeru nasutom kamenom i izvaljenim stablima, koje koristimo da se nogama odupremo i zaustavimo. Po putanji kojom su posuti ranjenici, tifusari i iznemogli. Od umora san toliko nadvladava čovjeka, da svaki slučajni, ma i najkraći za-stoj prelazi u spavanje.

Djeca mi se drže konju za rep. Kako moram konja voditi, stalno ih dozivljem: „Seko, Braco“, da mi ne zaostanu. A zao-stati znači što i propasti. Tifusari iznemogli, leže kao bez života. Po njima se gazi. Ili preskoči, ako ga ugledaš. U takvoj situaciji ostavljam konja, premda znam šta znači sve s njega natovariti na se i djecu. A već se jedva krećemo i bez tog tereta.

Koliko bi nam koristio ubuduće? Možda već pri prelazu Sutjeske? Ali, moramo ga ostaviti. Gazi po ljudima kao da ih nema.

Već pri spuštanju čuje se izdaleka jauk, zapomaganje, glasno dozivanje po imenu. Sve to, dopunjeno hukom Sutjeske, još uvećava paniku koja je ovladala ljudima i stokom. A mi se svi survavamo i kao da letimo u zagrljav toga stravičnog zbivanja. Zapravo i ne znaš u čemu se sastoji, šta se zapravo događa.

Stižemo na obalu Sutjeske 10 juna uzoru. Nikakvog mo-sta. Komešanje. Na našem prelazu prevodi ranjenike jedan konj. Na njemu prepoznajem prezdravljenog ranjenika Koja sa Kozare. On se stalno vraća po nove i nove. Konj mu već pre-moren. Ranjenici se hvataju konju za rep i prelaze u lancu po 4, 5, 6, već prema tome koliko ih se odluči za prelaz u pojedi-noj turi. Poneki se ne mogu odmah odlučiti. Pogotovo kada brzak otkine ponekog iz lanca i odnese. Prvog ponese, drugi mu posegne u pomoć ali i njega ponese, pa i trećeg. Valja ih do jednog kamena, koji se ne vidi iznad vode. Pokušavaju da se spasu hvatanjem za taj kamen. Grabe i grebu rukama po njemu, ali je vrtlog oko kamena jači i voda odnosi jednog po jednog. Ostali stoje na mjestu. Kojo kreće konja da bi im pomogao, ali ne uspijeva.

I svi gledamo bespomoćno i nijemo.

Kojo, taj divni drug, neumorno prevodi nove. Opazi mene sa djecom i u jednoj turi prima mi u sedlo sinčića. Konj posrće, batrga. Strepnja. Čas gledam a čas okrećem pogled. Gledati svojim očima da mi voda valja dijete koje je prebrodilo tolike opasnosti. Pređoše srećno. Kojo se vraća. Uzima mi i

devojčicu. Ali se konj sruši. Srećom blizu obale. Hvatom je i organizujem lanac bez konja. Dobro sam motrila kada je Kojin konj prelazio kako bih uočila kojim pravcem ide i gdje su najmanji virovi. Tim pravcem sad i lanac organizujemo. U lancu je drugarica dr Kralja, ja, moja kćerka i nekoliko ranjenika.

Noge se nisu smjele odvajati od dna, nego povlačiti, kao da su privezane za dno. Srećno smo prešli. Susrećem prvo drugaricu Miljušu, Igmanku, bez prsta na stoplama. Komesar pokretnih ranjenika. Sjedi na kamenu i plače. Grli mi obadvoje djece pa zajauče: „E, Kajka, ti svoju djecu prevede a moju (ranjenike) voda odnosi“.

Uspinjanje. Bez predaha. Zemljište daleko pogodnije. Toga dana „ničija zemlja“. Formiramo kolonu. Sa svih curi voda i klječka u obući, ali nam to ne čini nikakvih neugodnosti. Zagrijevamo se od marširanja. Iz odjeće se samo puši.

Odnekuda „dofrlja“ jedna granata. Na 8-10 m od nas proburazi jednog druga — s leđa na trbuš. Prosto ga pribi za zemlju. Polegnemo. Srećom nije ni eksplodirala. Inače?! Uspunjemo se dalje. Čuju se mitraljezi. Dode opet poneka granata, ali ne pogaća u kolonu. Nailazimo na nešto što nam čini veliku radost. Čitave oaze šumskih jagoda. Crvene kao krv. Nismo ih vidjeli još otkad nas je okupator istjerao iz našeg doma, jula 1941. g. Ni u situaciji u kakvoj smo ne možemo se otrgnuti da ih ne beremo. Svi se saginju, beru ih i krijepe se — napredujući dalje. Koristimo sve blagodeti „ničije zemlje“.

Ravan proplanak. Na drvetu tabla sa obavjesti kuda treba da krećemo. Nailazimo na ranjenike i na neke od osoblja diviziske bolnice i Prateće čete: Žarko, Slavica Pavičić i drugi. Dr Kralja sa drugaricom nije bilo.

Sunce je prigrejalo. Zatičemo veću grupu ranjenika — svi polijegali i ospali. Isparavaju se mokra odijela. Bacamo se na zemlju i mi da spavamo. Probudili su nas avioni i prasak bombi nedaleko od nas, oko podne, i povici: „Bataljon na položaj“. Ostajemo na mjestu i opet zaspimo. Bolnici niko ne reče „Pokret“. Tek kasnije neko reče: „Mi smo opkoljeni“.

U sumrak smo se pomjerili u jednu bližu šumu, gdje smo našli još nekoliko ranjenika i 10—15 boraca. Razmatra se o otporu, ali ta šačica boraca nije imala ni municije. Nešto nas preko 200 nadosmo se u beznadežnom položaju. Njemci se nisu usuđivali cijelu noć ulaziti u šumu, ali su dočekivali vatrom svaki pokret, izviđanja, pogotovo izlaska iz šume. Kolje se krava. Vijeća se: Dati otpor, provući se, ne znaš kuda, posakrivati se, povratiti ususret Trećoj diviziji.

Lala Ivković, Duško, komandant ranjeničkog bataljona, i još jedan drug odlučiše se prema Trećoj diviziji. Žarko, Slavica i Tonka (bolničarka) predlažu da se ukopamo. Ostali su se razdijelili u manje grupe i čekaju sudbinu. Upravo pomirenici sa svim. Neki ranjenici kuvaju konjetinu. Peku se šnicle i čeka sudbinu.

Oko podne, 11 juna pucnjava, prašte dum-dum meci i čuje se i „vorwärzt“. Pomičem se sa djecom u jednu jarugu i zaklanjam se za jedno ogromno izvaljeno stablo ja, djeca, dr Gostl i njegova žena. Vidimo Njemce kako gone i već ubijaju zaroobljene. Pronalaze i nas. Na rubu šume dočekaše nas sa potsmjesima. Dr Gostla i ženu dočekaše sa povicima: Jude! Jude! Repetiraju puške i plaše nas. Gone nas na jedan proplanak gdje im je bio štab. Postavljuju nas u red sjedeći. Odmah pretres. Tuku one koji imaju išta od njemačke vojne opreme. Tako dr Gostla zbog torbe i telećaka tuku pesnicama u nos, kundacima. Svlačenje. Vrijednije stvari uzimaju sebi a odjela bacaju na hrpu. Svučene postavljaju u nov red — sjedeći opet. Bilo nas je oko 70-oro. Sjedila sam posljednja, sa djecom tako sam i na pretres i u red svučenih došla posljednja. Djeca ostadoše nesvučena. — I sad sjedimo sučelice i gledamo se oči u oči.

Što su odlučili sa mnom — jasno je. Ali što sa djecom? To je pitanje od koga sagorijevam. Što je za njih dvoje odlučeno? Ali sve to nije ništa, prema poslednjem pitanju: što će djeca osjećati, što će preživljavati od onoga časa, kad „po redu“ povedu mene u grm. Pa povratak pratioca — dželata — iz grma. A bez mene — i onog drugog koji bude sa mnom poveden. Lakše bi bilo da njih prvo povedu. Da ja preživljavam njihovu, nego ona moju smrt. Ali koga možeš, ovdje zamoliti za još toliku milost.

Ta su djeca prošla sve tegobe Četvrte ofanzive od Korduna do Crne Gore — Sandžaka, Tare, Durmitora, i sve do ove kote negdje u Zelengori a da nijesu suzu pustila. A sad me te njihove oči gledaju, netremice gledaju u mene, što sjedim posljednja u grupi, svučenih.

Krišom pratim taj dečji pogled, koji se ukočio, prikovao na meni. Očima koje ne trepcu. Kako se samo može tako dugo držati pogled bez najmanjeg treptaja?

Pa kolike su im te oči postale? Poznam ih od kad sam ih rodila. Ali nikada nijesu toliko krupne bile. Pa to su nečije, druge oči. To nisu moje djece.

Te mi oči, taj mi netremični pogled nešto govori. A ja nemam šta da im uzvratim kao odgovor.

Odvode dva po dva. Kako sporo idu časovi! Koliko bi lakše bilo da je već završeno. Ovi sekundi traju kao sati, minuti kao

dani ili mjeseci. A dva para očiju pale kao da mi siplju živu žeravicu u moje oči. I ja sklanjam svoj pogled. Ali koliko? Samo trenutak, a onda me opet neka sila prisili da uperim pogled u njihov, i osjećam da ga nikakva sila ne može prekinuti. Treba da ih još gledam. Treba da ih pogledom milujem, kad ne mogu rukom. Da ih ohrabrim, ako to mogu. Kada sam polazila na svlačenje, digla sam se od djece i razmišljala: da li da se izlubimo. Kako mozak brzo radi u kritičnoj situaciji. Kako se brzo dolazi do zaključka. Zaključak je bio brz i prost. Čemu poljubac? Ta on bi zadao nov jad i bol. I meni i djeci. Bolje je zato bez njega. Pa makar da je to posljednji. Bolje je, bolje.

Kroz mozak mi ključaju pitanja. Kako će se odigrati sam svršetak. Hoće li ta dva para očiju bez suza ostati suva. Pa to će biti najstrašnije.

Grupa svučenih već se svodi na mali broj, a od suza još ni pomena. Samo ukočeni pogled. Kao da četiri beskrajno dugacke strelice šiše meni ravno u oči. I budu me. U srce sâmo. Ali ono ne osjeća. Ono više nije živo.

Na redu je dr Gost. Ustaje, prilazi svojoj ženi i na neobičan način se oprasta. Kako čovjek u takvim časovima dospeva da još i to uoči. I zapamti. Uhvatio je svoju ženu sa dva prsta za nos, malo prodrmao i pošao u grm.

Polako i nadugačko se otežu posljednji časovi života. Misli sam uvihek da oni baš jure. Ali nije tako. Da li zbog dva para očiju, što li, ali posljednji trenuci teku sporo. Ona četiri oka su ukočena. To više nisu žive oči. To su očne proteze. Oči od stakla. Kako su samo pogodili pravu boju — tih očiju, te moje djece. Sekine zelenkaste a Bracine crne, crne. Gdje su ih i ko ih je baš našao takve. Pa da. To nijesu više njihove oči. To nijesu prave oči. One su sad već posve ukočene. Mrtve oči. Kako je to teško gledati. Rođena djeca nemaju više svojih očiju. Ona su slijepa. Samo bulje u mrak, jer znaju, tu negdje na 10—12 koraka ispred njih sjedi posljednja u redu njihova mati i čeka na red.

A red se već smanjio. Šteta što već nije nestao. Što već nije svemu kraj. Čemu ta i tolika mučenja. Dva po dva, dvoje po dvoje. To ide tako polako. Kao kad bi ti neko nogu bez narke odrezivao tupim nožem, pa dugo traje. Što nas nijesu sve odveli u grupu pa mitraljezima pokosili.

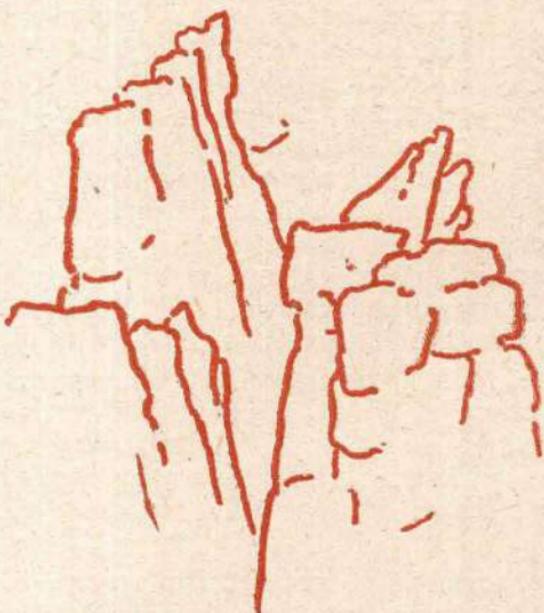
Obazrem se po redu. Ja sam šesta. Dakle još samo dvije ture pa će konačno doći na red. I riješiti se muka. Ali dvojica se već dižu, dakle, još samo jedna tura ispred mene.

Koliko li sreće, što sad moja djeca, tu sučelice sa mnjom, na deset-dvanaest koraka, nemaju svojih, živih očiju, onih očiju s kojima sam ih rodila, pa da i ona sad broje, kao i ja što

brojim, kad će im na red mati. — Pa da ih i ostave žive, cio bi im život ta slika bila pred očima.

U šatoru, na dvadesetak koraka završi se telefonski razgovor. Iz šatora izlazi oficir. Baci pogled po redu „svučenih“. Onda primijeti dvoje djece izvan, u grupi nesvučenih. „Čija su to djeca“ — zapita. „One tamo“ — pokazuje rukom jedan SS-ovac na mene. Prilazi k meni: „Obucite se, pa idite djeci“ ...

Katica NIKOLIŠ

U KANJONU KRVI I SMRTI

alazio sam se sa grupom ranjenika na kojima, koja je početkom maja 1943 bila raspoređena na Rudinama. Ovi ranjenici, i oni koji su nošeni ostali su da se kreću sa Trećom divizijom, dok se ešelon ranjenika pješaka kretao sa Sedmom banijskom divizijom. Kako nije bilo dovoljno konja za sve nepokretne ranjenike, to je komesar naše grupe Mitar Bulajić dobio uputstvo da ranjenike šalje po grupama. Išao sam na zatčelju kolone, jašući na konju, dok je komesar Bulajić, kome sam pomagao oko organizacije pokreta, išao pored mene pješice. Usput mi je pomagao da podignem sustalog konja kada bi se na ovim vrletnim stazama spotakao i pao. Od Pive smo se razdvojili — komesar je otišao naprijed.

Idući ka Pivi naišao sam na neku pećinu ispred koje se kuhalo jelo za ranjenike. Jedan od rukovodilaca me zaustavi i reče da je naređeno da se svaki ranjenik na konju priključi njihovoj grupi. Dadoše mi tu napola kuvane pšenice. Pojeo sam je iako sam znao da će od toga, zbog bolesnog stomaka, imati malo koristi.

Pokret smo nastavili veoma srtmom i skoro neprohodnom stazom, na kojoj su nam konji često posrtali i padali. Samari su im se zbog nizbrdice klizali na vrat, što je bilo neizdržljivo i za konje i za ranjenike. Poslije dugog i mučnog spuštanja stazom stigosmo na desnu obalu Pive. Tu smo zatekli jednu grupu ranjenika kojoj smo se priključili. Čekali smo naređenje za prelazak preko na brzu ruku napravljenog mosta. Baš tada su prelazile borbene jedinice, pa ranjenici i bolesnici koji su se mogli kretati pješke. Kroz kratko vrijeme naiđe jedan postariji

čovjek na konju a sa njim i nekoliko zarobljenih italijanskih vojnika. Na glavi je imao šešir sa crvenom petokrakom zvijezdom. Iako sam ga prvi put video, sjetio sam se, prema onome što sam ranije o njemu čuo, da je to književnik Vladimir Nazor. Viknuo sam „Živio Vladimir Nazor pjesnik Revolucije!“ Pošto je prešla most grupa sa Nazorom je produžila uz Vučovo.

Dok smo čekali na prelazak često su nadlijetali neprijateljski avioni i bombardovali kanjon i most. Ali most nijesu uspjeli da pogode.

Bili smo gladni, a nijesmo imali nikakve hrane. S nestavljenjem smo očekivali odobrenje za prelazak. No umjesto prelaska dobismo naređenje da svi ranjenici koji još nijesu priješli, a ne mogu se kretati pješke, ostanu na desnoj obali prikriveni po pećinama. Objasnjeno nam je da je nadmoćniji neprijatelj zauzeo skoro sve dominantne položaje, te se naši iscrpljeni borci moraju jurišem probijati. U takvoj situaciji vrlo teško bi se mogli iz obruča iznijeti nepokretni ranjenici. Oni bi se nošenjem dalje ka Sutjesci samo izlagali većoj opasnosti da grupisani na jednom mjestu padnu u ruke krvoločnom neprijatelju. Ovako, skrivanjem po pivskim pećinama, postoji mogućnost da će se jedan dio ranjenika spasti.

Ovakvo saopštenje pogodilo je i u izvjesnoj mjeri i iznenadilo teške ranjenike. Znali smo da se bez velikih nevolja ne bi donosila ovakva odluka, jer se u dotadašnjim borbama skoro sve žrtvovalo za spas ranjenika. Sada su ranjenici bili ubijeni da je nastala zaista tako teška situacija da ih naše jedinice nijesu u stanju i dalje nositi.

Kod mene se stvorila neodoljiva želja da stignem do Sutjeske i zajedno sa borbenim jedinicama učestvujem u proboru. Poljubih se i oprostih sa komandantom naše grupe Mirkom Lučićem, koji je u borbama kod Pljevalja (1 decembra 1941) ostao bez noge.¹

Dok sam molio da mi se odobri prelazak preko mosta, spazio sam kako se, oko pedestak metara niže, u gumenom čamcu prebacuju neki borci i rukovodioci. Među njima sam poznavao jednog člana politodjela Osme banjške brigade. Zamolih ga da me prebaci na drugu stranu, što je on rado učinio. Pokušao je da prevede i moga konja, ali nije uspio. Tako sam se našao na lijevoj obali sa grupom ranjenika i bolesnika, koji su prebačeni prije nego što je ranjenicima sa konjima bio zabranjen prelazak preko mosta. Tu je bilo i nekoliko „Igmanaca“ sa nogama promrzlim za vrijeme čuvenog Igmanskog marša.

¹ Nijesmo se više vidjeli, jer su ga u Pivi zarobili četnici i predali Italijanima, koji su ga u Podgorici strijeljali. Proglašen je za narodnog heroja.

Nađoh i Vasa Vukićevića, komesara ove grupe ranjenika, s kojim je bila i njegova drugarica Maše. Kako je Vaso, iako ranjen u nogu, mogao ići pješke, ustupio mi je svoga konja. Tako smo produžili uz Vučeve. Prenoćili smo u nekim katu-nima na platou Vučeva i dobili po parče kuvanog mesa. Sjutradan, 9 juna ujutru, nastavili smo pokret. Sljedeću noć proveli smo ispod nekih bukava.

Ujutru je doletjela grupa aviona i zastula bombama cijeli prostor na kome su bili ranjenici. Jedan dio ranjenika je odmah produžio pokret kroz šumu u pravcu Sutjeske. Vaso, Maše i ja krenuli smo za njima ali ih nijesmo mogli stići. Pristiže i jedan mlađi, potpuno iscrpeni ljekar, koji se često pomagao držeći se za rep mojega konja. Primjetio sam da bi Vaso i Maša htjeli ići nešto brže, ali im je bilo žao da me ostave. Rekao sam im da oni idu brže ako mogu. I onaj ljekar je polako pošao za njima, te sam produžio sam.

Poslije dužeg vremena naišao sam na nekoliko lješeva. Tu u blizini, u jednom niskom šumarku primijetih i jednu grupu za koju nijesam znao da li su Nijemci ili naši. Kod sebe sam imao dvije bombe i mali italijanski revolver. Želio sam da dođem do neke puške. Nađoh kod mrtvih drugova jednu „Zbrojovku“, sa svega pet metaka. Kad sam se uvjerio da su u šumarku naši, pridružio sam im se. Međutim, i oni ubrzo produžiše, te ponovo ostadol sam. Nedaleko odatle naišao sam na nekoliko ranjenika i bolesnika, većinom tifusara.

Prenoćio sam u jednoj kolibi strahujući stalno da mi ko ne uzme konja. Srećno sam prošao i u svanuće produžio u pravcu Sutjeske. Tek što sam krenuo začuh u blizini neku prepirku, a zatim pucanj puške. Kad sam prišao zatekao sam ranjenika bez jedne noge i desetak pregladnjelih tifusara, koji su mu ubili konja i već ga rasporili. Ranjenik ih je očajnički gledao. Pokušao sam da korim tifusare, ali oni na to nijesu obraćali pažnju.

Glad me sve više muči, te se i pored slabog stomaka odlučih na srijemuš. Ali sam već kroz nekoliko minuta osjetio jake bolove u stomaku.

Od boraca iz jedinica koje su tada prolazile prikupih još nešto metaka za „Zbrojovku“. Pred samu noć 11 juna stigli smo ispod Dragoš-Sedla. Sa Sutjeske se čula mitraljeska i puščana vatra. To je Prva dalmatinska vršila prelazak preko rijeke. Dode i do puškaranja nekih naših i neprijateljskih dijelova na oko kilometar od nas ranjenika. Poneka minobacačka granata preleti iznad naših glava i tresne pozadi u šumarak. Sa padom mrača borba se utiša.

Sjutradan smo osvanuli gladni, mokri od kiše i prehlađeni. Oko podne donesoše za ranjenike malo mesa. Iako sam bio

Ivan Subić: PARTIZANI — ulje na kartonu

veoma gladan, nijesam odmah poeo svoje parče, zbog bolova u stomaku.

Otkada smo doznali da je Sava Kovačević sa divizijom u zaštitnici pojačalo nam se uvjerenje da će nas on izvući iz obruča. On je postao naša nada. Pred samu noć pojaviše se neke naše jedinice iz Treće divizije. Jedan borac se žalio da je jako gladan te mu ponudih ono parče mesa iz torbe, i to baš onda kada sam namjeravao da ga sam pojedem. Odbijao je govoréći da to treba meni, i tek poslije mog navaljivanja da to primi prihvatio ga je i poeo.

Kad nađe Sava Kovačević (poznavao sam ga od ranije) zamolih ga da mi dozvoli da se priključim nekoj boračkoj jedinici. Odobrio mi je da se krećem sa komorom Prateće čete Pete crnogorske brigade.

Uslijed mraka preko Sutjeske se sporo prelazilo. Gazilo se iznad pojasa. Pored zdravih boraca bilo je tu ranjenika i bolesnika, zatim zbjeg sa starcima i majkama sa djecom u naručju. Skoro čitav sat morao sam čekati na konju dok nijesam došao na red za prelazak. Baš kada je moj konj zagazio u rijeku, neka žena mi dade dijete da ga prebacim na drugu obalu. Dočeka me sva mokra s one strane i primi dijete.

Već je bilo svanulo, kada je Prateća četa izbila pod vrh jedne šumovite uzvišice gdje je na jednom zaklonjenom puteljku ostavila komoru, sa kojom sam i ja bio. U to vrijeme rasplamsala se jaka borba. Nijemci su dočekali naše jedinice u pripremljenim rovovima u blizini Krekova. I ja podoh u tom pravcu gdje ubrzo ostadol bez konja. Pao je pogoden u glavu. Sve dok sam imao municije, borio sam se sa ostalim borcima. Kad bi koji borac poginuo, grabili smo se oko njegovih preostalih metaka. Neprijatelj je bio brojno i tehnički jači, a usto zaklonjen u rovovima, dok smo mi jurišali otvoreno. Tukli su nas iz svih oružja. Za relativno kratko vrijeme veliki broj naših pao je smrtno pogoden ili teško ranjen. Nađoh se skoro među samim lješevima. U blizini je bilo i nekoliko pobijenih konja. Iako više nije bilo naših sposobnih za borbu neprijatelj je i dalje zasipao taj prostor vatrom. Naiđe i Nikola Gažević i upita me da li znam u kome su pravcu otišli naši. Rekoh mu i on podje kosom ispred nas.

Odnekuda stigoše Fjodor Mahin, član Vrhovnog štaba, i dr Sima Milošević, koji je toga dana ranjen u butinu. Naiđoše još dva-tri druga, te ih Mahin i Sima upitaše gdje se nalazi Sava Kovačević. Saopštiše naři tužnu vijest da je Sava poginuo tu na nekih stotinak metara ispred nas. Pao je u jurišu ispred svojih boraca.

Sjetio sam se prvog viđenja i poznanstva sa Savom. Bilo je to u Beogradu, u zatvoru Suda za zaštitu države na Adi Ci-

ganiji, sredinom 1940 godine. Ja sam se tu nalazio u zatvoru, a Sava je doveden iz Velike Kikinde radi saslušanja. Poslije dva dana sproveden je u neki drugi zatvor. Za vrijeme šetnje u dvorištu zatvora, Sava je i pored zabrane govorio tako glasno da smo ga jasno čuli. Govorio je o štrajku političkih zatvorenika u Velikoj Kikindi i o političkoj situaciji. Ovo je smetalo upravniku zatvora žandarmeriskom naredniku Todoroviću, koji je nadgledao našu šetnju, te je oštro opomenuo Savu da prekine svaki dalji razgovor, pod prijetnjom da će ga strpati u čeliju. Na to mu Sava još oštije odgovori: „Govoriću kako mi je drago. Nema sile koja mi to može zabraniti!“ — i stade još glasnije govoriti. Savu sam viđao i u drugim prilikama. Njegov lik mi je uvijek u pameti kao da ga sad gledam. Naročito mi je ostala u sjećanju njegova briga koju je poklanjao ranjenicima za vrijeme prodora u Bosnu 1942 godine. Tada se Peta brigada do krajnjih granica angažovala u borbi (na Treskavici, Bitovnji i Zabrdju) da bi zaštitila ranjenike.

Odlučio sam da pronađem Savu i da ga posljednji put, mакар mrtvog, vidim. Ali u tome nijesam uspio.

*

Našao sam jednog konja i pojahao ga u namjeri da se pri-družim jednoj grupi, od tri druga i jedne drugarice, koja je tuda naišla, ali sam ostao i bez ovog konja. Pao je pogoden neprijateljskim rafalom, a ja sam se jedva izvukao. Iako sam bio premoren i iscrpljen, ipak sam se pomoću štake, koju sam uvek nosio, počeo kretati kroz šumu i tražiti drugog konja. Na-īđoh na jednog bijelca, s mukom sam ga pojahao i uputio se u pravcu kuda je pošla i ona grupa, ali je ona već bila daleko odmakla. Nijemci su me primijetili i osuše vatru, ali sam prošao nepovrijeđen. Usput sam ostao bez štake koja mi je u onoj situaciji značila mnogo. Nosio sam je čak iz Bosanske krajine.

Vratio sam se na Sutjesku i produžio jednim šumarkom pored obale. Tu sam našao jednog tifusara, koji mi reče da se malo podalje, s one strane rijeke, nalazi grupa ranjenika i bolesnika. Natjerah konja u Sutjesku. Tifusar takođe zagazi držeći se konju za rep. Nijemci nas opaziše i osuše vatrom. Gotovo na samoj desnoj obali tifusar pade smrtno pogoden. Ja i ovdje prođoh nepovrijeđen.

Stigoh do grupe ranjenika. Bilo ih je tridesetak — koje ranjenih koje bolesnih (tifusara). Bilo je i mrtvih, jer su Nijemci često gađali ovu nepokretnu grupu. Tifusari su mislili samo na hranu. Čak su i vatru ložili, što je još više pri-

vlačilo neprijateljsku vatru. Kada sam im rekao da ugase vatru, nijesu o tome htjeli ni da čuju. Većina ranjenika bila je teško pokretna. Među njima poznavao sam jednog, koji je bio veoma iscrpen od umora i gladi. Tu vidjeh i Olgu Vujisić, kako sjedi pored svog brata Milike, hrabrog borca, studenta, koji je bio teško ranjen i nije se mogao kretati. Olga je bila potpuno iscrpena od preboljelog tifusa, ali pribrana, za razliku od ostalih tifusara. Kao bolesnica Centralne bolnice ostala je pored nepokretnog brata, previjala mu rane i donosila vode, koju je u mukama stalno tražio.

Predložio sam da se svi pokretljivi uklone sa ovog mjesta i razidu po šumi, a zatim se pozdravih sa Milikom, Olgom i ostalima, i kretoh šumarkom uz brdo. Nijemci me odnekud primjetiše i pripucaše, ali i ovog puta pogodiše samo konja. Tu u blizini nađoh na mnogo svježih lješeva. Nađoh i dvije bombe, tako da sam ih sada imao četiri. Kako se približavala noć potražio sam neko podesno mjesto da se sklonim. Popeo sam se do jedne stijene, pod vrh brda, i riješio da tu zanoćim. Međutim, u blizini primjetih sveže zelene grančice poređane na oko metar razdaljine. Shvatio sam da su to Nijemci obilježili put kuda su prošli, da bi se istim povratili. Zato sam ove grančice pomjerio za jedno dvadesetak metara od stijene. Legao sam na stijenu iza jednog niskog drveta, koje me je zaklanjalo s prednje, jedino pristupačne strane. Ovako zaklonjen, osjećao sam se pričinno sigurnim. Jer i kada bi Nijemci naišli i primjetili me, mogao bih se boriti.

U samu zoru začu se kratak rafal baš iznad same stijene. Znači, tu su u blizini Nijemci. Osvanuo je 14 jun. Čuli su se kratki rafali u prvacu mjesta gdje su ostali oni nepokretni ranjenici sa Milikom Vujisićem i njegovom sestrom Olgom. Smatrao sam da će vjerovatno nastaviti da traže i ubijaju i ostale ranjenike i zaostale drugove. I zbilja, poslije oko jednog sata u podnožju stijene pojaviše se tri Nijemaca. Jedan od njih je pažljivo osmatrao stijenu. Uđoše i u šumici. Pomislio sam da su me primjetili, ali, na moje iznenadenje, jedan od njih pojaha konja kojega je tu našao i sva trojica kretoše niz šumicu. Nešto kasnije jedna grupa Nijemaca spusti se s vrha brda tragom obilježenim grančicama i nestade u šumi. Čuli su se samo povremeni pucnji iz obližnjih šumaraka.

Bio sam gladan, a još više žedan. Osjećao sam i bolove u stomaku. Predveče se spustih niz stijenu i, služeći se jednim drvetom umjesto štakе, pođoh nasumce u pravcu gdje sam mislio da će se najlakše probiti. Zbog iscrpenosti i bolova u nogama, naročito u lijevoj koja je jako gnojila, kretao sam je vrlo sporo. Pred samu noć stiže grupica, u kojoj sam poznavao jednog mladića, brata Djeda Perunovića. Producismo zajedno,

ali kako sam ja često izostajao rekoh im da je bolje da produže bez mene. Oni se nešto dogovoriše i rekoše mi da ja produžim, a da će oni tu zastati. Produžio sam sâm i njih više nikada nijesam vido. Pojavio se i mjesec. Skoro cijelu noć sam se teturao, padao i zastajao. Na obali neke rječice našao sam mnogo poginulih boraca, žena i djece i ponekog ranjenika na izdisaju. Bilo je i mrtvih konja, samara i neke razbacane opreme. Ali hrane nigdje. Napio sam se vode, oprao ranu i zavoj. Dok sam prao ranu sa visa na drugoj obali sruči se mitraljeski rafal i okresa lišće na drvetu iznad mene. Pomislio sam da su me primijetili uslijed mjesecine. Ali, ponovo nastade potpuna tišina. Pred zoru sam nabasao na jednog konja, osamario ga i pojaha. I na drugoj obali nađoh puno lješeva.

Uzoru 15 juna krenuo sam stazom užbrdo. Svuda tragovi borbe — lješevi, razbacana oprema, oružje, gomile praznih čaura. Što sam na konju dalje odmicao, nailazio sam na sve strašnije prizore. Vido sam i lješeve sa napola izgorjelim licem. Na jednom mjestu pored samog puta vido sam poubijane čitave porodice — starce, starice, majke sa decom. Neka žena držala je dijete na grudima. Nađoh i na lješ jednog Nijemca, a ispred njega mrtav partizan. Tu je i neko mrtvo dijete.

Kako se od iscrpenosti nijesam više mogao držati na konju, skrenuo sam sa staze, sjahao i konja nadugačko privezao. Zaspao sam, a kad sam se probudio konja više nije bilo. Pošao sam pješke. Jedva sam se kretao. Žeđ i bolovi u stomaku mučili su me do besvesti. Na sreću nađoh na jedan potočić te se napih vode. Bio sam rešio da noć provedem u jednom udubljenju — pećinici do samog potoka. Za svaki slučaj otšrafio sam bombe i stavio ih do sebe. Najednom se s lijeve strane na samom ulazu pojavi neki čovjek u ustaškoj uniformi; reče da je Dalmatinac, partizan, ranjen u glavu. Ispriča mi kako su njih sedmorici danas strijeljali Nijemci tu niže u potoku. Svi su sem njega mrtvi. On je samo ranjen i kad se osvijestio uspio je da se izvuče. Pozvao me da vidimo one strijeljane. Bili su tu blizu, na desetak metara. Nađosmo ih mrtve jednog pored drugog. Poslije toga Dalmatinac produži, a ja se vratih u svoju pećinicu.

Dok sam osmatrao da ne nađu Nijemci primjetio sam tri partizana idu u mom pravcu. Bili su iz Crne Gore, iz Pippera, jedan Ljumović, drugi Milutinović, a trećem, najmlađem nijesam ime upamlio. U razgovoru spomenuše da dolje u šumi ima dva konja. Odlučismo da ih uhvatimo i jednog zakoljemo, a drugog zadržim za sebe. Našli smo samo jednog i zaklali ga. Kako sam sačuvao tri šibice, naložili smo u pećinici vatru i tu kuvali i pekli. Da nas vatra ne bi odala, razapeli smo na otvor šatorsko krilo. Pošto su se najeli i spremili za put, ona tro-

jica kretoše negdje oko ponoći, a ja ostadoh do ujutru 16 juna, kada pođoh da tražim nekog konja.

Lutao sam skoro čitav sat dok sam pronašao jednog. Pobjahao sam, izašao na onu jučerašnju stazu sa mnogo lješeva i njom produžio do jedne raskrsnice. Tu naiđoše neki borci i rekоše mi da treba ići desno, kuda i oni uskoro zamakoše. Ja sam krenuo za njima. Konj je bio jako iscrpen, lako se umarao i često zastajkivao.

U toku noći sam nešto spavao, a sjutradan, 17 juna, produžio ne znajući gde će me staza izvesti. Bio sam jako gladan. Naišao sam na jednog napuštenog konja, te se reših da ga ubijem i spremim nešto mesa i džigericu. Tako sam i uradio. Prije nego što sam pokušao da sa preostale dvije šibice naložim vatrū, nastade tako strašna oluja sa kišom i susnježicom da sam pokisao do gole kože. I šibice su se potpuno ovlažile. U ovoj oluji ostao sam i bez svog konja — uginuo je.

Dok sam onako mokar i nemoćan sjedio pod drvetom, nadoše tri borca — Dalmatinca. Pošto uzeše nešto mesa od ubijena konja, produžismo put. Pomoću štake i njihovе pomoći nekako se odmicalo. U jednoj napuštenoj kolibi zatekosmo pored vatre nekoliko ranjenika. Tu je naišao i Blažo Sjekloča, iz Crmnice. Začudio se što sam krenuo ovim pravcem, a ne preko Zelengore. Možda je, reče, bolje što sam pogriješio, jer da sam krenuo tamo sigurno bi naišao na Nijemce. Reče da ide za Pivu. Pošto je put vodio uzbrdo, nijesam mogao ići sa njima.

Produžio sam u pravcu Ćureva. Išao sam skoro cio dan, a teško da sam priješao više od dva kilometra. Došla je i noć. Pošto je bilo vrlo hladno, a ja iscrpen i umoran, to sam svratio u jednu usamljenu kolibu. Oko nje bješe više lješeva, a i u kolibi nađoh tri lješa. Nijesam imao drugog izbora već da se spustim pored njih i tu prenoćim.

Sjutradan nastavio sam mučno putovanje i tek idućeg dana izbio pred Ćurevo. Neprijatelj se već bio povukao.

Iako sam fizički bio iscrpen do krajnjih granica, osjećao sam se nekako jačim nego prije nekoliko dana kada sam na konju sišao u kanjon Sutjeske, kanjon krvi i smrti, kanjon patnji, stradanja, heroizma i pobjede.

Bajo KALUĐEROVIĆ

DVA DANA SA SUTJESKE

anas smo dobili nalog za pokret. Krenuli smo oko podne iz Gornje Bukovice, ispod Durmitora, prema Mljetičku i Pošćenju. U Pošćenju treba da uđemo u sastav Četvrte crnogorske.

U Pošćenje smo došli u kasnu noć. Tu smo u intendanturi dobili svaki po nešto malo kukuruzne kaše. Sedeli smo tako u dvorištu neke kuće i čekali da se formira kolona. Propala je naša nada da će mo se

ovde odmoriti, jer odmah krećemo dalje. Dok smo tako sedeli i čekali pokret, učinilo mi se da iz kolibe, kroz čija je otvorena vrata izbjijala svetlost vatre sa rasplamsala ognjišta, čujem poznati glas Jove Kovačevića. Ušao sam. Oko vatre sve sama poznata lica. Uvek nasmejan Jova, Bora Prodanović sa neizbežnom lulom i štapom, Vesa Masleša sa svojom lulom i kačketom i pesnik Goran Kovačić. Obradovali su se neočekivanom susretu. Seo sam uz njih kraj vatre. U razgovoru, Jova mi je potvrdio da je ofanziva u jeku. Pitao sam ga hoće li sa nama a on mi je odgovorio da njegove jedinice ostaju kao zaštitnica. Nagovarao sam Gorana, koji mi je izgledao veoma iznuren, da pode sa nama. Nije hteo. Bio je ubeđen da će mu uz Jova biti bolje i lakše. Razgovarali smo i šalili se. Vesa i Bora bili su po običaju „u formi“. Bora me je ponudio da iz italijanske čutrice srknem malo rakije. Taman sam se spremao da srknem i drugi put kad začuh - iz dvorišta komandu: „Pokret!“

Trebalo je krenuti, a tu kraj vatre bilo je tako priyatno uz te tako drage i vesele drugove.

Stiskao sam ruke i gledao mile drugarske oči, a nisam ni slutio da je to moje poslednje „doviđenja“ sa svima njima.

Nisam ih više video. Ostali su na Sutjesci kao zaštitnica.

Noć smo proveli oko vatre koja, nažalost, nije mogla osušiti ono što je kiša neprekidno močila. Malu Dinu položili smo na naše rančeve i natkrili je šatorskim krilom tako da bar ona ne kisne. U rano jutro kiša je prestala, ali je, naravno, došao pokret i avioni koji nas neprekidno prate.

Nismo išli daleko, svega oko tri četvrt sata. Stali smo u jednom prekrasnom šumarku crnogorice, kraj divne izvorske vode. „Odmor, a može malo i da se otpava“ glasila je komanda. Taman smo se smestili da se odmorimo, a iznad naših glava zatrešta teški mitraljez. Sa obližnje čuke gađale su nas Švabe.

„Pokret, trčećim korakom!“ Ispred nas je dobar komad brišanog prostora, a iza nas švapski mitraljezi. Trčali smo preko brišanog prostora neprekidno obasipani mitraljeskom vatrom. Niko, na sreću, nije poginuo, a ni teže ranjen. Pravo čudo. Mi bismo bolje od njih gađali. Ivkinog konja, bolje reći ragu, jedan je metak prošao kroz stomak, ali je on i dalje išao. Istina, kod svakog koraka mu je sa obe strane stomaka tekla krv, ali je on ipak i dalje išao. Ivka ide potpuno bosa i nosi Dinu vezanu oko vrata i plače. Konj nosi sedlo, ranac i čebe. I to je pomoć. Trebalo bi partizanskom konju podići spomenik. Koliko je ranjenih drugova spasla ta izmučena, gladna i strpljiva životinja!

Ubrzo je zauzet položaj i zaustavljen ovaj švapski proboj, no neprekidno trešti pakleni koncert svih oružja. Iz šume, u kojoj smo se zaustavili, vidimo cestu u dolini. Pretpostavljamo da ćeemo je tu negde preći. Avioni užasno bombarduju. Poginuo je Nina Maraković, komandant Banijaca. Pred sam sumrak nastavljamo kretanje prema cesti. Prolazimo kroz selo Miljevinu. Tu smo prešli most, prugu i cestu. Udarili smo na najjače mesto i probili obruč.

Kraj nas je prošao drug Stari. Iako mrtvi umorni, svi su se borci bez naređenja dizali, pozdravljali ga i šaputali: „Stari je ranjen“, a on je prošao povezane ruke sa dugim štapom u drugoj ruci i smešio se svakom na kome bi se zaustavio njegov pogled. Kada je prošao pokraj nas, rekao je: „Požurite, drugovi, mora se, znam da ste umorni“. Bilo nam je lakše, i požurili smo. Kad smo prešli most i prugu i išli ka cesti, naišli smo na uništen nemački tenk ispred koga je ležao u obe noge i stomak teško ranjen borac iz neke dalmatinske jedinice. Svi smo znali da mu nema spasa i da ga ne možemo poneti. A on je neprekidno govorio jedno isto: „Drugovi, ubijte me! Nemojte me ostaviti Švabama, znam ja ča mi je, znam da ću umrit, ubijte me da se ne mučim“.

Nije plakao, ali nije htio živ u ruke neprijatelju. Konja nije bilo da ga ponese, znao je on to dobro, — pa on ih je za-

jedno sa nama pojeo. Niko od nas koji smo prolazili nije imao smelosti da ga pogleda. Brzo smo promicali, a on je neprekidno ponavljaо: „Drugovi, ubijte me, znam ћa mi je...“

Popustili su mi nervi. Kraj mene je ranjeni komesar vukao ranjenog druga. Ovaj drug je nekoliko dana pre toga bio ranjen u stomak i nikome od nas nije jasno kako je ostao živ i kako se kreće.

— Komesaru — viknuo sam — borac ti je ranjen.

— Vidim, Jože, a šta da radim, da ga ubijem? — odgovorio mi je.

Taj njegov odgovor-pitanje zazvučao je tako tužno i očajno da sam se strašno zastideo svog ispada, okrenuo se i skoro trčeći otišao bez reči. Shvatio sam kako mu je.

Još neko vreme čuo sam: „Drugovi, ubijte me...“ onda je najednom prestao. Više nisam čuo njegov glas. Neću da lažem, bilo mi je lakše iako sam ga mnogo, mnogo voleo.

Išli smo celu noć, usiljenim maršem, sve do jutra. Više nismo bili u oboruču, ali su tamo probijajući ga ostali mnogi mili drugovi.

Joža RUTIĆ

PREKO RIJEKE

epregledna kolona ranjenika i bolesnika spuštalala se sa Vučeva ka rijeci Sutjesci. Bila je noć, trebalo je žuriti i prije zore preći rijeku. Ranjenici iznemogli. Nema konja ni za sve teške. A i oni na konjima jedva se drže. Nizbrdo je, konji se spotiču. Poneki se i oklizne zajedno s ranjenikom. Oni najteži, ranjenici i bolesnici, traže vode. Na glad i ne misle: „Vode, vode drugarice...“ A vode nemaš, iako ti je na domaku. Pješaci idu pa stanu. Htjeli bi dalje, a ne mogu. Ne mogu, a opet ustaju i kreću. Zora samo što nije svanula, a mi još nismo stigli do rijeke. Sa strahom pogledamo u nebo. Već se razdanjuje. Nazire se i druga strana. Ne obećava ona ništa do strmu uzbrdicu pod vatrom topova, i teške borbe. Ipak je gledamo sa čežnjom, kao da je obećana zemlja.

Mora da je kolona ipak dobro napredovala kad već čujemo žamor glasova, šum vode i rzanje konja. Razdanilo se a mi to ni opazili nismo. Sad već vidimo kako se ljudi otiskuju od obale, gaze, viču na konje i odmiču. Posred rijeke nekima se vide samo glave, a onima na konjima voda pokriva bedra. Kolona stade. Znači, treba se pripremiti. Pomažem pri vezivanju teških ranjenika za konje, nekim pješacima vezujem cokule i torbice oko vrata da im ih voda ne bi odnijela, stežem svoj ranac s instrumentima.

Dođe red i na mene. Zagazim u vodu bez razmišljanja. Ali mi voda stiže do pasa, pa do grudi, struja jaka pa mi, osjećam, izmiče dno pod nogama. Tek tada se unezvereno ogledam oko sebe. Preda mnom nekoliko konja natovarenih municijom, oko mene ljudi gaze, vode konje i hrabre ih. Njima voda do ramena.

Tamo dalje, na sredini rijeke, vidim glave kako nestaju, pa se načas pojave ruke da bi i one nestale. Negdje u svijesti mi je jasno šta to znači, ali neću da mislim na to. Ipak me obuzima strah, ne smijem dalje, a stid me da vičem. Pa da, sinu mi od jednom, ono matica nosi ljude, ranjenike koji nemaju snage ili su ranjeni u noge, odnijeće i mene. Sjetim se da su me uvijek zvali „mala“, da stvarno nisam dovoljno izrasla i da imam samo 45 kila. Ni plivanje mi neće pomoći. Struja je suviše jaka, a ja u odijelu i cokulama. Sve se napilo vode. Čini mi se: vječnost je kako tako tapkam, i ne znam šta da radim (ne znam ni sada zašto tada nisam mahnula rukom, zašto nisam dozvala nekoga da mi pomogne, samo nagađam da to nisam učinila zbog toga što je svako imao teškoća oko sebe ili oko sebe i konja koga je morao da prevede, a ja sam još bila tu da drugima pomažem). Odjednom me zapljušnu voda. Sinu mi iznad glave konjsko kopito i umalo me konj ne prignjeći. Otskočim ustranu i propadnem u vodu preko glave. Začas napipam dno, odbacim se nekako i izvučem glavu sva zagrcnuta. Neko me zove imenom i viče: „Budalo jedna, uhvati se konju za rep, za rep... kao ja!“ I ponovi ono „za rep“ nekoliko puta. Tek tada shvatih. Pogledam, a desno od mene gazi stari Škorić, objema se rukama drži za konjski rep i odmiče da je milina. Stvarno sam bila shvatila ali je ona konjina što me umalo nije dokusurila odmakla dobra tri metra. Ali sam sad i ja živnula. Hrabro krenem na vrhovima prstiju... Može... Voda mi do vrata. Samo još malo, mislim, ali poče da me nosi. Onda, pošto vidim da nema druge, ispružim ruke kao da ću zaplivati, bacim se napred i ... uhvatim konja za rep! Više od pola rijeke, sve do druge obale prešli smo tako zajedno. Konj je gazio, a ja sam se čvrsto držala za njegov rep i pustila da me nosi.

Na drugoj obali krkljanac. Ljudi i konji mokri, cijedi se voda sa njih, zemlja se raskvasila, a uzbrdo svako se muči da izvuče noge iz blata, da izvuče na suvo životinju s tovarom. Niko ne primijeti moj podvig niti mi se nasmija.

Danica KABILJO

SA SIMOM I GORANOM U VRBNICI

koloni ranjenika Centralne bolnice, sa rukom u gipsu, idem i ja. Zadobila sam dve teže rane 13 juna i ostala među ranjenicima na Sutjesci.

Posle tri dana boravka u jednoj pećini više Sutjeske prebacila sam se do sela Vrbnice sa jednom grupom ranjenika. Seljaci su nas, kao i ostale ranjene, iznemogle i bolesne drugove primili, dali nam hrane i ponudili prenoćište u kolibama. Pošto smo se malo odmorili i okrepili, rešili smo da idemo dalje prema Konjskim Vodama, a odатle ćemo već videti u kom pravcu da produžimo. U konjske Vode smo stigli predveče i rešili da tu u nekoj staroj, upola razrušenoj kolibi prenoćimo. Na zapretanoj vatri stajala je nasred ognjišta u pepelu jedna čađava porcija sa nekakvom retkom smesom. Verovatno su već neki drugovi pre nas bili tu. Seli smo kraj vatre da se dogоворимо kud ćemo dalje. Negde u daljinji se razlegala topovska pucnjava. Neki zaključiše da to dopire odnekud od Vlasenice, Olova i pretpostavismo da se u tom pravcu probijaju naše jedinicé. Na kraju rešismo da otspavamo u kolibi i da rano uzoru krenemo. Našu grupu je trebalo da povede jedan ranjeni mitraljezac iz Druge dalmatinske brigade. Onako umorni, iscrpeni, ubrzo smo ospali svi sem druga koji je određen da stražari.

Probudila me je užasna hladnoća. Kad sam se osvrnula — u kolibi nikoga, čak ni vatrica nije više gorela. Kroz otvor, gde su nekada bila vrata, spazih neku beličastu svetlost. Izađem napolje, kad ono pao sneg. Tišina, hladno. Duva neki čudan vетар. Tada sam se uplašila, sela i počela da plaćem. Nisam znala šta da radim. Kuda da se uputim? Desno, ispod kolibe, nekakav

dubok, stravičan ambis. Iza kolibe planine, sada pokrivenе tankim slojem snega, čute. Nigde žive duše. Pogledam ispred sebe i vidim sveže tragove u snegu. Setim se — to je put prema Vrbnici. Tuda smo i došli i u tom momentu prođe mi kroz glavu srećna misao da se vratim u Vrbnicu. Tamo ima naših drugova, seljaci su dobri, a ja će se opet pridružiti nekome i, kad se malo oporavim, krenuću dalje.

Išla sam polako teturajući kao pijana, ali začudo nisam osećala rane, samo mi je nekakva groznica strujala po čitavom telu. Sunce je počelo da se probija kroz drveće, snega je nestajalo. Ne sećam se tačno koliko sam dugo išla, kad odjednom primetih kako na jednom panju sede dva-tri čoveka. Pogledah bolje i spazih petokrake. Dakle, naši su. Jedan od te trojice bio je Sima. Izgledao je iscrpljen, i gotovo bos. Bio je ranjen u levu nogu, raznet mu deo butine. Verovatno je mnogo krvario, jer mu je krv u velikim mrljama probila kroz zavoj i bele suknene hlače. Zatekla sam ga kako nekakvim komadom krpe briše naočare. Jedva me je prepoznao, a znao me je još iz kolone ranjenika kada smo išli prema Vučevu. Čak mi je jedan-put dao nekoliko kockki šećera i rekao da ga zovem stricom, jer smo imali isto prezime. Naravno, šalio se. Sada u ovoj šumi punoj neizvesnosti, daleko od borbenih jedinica, oboje ranjeni, bili smo više nego rod. Učinilo mi se da mu je drago što me je video. Ispričao mi je kako je, eto, pošao da se prebací ali da ne može dalje i predložio mi da se zajedno vratimo u Vrbnicu. Ostaćemo tamo dok se ne oporavimo, a onda ćemo dalje. Prihvatala sam odmah, sigurna da će se s njim naći izlaz.

Krenuli smo prema Vrbnici, polako pridržavajući jedno drugo. Kraj nas su u grupama i pojedinačno prolazili drugovi u neodljivoj želji da se probiju do naših jedinica. U jednoj grupi bio je i Goran. Sima ga je odmah prepoznao i oslovio. Tada sam prvi put videla Gorana. Iamo je dugu svetlosmeđu kosu. Visok, a jednu nogu je povlačio. Bio je veoma iscrpen, mršav, jedva se držao na nogama. Rekao nam je da se približio ovoj grupi u nameri da se dobaci do neke naše jedinice, ali da sumnja da će izdržati jer se oseća slabo. Sima mu je predložio da s nama podje u Vrbnicu. On je odmah prihvatio i tako smo nas troje krenuli u selo.

Spuštajući se u selo primetili smo neku veću grupu ljudi. Prepoznasmo u njoj seljake i po koju ženu. Levo i desno duž puta sede ili leže ranjenici, tifusom iscrpeni i bolesni drugovi. Među njima stoji čovek u pohabanom vojničkom odelu i govori. Bio je gologlav. Sima i Goran mi rekoše da je to doktor Dejan Popović. Došao je tu sa grupom ranjenih i bolesnika i govori seljacima da su dužni da prihvate ove ljude i da im pomognu. Vidite — govorio je Dejan, pokazujući rukom na

ranjenike i bolesne borce — ovo je gotovo sve mladost, svi su oni pošli da se bore za vašu slobodu. Oni su iz raznih krajeva naše zemlje, a došli su ovamo i, evo, po ovim planinama i u hladnim talasima Sutjeske mnogi ostaviše svoje živote. Vaša je dužnost da im pomognete sada kad im je najteže. Nemojte misliti da je ovom ofanzivom uništena naša Narodnooslobodilačka vojska, ne, naprotiv, ova bitka će još više učvrstiti redove onih koji je prežive, a uliti veru onima koji treba da dođu, jer mi smo narodna vojska, borimo se za pravednu stvar, a vojska u koju jedan narod svesno regrutuje svoje sinove nepobediva je. Još im je u ovom smislu govorio i objašnjavao, a posle je s njima, seljacima, napravio raspored u koju će kuću biti smešteni pojedini ranjenici.

Mi smo dodeljeni seljaku Vidoju Mališu, koji je od porodice imao majku i sestru. S nama su još bili Dragica Končar iz Prijedora, Sjajna Kvesić i još neki drug — zvao se Rudi, njegovog prezimena se ne sećam. Obadve drugarice su bile ranjene. Sjajna u nogu, a Dragica u ruku. Vidoje je s nama delio sve što je imao, iako je to bilo vrlo oskudno.

Kroz Vrbnicu su stalno prolazili preživeli ranjenici i iscrpeni borci. Oni, do kraja malaksali, umirali su tu u Vrbnici, a drugi su nastavljali put i svaki se od njih nadao da će stići neku od naših jedinica. Ali išlo se sporo, a pravac kretanja naših snaga se nije mogao pouzdano odrediti. Mnogi od njih nisu stigli daleko, jer su ih razbesnele ustaške straže u Jelašcu i okolini i grupe četnika koje su krstarile tim terenom presretale i tako iznemogle ubijali.

Jedne noći u našu kolibu uđe grupa drugova, među njima Đoka Ivanović, i još neki. Oni su Vidoju dali nekoliko hiljada kuna za našu ishranu i zamolili da nas seljaci čuvaju, a posebno da se brinu za Simu. Obećali su da će, čim se povežu sa našim snagama, poslati vezu i pomoći da nas prebace u jedinicu. Nas je veoma ohrabrio dolazak ovih drugova i čvrsto smo verovali da će oni, ako im uspe da se prebace, poslati po nas. Razgovaralo se i o tome da se nabavi konj za Simu pa da i on krene s njima, ali Sima je odbio, pod izgovorom da ovako slab ne može izdržati prebacivanje i biće samo na smetnji.

Počeli smo se pomalo oporavljati i praviti planove kuda i kako da krenemo. Nikakva veza nije stizala. Seljaci su nas obilazili, ali je u nama stalno živilo osećanje nesigurnosti. Po selu se počelo pričati da se nekakva grupa četnika, s Aleksom Draškovićem na čelu, mota po okolini sela, pretražujući teren i gde god nađe na nekog druga ili drugaricu, ubija ih. Izgledalo je da su saznali da su Sima i Goran u Vrbnici i seljaci su se plašili da će jednog dana četnici upasti u selo. Predloženo nam je da idemo u „strane“ i da se tamo krijemo u visokoj paprati.

Jednom kad nas je oštra svežina planineske noći naterala da se vratimo u Vidojevu kolibu i tu sačekao jutro, rano u zoru upala je grupa četnika u selo. Aleksa Drašković, omalen čovek sa zverskim licem i očima, ušao je sa još jednim četnikom u kolibu. Nas dve ležale smo na tankom sloju slame prekrivene iskrzanim komadom čebeta. Sima je u polusedećem stavu brisao svoje naočare. Goran je sedeо na nekakvom tronošcu. Sa neiskazanom mržnjom, kakvu dotada nikad nisam videla, obrati se ovaj četnik Simi i zapita kako se zove. Sima reče da se zove Jovan Petković. Četnik poče sumnjičavo da vrti glavom i ponovo se obrati Simi:

— Govoriš li ti to istinu, nisu li ti slučajno Sima Milošević, lekar iz Beograda, član glavnog komunističkog štaba? — Sima je čutao. Četnik se obrati Goranu:

— A ko si ti, je li?

— Ja sam Goran Kovačić.

— Vidi ti njega. Ustaša?

— Ne, to je hrvatski pesnik, čovek koji nije htio da se pomiri sa zverstvima i nasiljem ustaša nad srpskim narodom, pa je pošao s nama Srbima u borbu protiv njih i okupatora — viknu Sima tako snažno da smo se trgli, iznenadeni otkud ovojlika snaga u tako smoždenom i iznurenom organizmu ovog već dosta starog čovjeka.

— Pokazaćemo već mi njemu njegovu borbu! Pošao sa psemama da se bori — poče da se izdire ovo strašilo u ljudskom obliku. Sima pokuša da se pridigne pa, pošto ga ranjena nogu u tome spreči, pade nauznak na ležaj. Poslednjim naporom snage i žarkom željom da pomogne drugu, upotrebi on zadnji moralni argument i reče:

— Bila bi to nacoinalna i kulturna sramota za nas Srbe da ma šta na žao učinimo ovakvom Hrvatu koji je kao pošten rodoljub prezreo sve što je mogao pod Pavelićem imati i krenuo s nama kroz sve teškoće i borbe.

— Govoriš li ti to istinu, nisi li ti slučajno Sima Milošević,

Seljaci, obavešteni da su četnici u kolibi i uplašeni da će nas odvesti i pobiti, ubrzo se počeše skupljati. Pritisak seljaka i njihova obećanja da nećemo vršiti nikakvu komunističku propagandu i ko zna kakvi još razlozi, uticali su na četnike da nas tog puta ostave na miru. Ja sam iz kolibe čula kako jedan seljak objašnjava četnicima da će se partizani vratiti, osvetiti nas, popaliti im kuće, ako nas sada odvedu i pobiju. „A mi smo već i tako dosta stradali od ustaša“, — reče ovaj seljak. I tako nas četnici toga puta ostaviše pod pretnjom da će nas ako budemo išli po selu i vršili propagandu, odmah sve pobiti. Pri izlasku iz kolibe Aleksa Drašković nas je pitao za imena. Obratio se meni:

— Koliko imaš, ti mala, godina?

Rekla sam šesnaest (iako sam imala nešto više).

— Vidi ti nje, skoro dete — a pošla da se vucara sa šokcima i balijama. Čutala sam i drhtala. Osećala sam da je bezvredno mašta objašnjavati ovom zločincu. Oni su tu, mislila sam, naoružani, zdravi, sa svim onim zverskim sklonostima, a mi iscrpeni, gotovo sakati, bez ikakve pomoći. Želela sam samo jedno: da što pre odu. I zaista, posle nekoliko trenutaka, kada su smatrali da su završili ovoga puta posao, napustiše kolibu i odoše u koloni po jedan. Seljaci nisu odlazili sve dok se nisu uverili da su četnici napustili selo.

Odmah po odlasku četnika seljaci nam napraviše nov raspored. Gorana odrediše kod Filipa Mališe, Sjajnu kod Toda Vujičića, a Sima, Dragica i ja ostadosmo kod Vidoja. Rudi, koji se najbrže oporavio, otišao je posle nekoliko dana da se prebaci.

Dani su prolazili sporo, šturo. Počela sam da se krećem. Jedino mi je smetao težak gips na levoj ruci. Po nekoliko sati dnevno, ili uveče, provodila sam kod Sime, koji je ležao u Vidovevoj pojati (štali) ispod kolibe. Kad nisam bila tu, vreme smo provodili ležeći u papradi više sela. Seljaci su nam pričali da su četnici još jedanput silazili u selo, a jednog dana dotrča jedan mladić (Obren Mališ) i reče da su došli četnici i odveli Gorana. Goran je pokušao, kako su nam objašnjavali, da iskoči kroz prozor koji je bio okrenut prema šumi, ali bez uspeha. I tada nestade i ono malo nade da će i po njega doći. Bojali smo se za Simu i osećali da će i po njega doći. Nikakvih vesti od naših. Dogovorili smo se i predložili Simi da pokuša da se prebaci u Banjane u Crnu Goru, jer nam je pričao da ga тамо znaju seljaci. Počeše i pripreme za njegov put: — hrana i ostalo. Trebalо je da i ja krenem s njim. Sima se još uvek slabo osećao, a vid mu je još više oslabio usled opšte iznurenosti. Pričao mi je da se najviše boji pešačenja u noći, jer onda gotovo ništa ne vidi. Ali naše namere i planove osujetiše četnici. U jedno predvečerje dok smo nas dve, Sjajna i ja, ležale u gustoj paprati, visoko iznad sela, kad su još svi seljaci bili na njivama, upade grupa četnika i odvede Simu. Seljanke koje su bile тамо pričale su nam da su i nas tražili, a pošto su ove rekле da ne znaju gde smo, oni u nekakvoj žurbi odoše vodeći Simu putem prema Grandićima. Poveli su tada i Dragicu koja se slučajno nalazila dole u selu, ali su je sutradan vratili natrag. Mi otada gotovo nismo ni silazile u selo. Sestra Vidojeva nam je gore donosila hranu, Obren Mališ vesti o našima, koje je ponekad izmišljao, ali je činio to radi nas, da nas ohrabri i uteši. Dani su nam izgledali beskrajno dugi, noći i zore pune neizvesnosti, ali je dušboko u nama živila neka vera da će mo se ipak izbaviti. I zaista, jednog dana u samo svitanje dotrča nam gore sveža, nasmejana i lepa, kao i naša radost tada, jedna devojka, rođaka Obre-

nova i reče da je sinoć došla jedna četa partizana u selo. Zanemele smo od sreće. Pošto smo je poslali da proveri da li su to zaista naši uputismo se prema drugovima u četi. To je bila kombinovana četa iz raznih jedinica koja je došla sa zadatkom da nađe i otkopa oružje koje su naši prilikom povlačenja zakopali. To kako su nas drugovi iz čete dočekali, šta smo mi tada osećale, gotovo mi je nemoguće iskazati i opisati. Jedna bolna i teška strana naše velike radosti i sreće bila je pomisao da su nam dva dobra druga, Sima i Goran, posle toliko teškoća, muka i nuda, ostala da leže ispod nekog busena nedaleko od Sutjeske, tog večitog simbola pobjede života nad smrću.

Ljubica KARABEGOVIĆ

